

Anadolulu Bir Mimar
HERMOGENES

Mustafa Şahin

ege

YAYINLARI

Anadolulu Bir Mimar HERMOGENES

Mustafa Şahin

ISBN 9758070592

© 2002 Ege Yayınları, İstanbul

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Herhangi bir biçimde ve herhangi bir araçla
yazarın ve yayınevının yazılı izni olmaksızın yeniden üretilemez.

Baskı
Graphis Matbaa

ege yayınları

Aslanyanığı Sokak, Sedat Paşası Apt. No:35/2
Cihangir 80060 İstanbul
Tel: (0212) 249 05 20 Fax: (0212) 244 32 09
e-posta: aboritanv@evyproject.org

ÖNSÖZ.....	v
I. GİRİŞ.....	1
1.1. Amaç	1
1.2. Magnesia a.M. ve Teos Açısından Hellenistik Dönem Tarihinin Ana Hatları	2
1.3. Hermogenes ve Tapınakları İle İlgili Araştırmalar	6
1.3.1. Magnesia Artemis Tapınağı Üzerine Yapılan Çalışmalar	6
1.3.2. Teos Dionysos Tapınağı Üzerine Yapılan Çalışmalar	9
1.3.3. Hermogenes Konusunda Diğer Çalışmalar	11
II. HERMOGENES	15
2.1. Vitruvius'da Hermogenes	15
2.2. Hermogenes'in Eserleri	18
2.2.1. Magnesia Artemis Leukophryene Tapınağı	19
2.2.2. Teos Dionysos Tapınağı	24
2.3. Hermogenes'in Mimarlık Tarihindeki Yeri	27
2.3.1. Hermogenes ve Skenographia	28
2.3.2. Hermogenes ve Pseudodipteros	28
2.3.3. Hermogenes ve Eustrulos	30
2.3.4. Hermogenes ve Merkezi Sütun Aralığı	32
2.3.5. Hermogenes ve Atrik Sütun Kaidesi	33
2.3.6. Hermogenes ve Sütun Başlıkları	33
2.3.7. Hermogenes ve Friz	35
2.3.8. Hermogenes ve Üst Yapı	36
2.4. Hermogenes'in Kaynağı	38
2.4.1. Pytheos ve Priene Athena Polias Tapınağı	38
2.4.2. Pytheos ve Hermogenes	40
2.4.3. Mimarlık Üzerine Bir Okul Var mıydı ?	42
2.4.4. Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı'nın Durumu	43

ÖNSÖZ.....	v
I. GİRİŞ.....	1
1.1. Amaç	1
1.2. Magnesia a.M. ve Teos Açısından Hellenistik Dönem Tarihinin Ana Hatları	2
1.3. Hermogenes ve Tapınakları İle İlgili Araştırmalar	6
1.3.1. Magnesia Artemis Tapınağı Üzerine Yapılan Çalışmalar	6
1.3.2. Teos Dionysos Tapınağı Üzerine Yapılan Çalışmalar	9
1.3.3. Hermogenes Konusunda Diğer Çalışmalar	11
II. HERMOGENES	15
2.1. Vitruvius'da Hermogenes	15
2.2. Hermogenes'in Eserleri	18
2.2.1. Magnesia Artemis Leukophryene Tapınağı	19
2.2.2. Teos Dionysos Tapınağı	24
2.3. Hermogenes'in Mimari Tarihindeki Yeri	27
2.3.1. Hermogenes ve Skenographia	28
2.3.2. Hermogenes ve Pseudodipteros	28
2.3.3. Hermogenes ve Eustrulos	30
2.3.4. Hermogenes ve Merkezi Sütun Aralığı	32
2.3.5. Hermogenes ve Artık Sütun Kaidesi	33
2.3.6. Hermogenes ve Sütun Başlıkları	33
2.3.7. Hermogenes ve Friz	35
2.3.8. Hermogenes ve Üst Yapı	36
2.4. Hermogenes'in Kaynağı	38
2.4.1. Pytheos ve Priene Athena Polias Tapınağı	38
2.4.2. Pytheos ve Hermogenes	40
2.4.3. Mimari Üzerine Bir Okul Var mıydı ?	42
2.4.4. Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı'nın Durumu	43

III. HERMOGENES DÖNEMİ	47
3.1. Yazıtlara Göre	49
3.1.1. Teos	49
3.1.2. Magnesia a.M.	52
3.1.2.1. IwMagnesia 16 Numaralı Yazıt	53
3.1.2.2. IwMagnesia 100a Numaralı Yazıt	54
3.1.2.3. IwMagnesia 100b Numaralı Yazıt	55
3.1.2.4. IwMagnesia 215 Numaralı Yazıt	56
3.1.2.5. Yazıtlarla Tarihleme Tartışmaları	56
3.2. Mimari Bezemelere Göre	58
3.2.1. Sütün Başlıkları	59
3.2.2. Antemion Kuşacağı (Lotus-Palmet Dizisi)	62
3.2.3. İon Kymationu (Yumurtla Dizisi)	65
3.2.4. Frizler	67
3.3. Tasar Stiline Göre Artemision'un Diğer Pseudodipteros Tasarlı Tapınaklar Arasındaki Yeri	69
3.3.1. Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerine ait Pseudodipteros Tapınaklar	69
3.3.1.1. Messa Aphrodite Tapınağı	69
3.3.1.2. Sardes Artemis Tapınağı	70
3.3.1.3. Chrysa Apollon Sminthion Tapınağı	71
3.3.1.4. Alabanda Apollon Tapınağı	72
3.3.1.5. Lagina Hekate Tapınağı	73
3.3.1.6. Aphrodisias Aphrodite Tapınağı	74
3.3.1.7. Ankara Augustus Tapınağı	74
3.3.1.8. Aizanoi Zeus Tapınağı	75
3.3.2. Artemision'un Yeri	77
SONUÇ	87
TABLO I: İ.Ö. 3. Yüzyıl Anadolu'sunda Tarihli Olaylar ve Yapılaşma	90
KAYNAKLAR	93
DİZİN	106
ÇİZİMLER LİSTESİ	109
RESİMLER LİSTESİ	126

ÖNSÖZ

Hermogenes, Antik Anadolu Mimarisini ile ilgilenen bilim adamları veya genç bilim adamı adayları için yabancısı bir isim değildir. Klasik arkeoloji ile yakından ilgilenen bir arkeolog ise mesleki kariyerinin değişik evrelerinde sık sık bu adla karşılaşır. Zira Hermogenes Anadolu'dur ve atılımında mimarlık tarihi açısından çok önemli eserler bırakmıştır.

Adının büyüklüğüne karşın Hermogenes hakkındaki bilinmezlikler tüm sıcaklığı ile hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Çünkü mimar hakkında tek bilgi kaynağı olan Vitruvius Hermogenes'i açık bir şekilde anlatmamış ve çoğunlukla tartışmaya açık ifadeler kullanmıştır.

Bu çalışmada, konu üzerinde yapılan araştırmaların ışığında, Hermogenes'in yaşadığı yıllar, çalışmaları ve antik çağ mimarisine katkıları değişik açılardan ele alınacak ve yeni öneriler ile bir sonuca varılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla önce Hermogenes'in mimarlığı üzerindeki tartışmalara değinilecek, ardından da eserlerindeki tasarım özellikleri ve mimari bezeme stilleri ayrı ayrı ele alınıp değerlendirilerek tasarım olası dönem saptanmaya çalışılacaktır. Bu arada Hellenistik mimariye katkılarını ve daha sonraki mimaride izleri sürülecektir. Böylece, klasik arkeoloji ve antik mimariye ilgi duyanlar için, Hermogenes'i değişik açılardan tanıtan temel bir başvuru kaynağı amaçlanmaktadır.

Bu çalışma, ilk olarak 1988 yılında Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne Yüksek Lisans tezi olarak sunulmuştur. Konu üzerinde araştırma yapmamı öneren ve çalışmamın her aşamasında derin bilgisinden yararlandığım, yapıcı ve yönlendirici eleştirileriyle sürekli bana yol gösteren hocam Sayın Abdullah Yaylalı'ya, yine yapıcı ve yönlendirici eleştiriler ile katkıda bulunan hocalarım Sayın Ramazan Özgen, Sayın Nurettin Koçhan, Sayın Mehmet Karaoşmanoğlu ve Sayın Cevat Başaran'a minnettarım. Ayrıca, çizimlerde yardımcı olan ve çok genç yaşta aramızdan ayrılan çalışkan yüksek lisans öğrencim Tahsin Koç'a ve mehinin tekrar gözden geçirilmesindeki katkılarından dolayı Sayın Hakan Meri'e de teşekkür ederim.

Araştırma çerçevesinde Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Berlin ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphaneleri ziyaret edilmiştir. Bu çalışmalar esnasında her türlü kolaylığı sağlayan kütüphane görevlilerine de ayrıca teşekkür ederim.

Metnin kitap şekline dönüştürülmesi esnasında büyük sabır ve özveri ile destekre bulunan eşim Derya ve henüz ilk öğrenime başlayan kızım Başaksu'ya da teşekkürler.

Konya-2001

Mustafa ŞAHİN

I

GİRİŞ

1.1. Amaç

Mimarlık tarihi açısından Hellenistik dönem antik çağın diğer evrelerine göre üzerinde en fazla tartışılanıdır. Bu evreye ait eserlerin çoğu değişik bilim adamları tarafından hem Erken, hem Yüksek, hem de Geç Hellenistik döneme tarihlenilmektedirler. Bunun en önemli nedeni, tarihlleme konusunda üzerinde birleşilmiş bir kronolojinin henüz belirlenmemiş olmasıdır. Geçtiğimiz yüzyılda Hellenistik mimari değişik açılardan ele alınmıştır. Bu çalışmaların Yüksek Hellenistik dönem başlığı altında istisnasız bir şekilde Hermogenes adı karşımıza çıkmaktadır. Ancak özellikle yaşadığı dönem konusunda çok farklı tarihler dikkat çekmektedir. Bir grup bilim adamının 1988 yılında Berlin'de yapılan Uluslararası 13. Klasik Arkeoloji Kongresi'nde, ayrı bir başlık altında salt Hermogenes'i tartışması, konunun önemini çok açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Hermogenes ile ilgili olarak yaklaşıp bir yüzyıldan fazla süredir tartışılan sorunlar:

- 1- Hermogenes'in Hellenistik çağ mimarisindeki yeri,
- 2- Hermogenes'e ait mimari yapılar,
- 3- Hermogenes'e ait mimari yenilikler,
- 4- Hermogenes'in yaşadığı ve dolayısı ile mimar olarak çalıştığı yıllardır.

Hellenistik dönemin saygın mimarlarından Hermogenes'in mimarideki önemini ve yerini tartışmak; yaşadığı dönem konusunda kabul edilebilecek bir tarih belirlemek bu çalışmanın ilk amacıdır. Ancak sorunu, tüm tartışmaları sona erdirecek şekilde köken çözmek gibi bir iddiaya da sahip değildir.

Belirlenen bu amaç doğrultusunda, öncelikle Magnesia Artemis Tapınağı ve Teos Dionysos Tapınağı'na göre Hermogenes'in mimarlık özellikleri belirlenecektir. Bunu izleyen bölümlerde, her iki tapınak yapılar ve mimari bezemelerindeki stilistik özellikleri ile ayrı ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. En son olarak da, ilk defa burada denenmiş bir metot ile, Magnesia Artemis Tapınağı'nın diğer Hellenistik pseudodipteros tapınaklar arasındaki yeri plan özelliklerine göre belirlenip, bu doğrultuda Hermogenes'in yaşayıp, aktif olarak çalıştığı yıllar saptanacaktır. Böylelikle Hermogenes hem detaylı bir şekilde tanınmış, hem de sorunlar etrafına bütün yönleri ile irdelenmiş olacaktır.

1.2. Magnesia a.M. ve Teos Açısından Hellenistik Dönem Tarihinin Ana Hatları

Antik çağın en büyük bilim ve sanat adamlarına ev sahipliği yapan, bu nedenle de görkemli anıt ve keşiflere sahne olan Anadolu, zaman zaman dış güçlerin istisnaları ile durma noktasına gelmiş, bu alanlardaki üstünlüğünü diğer rakip kültürlere kaptırmıştır. Arkaik dönem Anadolu'sundaki görkemli sanatın, Pers istilası ile birlikte durma noktasına gelmesi buna en iyi örnektir. İ.Ö. 546 yılı ile birlikte başlayıp özellikle Klasik dönem içinde baskısını artıran Pers hegemonyası ve ekonominin bozulması, bilimadamları ve sanatçıların Anadolu'dan göç etmesine yol açar. Bunun sonucunda, Likya dışında, Anadolu'da sanat nerede ise durma noktasına gelerek, bilim ve sanat alanındaki önderlik diğer komşu bölgelere ve kent devletlerine kaptırılır.

Bu kısır ortamın Büyük İskender'in Anadolu'daki Pers hakimiyetine son vermesiyle ortadan kalkar. Zira Ephesos Artemis Tapınağı, Didyma Apollon Tapınağı, Sardes Artemis Tapınağı'nın inşalarının bu tarihten sonra tekrar başlaması bir tesadüf olmamaktadır. Pers hakimiyetinin hemen sonrasında, Anadolu'da gözle görülür kıvrımda köklü geçmişi olan Anadolu insanının büyük bir kültür birikimine sahip olması ile açıklanabilir. Çünkü, uygun bir çalışma ortamı elde edilir edilmez, ilim ve sanat alanlarındaki dirlimeyi başka bir şekilde yorumlamak güçtür.

Büyük İskender ile başlayan parlak dönem, İ.Ö. 323'de onun zamansız ölümü üzerine varisleri arasında başlayan miras kavgaları yüzünden siyasi ortamın tekrar karışması nedeniyle pek fazla uzun sürmez. Böylece uzun bir aradan sonra tekrar canlanmaya başlayan Anadolu sanatı bir defa daha sektöre uğrar.

Asıl konumuz, Hermogenes ile doğrudan ilgili olması nedeniyle, bundan sonrası ılgılandırmaktır. Çünkü Hermogenes'in yaşadığı dönemin aydınlatılmasında, özellikle İ.Ö. 3. yüzyılda çalışmış olduğu savı için, Magnesia a.M. ve Teos kentlerinin siyasi tarihlerinin özetlenerek de olsa gözden geçirilmesinde fayda vardır.

Yıkarda da değindiğimiz gibi, Makedonia Kralı Büyük İskender'in yerine geçecek bir varis bile bırakmadan zamansız ölümü, daha başlangıçta kurduğu evrensel devletin birliğini sarsacak niteliktedir. Önceleri imparatorluk toprakları komutanlar arasında paylaşılır ve böylece evrensel devlete siyasi birliğin korunması yolu seçilir. Örneğin Büyük İskender'in generallerinden Leonnatos Hellepontos Phrygia'yı; Antigonas Monophthalmos Lykia ve Pamphyliya ile birleştirilen büyük Phrygia'yı; B. İskenderin kardeşi ve arşivisti Eumenes henüz fehi tamamlanmamış olan Kappadokia ve Paphlagonia ile ona komşu olan kıyıları; Lysimakhos Karadeniz kıyıları ile birlikte Thrakia'yı; Memandros Lydia'yı; Philatos oğlu Asandros Karia'yı; Philatos Kilikia'yı; Laomedon Suriye ve Fenike kıyılarını; Ptolemaos Mısır'ı ele geçirir (Diadoros, XVIII, 3).

Ancak komutanlar zamanla yönetimleri altındaki topraklarda kendi egemenliklerini ilan ederler. Böylece ortaya çıkan bağımsız krallıkların kendi hakimiyetlerini yaymaları uğruna birbirleri ile savaşa başlaması, Hellenistik dünyada siyasi birtlik fikrinin ortadan kalkmasına neden olur. Bunun sonucunda, Magnesia ve Teos kentleri de dahil olmak üzere, Hellenistik kent devletlerinden hemen hemen tümü kendini bu savaşlarla dolu karışık ortamın içinde bulur.

Kurulmuşları Arkaik döneme dek uzanan Magnesia ve Teos kentleri asıl ünlerini daha çok Hellenistik dönemde dini merkez olmalarıyla elde ederler. Magnesia'da kentin ana tanrçası olarak Artemis'in başlangıçtan beri saygı görmesine paralel olarak, bu dönemde tanrıcının mücevizi görünmesi nedeni ile şenliklerin düzenlenmesi; Teos'da ise, Dionysos thyatro oyuncularının bu dönemde kenti kendilerine merkez edinmeleri kanıt olarak gösterilebilir. Dini merkez olmaları nedeniyle Büyük İskender her iki kente dokunmamış, hatta maddi destek sağlayarak özellikle Teos kentinin bu dönemde gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Ancak Büyük İskender'den sonra İ.Ö. 287 yılına kadar geçen sürede her iki kent hakkında yeterince kesin bilgiye sahip değiliz. Buna karşın İ.Ö. 301'de başlayan Lysimakhos ve Antigonos arasındaki mücadeleden her iki kentin de nasiplerini aldıkları söylenilebilir. Bu mücadeleler sonunda İonia ve Karia'nın büyük bir kısmını

ele geçiren Makedonia Kralı Lysimakhos, Magnesia ve Teos kentlerini de egemenliği altına almış olmalıdır (İ.Ö. 287).

Her iki kentte Makedonia Krallığı'nın egemenliği uzun sürmez. İ.Ö. 286'da Sardes, Kaunos ve Kilikia hakını I. Demetrios'u Tarsus yakınlarında yenen Suriye kralı I. Seleukos'a Anadolu'nun yolu açılmış olur. Böylece Anadolu içlerine doğru ilerleyen I. Seleukos İonia ile birlikte Magnesia ve Teos kentlerini de egemenliği altına almış olur.

Galatların Anadolu'ya göç etmeleri (İ.Ö. 278-277) ve Anadolu kentlerine saldırılar düzenlemeleri Seleukoslar ile oluşan huzur ortamının tekrar bozulmasına neden olur. Bu yeni karışık ortam Anadolu'da ulusal krallık fikrini gündeme getirir. Bunun sonucunda Seleukos egemenliğinin henüz başlangıcında çeşitli özerk krallıklar kurulmaya başlanır (Pergamon -Bergama-, Pontus, vb.). Bağımsızlıklarını ilan eden bu yeni krallıklar, hükümlarlıklarını mutlak hale getirebilmek amacıyla komşuları olan daha küçük şehir devletlerine karşı akınlar düzenlemeye başlarlar. Bu istila hareketlerinden oluşan huzursuz ve karışık ortamdan Magnesia ve Teos kentleri de hisselerine düşeni almış olmalıdır.

Seleukoslar'ın güneyde Mısır ile uğraşmasını fırsat bilen Pergamon Krallığı ordusunu güçlendirmeye başlar. Bu güçlü ordu ile önce I. Eumenes (İ.Ö. 263-241) Seleukos Krallığı'nı İ.Ö. 262, daha sonra I. Attalos (İ.Ö. 241-197) Anadolu'nun başına büyük bir bela olan Galatlar'ı ağır bir yenilgiye uğratarlar (İ.Ö. 240). Böylece Küçük Asia için en büyük iki tehlikeyi ortadan kaldıran Pergamon Krallığı Toroslar'a kadar Anadolu'nun tek egemeni olur. Bu esnada Teos ve büyük bir olasılıkla Magnesia gibi İon kentleri Pergamon egemenliğine girmiş olmalıdır. (İ.Ö. 228). Ancak bu huzur dönemi uzun sürmez. Seleukos tahına geçen III. Antiochos (İ.Ö. 223-187), Anadolu'ya gönderdiği komutanı Alkhaos aracılığı ile daha önce Pergamon Krallığı'na kapırdığı toprakları geri alır. Böylece Magnesia ve Teos kentleri tekrar Seleukos yönetimine girmiş olur (İ.Ö. 222).

Pergamon Kralı I. Attalos bu yenilgiden sonra yılmayarak ordusunu tekrar güçlendirmeye çalışır. Sonuçta kısa bir süre sonra Asolia, Magnesia ve Teos da dahil olmak üzere İonia ve Troas bölgelerini geri alır (İ.Ö. 218).

Seleukos Kralı III. Antiochos Mısır'daki Ptolemaios devletini kesin olarak ortadan kaldırmadan önce gerekli ön hazırlıkları yapmak ve Makedonia Krallığı ile anlaşarak durumunu daha da güçlendirmek için Batı Anadolu'ya gelir. Bu tarihlerde Pergamon Krallığı'nın baskısından bıkan Teos halkı,

III. Antiochos'a kapılarını açarak gönüllü olarak Seleukoslar'ın koruyucu semiyeti altına girer (İ.Ö. 204). Bu dönemde Magnesia kenti hâla Pergamon Krallığı'nın sınısı edisi altındadır (İ.Ö. 201). Polybios'un rivayetine göre (XXVI, 1-12), aynı tarihlerde Seleukos Krallığı ile ittifak imzalayan Makedonia Kralı II. Philipp de boş durmayarak birtakım Ege adalarını ele geçirir, Rodos donanmasını yendikten sonra Miletos'a kadar ilerler (İ.Ö. 201). Makedonia kuvvetleri ile birleşen Miletos ordusu, durumunu güçlendirip Pergamon Krallığı'ndan daha büyük siyasi etkinliğe sahip bir krallık olmak için, öncelikle Magnesia kentine saldırır. Ancak Magnesia civarında yapılan savaş Miletos birliklerinin ağır yenilgisi ile sonuçlanır (İ.Ö. 196). Livius'un rivayet ettiğine göre (XXXI, 2, 1-2), Makedonia Krallığı ve Seleukoslar'ın güçlenerek kendileri için büyük bir tehlike oluşturduğunu fark eden Rodos ve Pergamon Krallıkları, Roma'ya elçiler göndererek bunlara karşı yardım talep ederler. Polybios'un aktardığına göre (XXI, 16-17), Roma'nın desteğindeki Pergamon ve Rodos birlikleri, II. Eumenes'in (İ.Ö. 197-159) komutası altında III. Antiochos'u bugünkü Manisa civarında ağır bir yenilgiye uğratar (İ.Ö. 190). Bu savaş sonucunda imzalanan Apameia anlaşması ile Pergamon Krallığı Batı Anadolu'nun tek hakimi durumuna gelir (İ.Ö. 180). Bunun üzerine Magnesia ve Teos kentleri tekrar Pergamon Krallığı'nın hükümlarlığına girer.

Böylece uzunca bir aradan sonra yeniden Anadolu'da istikrarlı bir dönem başlamış olur. Dönemin en önemli sanat ve kültür merkezi Pergamon'dur. Oluşan barış ortamı Magnesia ve Teos'da da etkili olmuş olmalıdır. Ancak, İ.Ö. 159'da Teos halkı bir isyanla Dionysos rahiplerini (tekhni) kentten kovar. Bunun üzerine Teos ile Pergamon'un arası açılır. Buna rağmen devam eden yükseltiler kültürel ve sanatsal yaşam, İ.Ö. 133'de Pergamon Kralı III. Attalos'un (İ.Ö. 159-133) krallığı bir vasiyetle Roma İmparatorluğu'na bırakılmasına kadar sürer. Ancak Roma İmparatorluğu'nun Anadolu üzerinde nüfuzunu arttırmak istemesi yüzünün sonuna kadar devam edecek olan isyanların temel nedenidir. Tekrar karışık siyasi ortam bütün Batı Anadolu'da olduğu gibi, Magnesia ve Teos'da da istikrarının bozulmasına sebep olmuş olmalıdır. Ancak ilerleyen tarihlerde diğer Anadolu kentleri gibi Magnesia ve Teos'un da Roma hakimiyetine girmesi kaçınılmaz sonudur.

Sonuçta Anadolu savaş ve istilalar açısından en çetin dönemlerinden birisini, belki de en hareketlisini İ.Ö. 3. yüzyılda yaşamıştır. Bu nedenle daha başlangıçta Hermodenes'in uygun bir ekonomik ortam bularak İ.Ö. 3. yüzyılda eserlerini inşa etmiş olabileceğini düşünmek oldukça güç görünmektedir.

1.3. Hermogenes ve Tapınakları ile İlgili Araştırmalar

Hermogenes adına ilk olarak Roma İmparatorluk dönemi mimarlarından Vitruvius'un "de architectura" isimli eserinde rastlamaktayız. Hermogenes burarda Klasik dönemin ünlü mimarı Pytheos'dan hemen sonra anılmakta; Magnesia'daki Artemis Tapınağı'nın mimarı olduğundan söz edilmekte; neredede olduğu açık bir şekilde bildirilmemiş olsa da, Dor düzeninde tasarlanmış bir tapınağı çeşitli nedenlerle değiştirip İon düzeninde inşa ettiğinden bahsedilmektedir. Vitruvius'un sözünü ettiği Hermogenes tapınakları ilk olarak Society of Dilettantı'nın mimarları tarafından 19. yüzyılın sonlarına doğru keşfedilerek modern bilime tanıtılmışlardır. Daha sonra C. Humann'ın Magnesia'da yapmış olduğu kazılarını 1904 yılında yayınlaması ile Hermogenes konusu iyice gündeme oturmuştur. Bu tarihten sonra, Hermogenes'in Hellenistik mimari içinde konumunun ne olduğu, mimarlık konusundaki dehasının boyutu ve yaşadığı zaman zaman dilimi arkeologlar ve mimarlar arasında tartışılmaya başlanmış ve bu tartışmalar az, ya da çok hararetle olarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

1.3.1. Magnesia Artemis Tapınağı Üzerine Yapılan Çalışmalar

Artemision'un maddi kalıntıları ilk olarak Society of Dilettantı'nın mimarları tarafından bulunmuştur. C. Humann, 1891-1893 yılları arasında sürdürdüğü kazılar ile tapınağı önemli ölçüde gün yüzüne çıkartmış ve buluntuları toplu şekilde tanıtmıştır. Bu kazalarda bulunan yazıtlar ise O. Kern tarafından ayrıca yayımlanmıştır. Kern'e göre, tapınağın yapımı epiphani şenlikleri (özel araçlar kullanarak tanrı ya da tanrıçayı mucizevi bir şekilde insanlara göstermek) ile başlayıp, yüzyılın sonlarına doğru tamamlanmıştır. Böylece Hermogenes dönemi için İ.Ö. geç 3. yüzyıl fikri ilk defa öne sürülmüştür. Bu görüş daha sonra M. Schede ve H. C. Butler tarafından da destek görecektir.

Magnesia Artemis Tapınağı'nın İ.Ö. 3. yüzyılda yapıldığı savı A. von Gerkan'ın Artemision hakkındaki çalışmasına dek tartışar bulur. Von Gerkan, yazıtlardan başka, Artemision'u, mimari elemanları ile incelemesinin gerektiğini ilk olarak ortaya atan kişidir. Ayrıca Tapınak ile Sunağı'nı aynı zamanda yapılmış olduğunu da ilk savlayanıdır. Von Gerkan'a göre tapınağın yapım tarihi, mimari özelliklerinin yanı sıra, tarihsel olaylarla da İ.Ö. geç 3. yüzyıl değil de, İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı olmalıdır.

R. Horn, Hellenistik dönemin giyinik kadın yontularını inceleyen araştırmasında Artemision'un Hellenistik dönemdeki yerine de değinip, von Gerkan tarafından daha önce öne sürülen tarihi destekler.

A. Schöber, Lagina Hekare Tapınağının frizlerini inceleyen eserinde, tanılamayı frizlerin stiline göre yapma yolunu seçer. Bu amaçla Artemision'un frizlerini de karşılaştırma malzemesi olarak kullanır, sonuç olarak bunların birbirlerinden pek ayrılmayacağı, bu nedenle de Artemision'un İ.Ö. 130'dan daha önceki bir tarihten olmaması gerektiği sonucuna varır.

Aynı tarihte C. Weickert, Lesbos kymationlarının stili gelişimini inceleyerek, bazı mimari anıtları bu yöntemle tanılamaya çalışır. Araştırmasında, Artemision'un bezemelerini de dönemin yeterince malzemeleri arasında ele alıp, Artemision'u İ.Ö. geç 3. yüzyıla tarihler. Tapınağın tarihini saparken, stili gelişiminden çok, ağırlıkla yazıtları göz önünde bulundurduğunun altı burada özellikle çizilmektedir.

F.W. Schlicker'e göre, Hermogenes sütunları arasındaki geniş koridorla, sandığı gibi malyetleri düşürmek değil de, estetik gaye gütmektedir. Derin koridor ile ışık gölge zıtlığından oluşan kontrast elde edilmiş istenmiştir. Böylece dönemin stili olan barok yapı elde edilmiştir. Dolayısı ile de Artemision İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarından olmalıdır.

G. Richter "Yunan Sanatı" isimli el kitabında Hellenistik çağ başlığı adı altında mimar Hermogenes ve onun yaptığı Artemision'a değinip, mimarın yaşadığı dönemin İ.Ö. 2. yüzyıl olması gerektiğini savlar.

A.W. Lawrence Grek mimarisini incelediği yapıtında, İ.Ö. 2. yüzyılın en önemli mimarı olarak Hermogenes'i gösterir. Tanılamayı daha önce Dinsmoor'un yaptığı gibi Artemision'un sunağına göre yapmayı yegleyen Lawrence, farklı olarak von Gerkan'ın İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı varsayımını benimser.

H. Drexler Artemision'un İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki temsili maketinden hareket edip, tapınaka pseudodipteros tasarla amacın "Aspiratus", yani kontrast oluşturmak, olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Bununla dönemin heykeltıraşlık stili olan kontrast arasında ilişki kurar ve tapınağın öne sürüldüğü gibi İ.Ö. 3. yüzyıldan değil de, İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısından olması gerektiği sonucuna ulaşır.

G. Gruben, Grek tapınakları konulu temel eser sayılabilecek kitabında, Hermogenes ve yaptığı Artemision'u oldukça geniş bir şekilde ele alır.

Gruben'e göre, Hermogenes'in başması ve keşifleri salt pseudodipteros tasar ve üst yapıda dış sırası ve frizle elde edilen ikili kademede olmayıp, ayrıca geniş bir alandaki organizasyonda da ortaya çıkmaktadır. Artemision'u da içine alan agora, bunun etrafını çevreleyen revakta bulunan sütunların başlıklarının Artemision başlıkları ile çok yakın benzer olması nedenleriyle, Artemision ile aynı zamanda planlanmış olmalıdır. Bu nedenle de Artemision, dolayısı ile Hermogenes, İ.Ö. geç 3. yüzyıla tarihlenmelidir.

D. Kuban Anadolu'nun sınırları içinde kurulmuş olan tüm yapıların günümüze bırakmış olduğu mimari kalıntıların kronolojik olarak tutan kitabında, Hellenistik çağ başlığı altında Artemision'a da değinip, tapınağın yapım tarihi olarak İ.Ö. 130 veya biraz sonrasını önerir.

C.M. Havelock da çalışmasında Artemision'a kısaca değinmiş ve İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı görüşünü benimsemiştir.

A.M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi isimli kitabında Hermogenes'i Hellenistik dönemin en ünlü mimarı olarak kabul edip, Artemision'un mimari özelliklerine biraz değindikten sonra, mimarın yaşadığı dönemin İ.Ö. 2. yüzyılın ortaları olduğunu ileri sürer.

R. Horn, Samos'un Hellenistik dönemin heykeltıraşlık eserlerini içeren çalışmasında, Artemision'a bir defa daha, kısa da olsa değinmekte ve oluşturduğu stil gelişimine göre, tapınaktaki frizlerin İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısından olması gerektiği sonucuna varmaktadır.

Plastik frizlere göre tarihlleme geleneğine A. Linfert de katılmıştır. Hellenistik dönem sanat merkezleri konulu çalışmasında, Magnesia'nın heykeltıraşlığına da ayrıntılı bir şekilde yer vermektedir. Linfert, stil yönünden değerlendirilmeleri friz figürlerine göre daha kolay olan sunak kabartmalarını ayrıntılı olarak ele alıp bir sonuca varmak ister. Bu arada Hermogenes sorununu dolaylı olarak ilgilendiren Magnesia Agorası'ndaki yapılanmaya da değinip, daha ayrıntılı ve inandırıcı bir sonuca varmaya çalışır. Sonuçta Hermogenes'i İ.Ö. 3. yüzyıl tarihler.

Hermogenes konusunda en kapsamlı araştırmalardan birisi, belki de en önemlisi, A. Yaylalı'nın Magnesia Artemis Tapınağı'nın frizleri konulu çalışmasıdır. Yaylalı Hermogenes dönemi konusunu da ele alıp, tartışılan tarihler konusunda daha benimsenebilecek bir sonuca ulaşmak istediği çalışmasında, Hermogenes ve dönemini yakından ilgilendiren tarihli olayları, yazıtları ve ilgili tapınak bezeme ve friz biçimlerini ayrı başlıklar altında ele alıp, bunlara göre bir sonuca varmaya çalışmaktadır. Böylece Magnesia

Artemis Tapınağı'nın, İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreği başlarında bitirilmiş olabileceği sonucuna ulaşır.

J.J. Coulton Grek mimarisi konulu çalışmasında, Artemision'u da konu kapsamına alıp, tapınağın yapım dönemi olarak İ.Ö. 130 tarihini benimser.

M. Werner Ephesos yapılarının sofitlerini tarihlleme çalıştığı incelemesinde, Anadolu'daki yapılar arasında Artemision'un sofitlerine de değinip, bunları stillerine göre İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarına tarihler.

J. Ornius Hellenistik dönem sanatı ve düşüncesini konu alan yapıtında, Artemision'u bezeme elemanlarının stiline göre İ.Ö. 2. yüzyılın sonlarına tarihler.

O. Bingöl Hellenistik ve Roma dönemlerindeki İon normal sütun başlıkları konulu doktora tezinde, başlıklar arasında belirli bir kronoloji oluşturmayı denemiştir. Bu çalışmasında Artemision'un da sütun başlıklarına değinip, bunları İ.Ö. 2. yüzyıl içerisinde yerleştirir. Daha sonra Menderes Magnesiası isimli bir rehber kitapla, konuyu daha detaylı bir şekilde irdeler.

R. Özgan da Hermogenes dönemini saptamada Linfert gibi Artemision sunağındaki kabartmalardan yola çıkmış, oluşturduğu stil gelişimine ve Magnesia yazıtlarına göre İ.Ö. geç 3. yüzyıl sonucuna ulaşmıştır.

H. Lauter Hellenistik mimari konulu el kitabında, pseudodipteros tasarı tapınaklar arasında Artemision'a da değinip, tapınağı yaklaşık olarak İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenmiştir.

B. Schmalz, henüz çok yeni olan çalışmasında, Hermogenes'i anlamak için tapınaklarının yeterli olmadığını, bu nedenle de eserlerini buldukları kompleksle bir bütün olarak irdelenmesi gerektiğini öne süren diğer bir araştırmacıdır. Bu bağlamda, Artemision, temenosu oluşturan propylon, stoa ve sunak ile birlikte bir bütün olarak ele alınmakta ve bu alanın ilk planlandığı tarih olarak İ.Ö. geç 3. yüzyıl öne sürülmektedir.

1.3.2. Teos Dionysos Tapınağı Üzerine Yapılan Çalışmalar

Teos tapınağı üzerindeki tartışmalara W. Hahland ile başlamak istiyoruz. Hahland, tapınağın frizlerini incelediği makalesinde; frizler açısından stilin, yöresel farklılıklar ve Teos'da henüz gerçekçi bir kronolojinin olmaması nedenleriyle pek inandırıcı olmadığını, bu nedenle de tarihsel olaylarla, yani Magnesia'daki yazıtlarla kesin bir sonuca gidilebileceğini savlar. Bu arada

Artemision Sunağı tartışmasına da değinip, bunun Pergamon Zeus Sunağı'ndan daha erken karakterli olduğunu savunup, özellikle yazıtlara göre Kern'in daha önce öne sürdüğü İ.Ö. geç 3. yüzyıl görüşünü paylaşır.

Teos'un kazı hafiflerinden Y. Boysal, kazılarla ilgili raporunda, tapınak civarında bulunan köşe akroterlerinin İ.Ö. 2. yüzyılın özelliklerini yansıması nedeniyle Hermogenes'in İ.Ö. 2. yüzyıl içinde yaşamış olduğunu, bu sonuca göre Artemision'un da bu dönemlerden olması gerektiğini savlar.

1963 yılındaki Teos kazılarında B. Ögün ve Y. Boysal tarafından bulunan ve P. Herrmann tarafından 1965 yılında yayınlanan yazıt ile Hermogenes dönemi konusundaki tartışmalar yeni bir boyut kazanır. Seleukos kralı III. Antiochos ile Teos halkı arasındaki ilişkileri anlatan söz konusu yazıtın tarihi tam olarak İ.Ö. 204/3'dür. Buna göre Teos'da bu tarihlerde bir Dionysos tapınağı olmalıdır. Bu varsayımın hareket edilerek Hermogenes'in İ.Ö. 3. yüzyılda yaşadığı savlanır.

Hermogenes konusundaki tartışmasında P. Gros, tarihlmede daha farklı bir görüşle ortaya çıkar. Buna göre Dorik bir tapınağı İon düzenine çevirme işi, Dor tasarlı tapınak yapımının en son İ.Ö. 170 den sonra terk edilmesi nedeniyle İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarında değil de, daha önceki bir tarihte gerçekleşmiş olmalıdır. Öyleyse Teos ve Magnesia yazıtlarından kazanılan İ.Ö. geç 3. yüzyıl sıvı doğru olmalıdır. Ancak, bu görüş İ.Ö. 3. yüzyıldan çok, İ.Ö. 2. yüzyıl sayını destekler niteliktedir. Çünkü, İ.Ö. 170 tarihi Dor düzenindeki bir tapınak için alt sınırı oluşturuyorsa, Hermogenes'in bu sistemi terk etme nedenlerinden birisi de Dor sisteminin artık demode olması değil midir?

A. Davesen, Teos Dionysos Tapınağı'nın tarihi ile ilgili bildirisinde, konuya başka bir açıdan daha yaklaşılmaktadır. Davesen, Teos'da bulunmuş olan Dionysos'un kilt heykelinin tapınak önünde betimlendiği sikkeleri ele almakta ve bu sikkelerin stiline göre en geç İ.Ö. 190'a kadar tarihlenebileceğini savlamaktadır. Bu duruma göre, yazıtlarla kazanılan İ.Ö. geç 3. yüzyıl tarihinin doğruluğu en açık şekilde belgelenmektedir. Ancak sikke betimleri çok sayıda ve farklı tiplere işaret etmektedir. Bu nedenle bunları aynı heykelin kopyeleri olarak kabul etmek zordur. Bunun yanı sıra, sikkeler üzerine görülen tapınağın Hermogenes'in yapmış olduğu tapınak olup olmadığı konusunda da açık bir belirti yoktur. Bu nedenle de, sikkeler üzerinde yer alan Dionysos Tapınağı tarihlmede önemli bir kriter olmamalıdır. Çünkü adı geçen tapınak (daha sonrada ortaya konacağı gibi) Hermogenes öncesi eski tapınak da olabilir.

1.3.3. Hermogenes Konusunda Diğer Çalışmalar

Bu başlık altında ise Hermogenes'in her iki tapınağına değinen veya genel olarak Hermogenes'in konu editlediği çalışmaların toplu bir şekilde irdelenmek istiyoruz.

W.B. Dinsmoor, antik mimariyi tüm yönleriyle inceleyip, tanıtığı kitabında Hermogenes'e özel bir bölüm ayırır. Artemision gibi Teos'daki Dionysos Tapınağı mimarının da Hermogenes olduğunu savlayıp, her iki tapınak arasındaki ortak noktaları tasarı ve biçim benzerliklerine göre ortaya kor ve bunların mimari özelliklerini ayrıntılı şekilde anlatır. Bu arada tarihlleme konusuna da değinen Dinsmoor, Teos döneminin Artemision'a göre daha erken karakterli olduğu ve Artemision'un tarihlenmesinin ancak öndeki sunak ile olası olduğunu savlayıp, buna göre Hermogenes'in yaşadığı dönemi İ.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısına yerleştirir.

D.S. Robertson Grek ve Roma mimarisi konusunda yapıtında, Roma mimarisi ve Rönesans Avrupa'sını etkileyen bir mimar olarak Hermogenes ve yapıtlarını özellikle ele alır ve tarih olarak von Gerkan tarafından daha önce öne sürülen İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı fikrini benimser.

T. Fyfe Hellenistik dönem mimarisi konulu kitabında, İ.Ö. 3. yüzyılın önemli tapınakları arasında Teos ve Magnesia'daki örnekleri de sayar. Özellikle Artemision'un her iki kısa yüzündeki merkezi sütun aralığına değinerek, mimarisinin göstermiş olduğu tasar özgelliğine göre İ.Ö. 200 tarihini önerir.

C. Erder ise "Kyma Rehta - Kyma Reversa" konulu doktora çalışmasında, kymaları belirli bir tarihi süreç içinde sıralamaktadır. Erder bu çalışmasında, Hermogenes'in her iki yapıtının mimari bezeklerini de inceler. Teos tapınağının tarihi konusunda herhangi bir yorumda bulunmazken, Artemision'un bezeklerini oluşturduğu stil gelişimine göre İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirir.

W. Hoepfner, sütun başlıklarındaki oranları inceleyip bunlarda kullanılan oranların Halikarnassos'daki Mausoleum'dan kaynaklandığı sonucuna ulaştığı makalesinde, sütun başlıklarının stillerine göre Artemision'un tarihini belirlemeye çalışmıştır. Başlıklardaki farklılıkların stilden çok zaman ile açıklanması gerektiğini, buna göre Artemision'un 100 yıla yaklaşan bir süreç içerisinde yapılmış olduğunu savlar. Böylece tapınağın İ.Ö. 206'daki Artemis oyunları sonrasında planlanmış ve İ.Ö. 130'da tamamlanmış olması gerektiğini öngörür. Bu varsayımıyla da Teos Dionysos

Tapınağı'nın en geç İ.Ö. 204'de bitirildiğini ileri sürmektedir. Ayrıca, Magnesia'daki tapınağın yapıyla doğrudan ilişkili olan yazıtları da yeniden yorumlayıp Hermogenes ve yapıtarı konusundaki o güne dek geçerli tüm savlarını birleştirdiği ortak bir çözüme ulaştı: "İ.Ö. geç 3. yüzyılda söz konusu eserlerini tasarladı, ancak bilinen nedenlerle yapım çalışmaları 100 yıl kadar zaman aldı. 206 yılından sonra inşaatı başladı, hâlen Berlin'de bulunan tapınağın içine ait bir sütun başlığı stili ile 2. yüzyılın ortalarından ve İstanbul'da bulunan başlık, frizler ve rankeli sima son evredendir".

W. Alzinger Ephesos'un Augustus dönemi mimarisi konulu çalışmasında, Hermogenes konusuna da değinmekte ve en uygun tarihin İ.Ö. 200 olması gerektiğini vurgulamaktadır.

M. Robertson, Hellenistik dönem plastik frizlerinin gelişimini irdelerken Teos ve Magnesia'daki tapınaklara da değinmektedir. Oluşturduğu kronolojiye göre, bunların döneminin İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı olması gerektiği sonucuna ulaşır.

E. Akurgal Anadolu Medeniyetlerini kültürel kalınları ile birlikte incelediği rehber kitaplarında, Hellenistik dönem başlığı altında Hermogenes konusuna da özel bir bölüm ayırır, mimarlık tarihi ve stil açısından en akılcı dönemin İ.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısı olması gerektiğini savlar.

H. Knell Grek mimarisini ana çizgileri ile ele alan çalışmasında, Hermogenes'e Teos ve Magnesia'daki tapınakları ile birlikte ayrıntılı olarak yer verir. Yazıtlara göre Teos Dionysos Tapınağı İ.Ö. geç 3. yüzyılda, Artemision ise İ.Ö. 170-60/130 tarihleri arasında inşa edilmiş olmalıdır.

W. Koenigs Priene Athena Tapınağı ile ilgili araştırmasında, tapınağın mimarisini yanında bezemelerini de ele alıp incelemektedir. Tapınakta iki yapım evresi belirleyen Koenigs, yapının ikinci evresini tarihlerken Teos Dionysos Tapınağı ve Magnesia Artemis Tapınağı bezeklerine de değinmektedir. Koenigs oluşturduğu kronolojide Teos Dionysos Tapınağı'nı İ.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısına, Artemision'u ise İ.Ö. 2. yüzyılın üçüncü çeyreğine yerleştirmektedir.

N. Koçhan da Hellenistik dönem mimari bezekleri konulu doktora tezinde ionus-palmet ve yumurtalı dizilerini biçim gelişimine göre ele alıp, Hellenistik çağ yapılarının tarihleri konusunda çözüm önerileri getirmeye çalışan bilim adamlarından biridir. Araştırma sonucuna göre, İ.Ö. 3. yüzyıl Hermogenes'in yapıları açısından uygun bir tarih değeridir.

F. Rumscheid, Anadolu'nun Hellenistik döneme ait mimari bezemelerini kapsamlı bir şekilde incelediği doktora tezinde, Hermogenes ve tapınaklarına da değinir. Hermogenes tarihi için Hoepfner'in önerisini bir defa daha onaylamaktadır.

Hermogenes konusunda yayınlanan en yeni çalışmalardan birisi W. Hoepfner tarafından yapılmıştır. Schmalz'dan sonra Hermogenes tapınaklarını çevresi ile bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunan bir diğer bilim adamıdır. Buna göre, hem Artemision, hem de Teos Dionysos tapınakları, propylon, sunak ve alanı çevreleyen revak ile bir bütün olarak ele alınmalıdır. Hermogenes, her iki temenosda da bütünü oluşturan mimari birimleri propylonu nitengi noktası olarak yerleştirmiştir. Benzer durum Pergamon'daki temenoslarda da söz konusudur. Buna göre Hermogenes Pergamon'da, I. Attalos dönemindeki imar faaliyetleri esnasında da çalışmış olmalıdır. Dolayısı ile Hermogenes için en uygun tarih İ.Ö. geç 3. yüzyıl olmalıdır.

Bureya kadar 100 yıla yaklaşan bir süreç kapsamında Hermogenes ve döneminin doğrudan ilgilendiren çalışmalarını aktarmaya çalışır. Konuyla doğrudan ya da dolaylı ilgilenen tüm araştırmacıların birleştikleri tek ortak nokta, Hermogenes'in çağının en büyük mimarı olduğudur. Yaşadığı dönem konusunda ise ortak bir tarih üzerinde birleşilememiştir. Sonuçta belli başlı üç ayrı öneri ortaya çıkmıştır: İ.Ö. 3. yüzyılın son çeyreği, İ.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısı ve İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu konuda alınan çizilmesi gereken durum erken tarihleri savunan araştırmacıların çıkış noktası olarak genellikle yazılı kaynakları baz aldıkları, geç tarihleri savunanların ise mimari elemanların stillerinden hareket ettikleridir. Buna göre tarihlenmede belli başlı iki yönü söz konusu olmaktadır: ilgili yazıtların yorumu ve stil gelişimi.

Bu nedenle tarihlleme bölümünde önce bugüne kadar yapılar toplu olarak bir defa daha irdelenecek, daha sonra Hermogenes sorununun çözümünü konusunda yeni öneriler getirilmeye çalışılacaktır. Ancak burada yulkarda özetle değinilen yöntemlerden biri veya diğeri tek başına ele alınıp yorumlanmayacak, konu bir bütün olarak irdelenecektir. Bu düşünceyle önce, bu güne dek defalarca irdelenen yazıtlar fazla ayrıntılarına girmeden tekrar ele alınacak, ayrıca biçim gelişimi veren mimari bezeme elemanları tekrar etraflıca irdelenecektir. Bunlarla birlikte ilk olarak bu çalışmada farklı bir yöntem denemerek pseudodiperos planlı tapınakların tasar gelişimi ile

yeni bir kronoloji oluşturulmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, öncelikle, pseudodipteros planlı tapınaklar tek tek tanılacak ve bunların tasarıma Hermogenes'in katkıları araştırılacaktır. Daha sonra da Hellenistik pseudodipteros tapınakların arasında Artemision'un yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

II

HERMOGENES

2.1. Vitruvius'da Hermogenes

Sık sık vurguladığımız gibi, Anıtkaynaklardan edindiğimiz bilgiler ve arkeolojik bulgular bize Hellenistik çağın önemli mimatlarından birisinin Hermogenes olduğunu göstermektedir. Bu üüne karşın ne Hermogenes'in doğduğu kenti, ne eserlerinin tam sayısını, ne de yaşadığı tarihleri açık bir şekilde bilmemekteyiz. Hermogenes hakkında bilgi veren iki yazılı kaynak günümüze ulaşmıştır.

Bunlardan ilki Priene'de bulunan ve F. Hiller von Gaertringen tarafından yayınlanan bir adak yazıtıdır. Burada Hermogenes'in adı geçmektedir. Berlin Pergamon (Bergama) Müzesi'nde korunan ve İ.Ö. 2. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen 207 numaralı söz konusu yazıtta, Harpalos oğlu Hermogenes'den (Ἐρμιογεύης Ἀρπάλου) ve onun tanrıçaya adadığı naosdan söz edilmektedir: "*Harpalos oğlu Hermogenes bir [tapınak] adadı ve tapınağın inşasını da üstlendi*". Yazıtta Hermogenes'in nereli olduğu belli değildir. Ancak H. Vollmer'in de vurguladığı gibi, yazıtın Priene'de bulunması, Hermogenes'in Prieneli olabileceğine işaret etmektedir. Buna karşın, diğer bir grup bilim adamı, Vitruvius'un anlatılarından hareketle Hermogenes'in Alabandalı olduğunu savunmuşlardır. Öne sürülen bu ikinci olasılık günümüzde artık geçerliliğini kaybetmeye yüz tutmuştur. Çünkü son yıllarda konu üzerinde yapılan çalışmalar, Vitruvius'un kitabının, daha sonraki yüzyıllarda, özellikle Ortacağ'da, yapılan çoğaltmalar esnasında zaman zaman yanlış yorumlandığını ortaya koymuştur. Örneğin, günümüze ulaşan kopyelerden birisinde, "...sed *Magnesiae Dianae Hermogenis Alabandaei et Apollinis a Menesche facta*", bir diğerinde ise, "... sed *Magnesiae Dianae Hermogenis, Alabandis etiam Apollinis a Menesche facta*" ibaresi vardır. Bu ifadelerden Hermogenes'in

Alabanda'lı olduğu kadar olmadığı sonucu da çıkmaktadır. Bu problemin çözümünde en belirleyici etken A. Yaylalı'nın da vurguladığı gibi arkeolojik bulgulardır: "Yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda, Magnesia'da bir Apollon tapınağının olmadığı, ama Artemis Tapınağı'nın varlığı, buna karşın Alabanda'da bir Apollon tapınağının bulunduğu belirlenmiştir". Bu sonuç da Virruvius'un kitabının günümüze ulaşan kopyelerinden, Hermogenes'in Alabanda'lı olmadığını gösterenin doğru olduğunu belgelemektedir. Böylece, Hermogenes'in Priene'liliği biraz daha ön plana çıkmaktadır.

Hermogenes hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi veren elinizdeki ikinci yazılı kaynak, kendisi de bir mimar olan Virruvius'un, I.Ö. 30 civarında kaleme aldığı "de architectura" adlı kitabıdır. Bu eserin değişik bölümlerinde Hermogenes'ten bahsedilmektedir. Hermogenes ve konumuzu ilgilendiren bölümler sırası ile şöyledir:

"Pseudo-dipteros, arkada ve önde sekizler, yanlarda ise köşeler de dahil olmak üzere onbeşer sütun bulunacak şekilde inşa edilir. Sellamın ön ve arka duvarları, ortadaki dört sütunun tam karşısında olmalıdır. Böylelikle, dış sütun dizisi ve duvarlar arasındaki iki sütun aralığının kalınlığı ve sütun alt kısmının toplam genişliğinde bir mesafe oluşacaktır. Bunun Romalı'da örneği yoktur, fakat Magnesia'da Hermogenes'in Diana (Artemis) tapınağında ve Mnesites'in Alabanda'daki Apollo (Apollon) tapınağında görülebilir" (Virruvius 3, 2, 6).

"Aşağıda tanımlandığı gibi beş tapınak sınıfı vardır: sütunları birbirine yakın pycnostilos; sütun aralıkları biraz daha açık systilos; daha da açık diastilos; gereğinden fazla açık aralıkları olan araeostilos ve aralıkları doğru olarak düzenlenen eustilos" (Virruvius 3, 3, 1).

"Şimdi en beğenilen sınıf olan, uygunluk, güzellik ve dayanıklılık ilkeleri gözeticilerle düzenlenen eustilos'lar anlatılmaktadır. Sütun aralıkları iki tam ve dörtte bir sütun kalınlığında, fakat ön ve arka ortada bulunan sütunların aralıkları üç sütun kalınlığında olmalıdır. Böyle yapıldığında, tasarımın hoş bir ekisi olacak, girişte engel bulunmayacak ve sellamın çevresindeki yürüyüş alanı daha öne çıkacaktır" (Virruvius 3, 3, 6).

"Roma'da bu türden bir örneğimiz yoktur. Ancak Küçük Asya'da, Teos'da Bacchus'a (Dionysos) ithaf olunan bir hexastilos bulunmaktadır.

Bu bakışım kuralları, aynı zamanda pseudodipteros octastilos ilkesinin düzenleyicisi olan Hermogenes tarafından saptanmıştır. Hermogenes bunu dipterosun bakışımını oluşturan üç sıradaki ölçü sekiz sütunu kaldırıp, mastaf

ve işçiliği de azaltarak gerçekleştirmiştir. Böylece, genel görünümünden taviz vermeden ve zaten fazlalık oluşturan bir öğenin yokluğunu hissettirmeden, sütunlarla sellam duvarları arasında daha geniş bir yürüyüş alanı elde edilip tüm yapıtan asaletini bu yeni düzenleme ile korumuştur" (Virruvius 3, 3, 8).

Çünkü, pteroma düşüncesi ve tapınağın etrafındaki sütun düzeni, sütun aralıklarının bir yüksək kabartmanın ekleyici görüntüsünü vermesi amacıyla tasarlanmıştır. Bunun yanında, çok sayıda yağmura yakalanan oltağında onların tapınakta ve sellamın çevresinde bekleyebilecekleri geniş bir yer bulunuyordu. Bu düşünceler, daha önce anlatıldığı gibi pseudo dipteros tapınak düzeninde geliştirilmiştir. Görülüyor ki, Hermogenes, ince bir yaratıcılık gösteren sonuçlar elde ederek aralıkların öğretici ilkeler edinebilecekleri kaynaklar birlemiştir" (Virruvius 3, 3, 9).

"Eski mimarların bazıları bakışım kurallarından kaynaklanan kusurlar ve uygunsuzlukları nedeni ile Dor düzeninin tapınaklarda kullanılmaması gerektiğini söylediler. Arcesius ve Pytheos'un yanında Hermogenes de böyle demiştir. O, örneğin, bir Dor tapınağı yapmak üzere mermer toplandıktan sonra fikir değiştirerek Bacchus Baba için aynı malzemelerle bir İon tapınağı inşa etmiştir. Bunun nedeni, görünüş ve biçimsel soyutluk açısından güzel olmadıktan değil, tüçür yiv ve ayına (Iacnaria) düzeninin yapı için bir sıkıntı ve uygunsuzluk yaratmasıdır" (Virruvius 4, 3, 1).

"Daha sonra Silemus Dor yapılarının orunları; Theodoros, Samos'da bulunan Juno'nun (Hera) Dor Tapınağı; Chersiphron ve Metagenes, Diana'nın (Artemis) Ephesos'daki İon Tapınağı; Pytheos, Minerva'nın (Athena) Priene'deki İon Mabedi; Iktinos ve Carphon, Atina Akropolisindeki Dor Minerva Tapınağı; Phokarion'un Theodoros, Delphi'deki Yuvartak Yapı; Philo, tapınakların orunları ile Prieneus Limanı'ndaki Tensane; Hermogenes, Magnesia'daki İon düzeninde bir pseudodipteros olan Diana Tapınağı ve Teos'daki Bacchus Baba'nın (Dionysos) Monopteros Tapınağı; Arcesius, Korinth orunları, kendi elleriyle yaptığı söylenen Tralleis'deki İon Aesculapius (Asklepios) Tapınağı ve büyük ve yüksək bir tahlile erişen Satyros ile Pytheos ise Mausoleum'un üzerine birer kitap yazmışlardır" (Virruvius VII, 12, 140 vdl.).

Yukarıdaki bire bir alıntılardan da anlaşılacağı gibi, Virruvius kitabında Hermogenes'e oldukça geniş yer ayrılarak, uyguladığı teknikler konusunda ayrıntılı bilgiler ve ölçüler vermiştir. Burada alınan çizilmesi gereken ilginç diğer bir nokta ise Hermogenes'in başka bir İonia'lı mimar olan Pytheos'dan hemen sonra anılmasıdır.

Vitruvius'un ifadelerine göre Hermogenes; Magnesia Artemis Tapınağı'nın mimarı, tasarıda pseudodipteros planı bulucusu ve mimari düzenlemede eusstylosun uygulayıcısıdır. Bu arda Hermogenes'in Dor düzeninde tasarlanmış ve memmer malzemesi hazırlanmış bir tapınağı estetik nedenlerle İon düzeninde inşa etmiş olduğundan da bahsedilmekte, ancak bu tapınağın yeri konusunda hiçbir bilgi verilmemektedir.

Vitruvius'un kitabının Hermogenes anlatılarını kapsayan bölümünden, tapınağı çeviren sütunların aralarındaki açıklığın sütun alt çapına göre hesaplanarak belirlenmesi esasına dayanan beş ayrı prensibin olduğunu öğreniyoruz:

Pyknostylos	Kapalı dizin	sütun aralığı: 1 1/2	x	alt çap
Systylos	Dar dizin	sütun aralığı: 2	x	alt çap
Eusstylos	Rahat dizin	sütun aralığı: 2 1/4	x	alt çap
Diastylos	Geniş dizin	sütun aralığı: 3	x	alt çap
Areostylos	Açık dizin	sütun aralığı: 3 1/2	x	alt çap

Yine aynı kaynaktan öğrendiğimize göre Hermogenes, bunlardan iyi görünüşü, sağlanlığı ve oranların oldukça net olması gibi nedenlerle yapılarında "eusstylos" u tercih etmiştir.

Vitruvius'un pseudodipteros tapınak tasarımının bulucusu olarak Hermogenes'i göstermesi, sorunu inceleyen bazı araştırmacıları, bu güne kadar saptanabilmiş Hellenistik döneme ait pseudodipteros tasarı tapınakların Hermogenes'in Magnesia'daki Artemision'undan etkilenecek inşa edildiği sonucuna götürmüştür. Bu nedenle Vitruvius'un ifadesinin doğruluğu özellikle irdelenmelidir.

Vitruvius'un Hermogenes konusundaki bize en büyük eksikliği mimarın yaşadığı dönem hakkında bir tarih vermemesidir. Bu durum mimarımızın eserlerini tarihlemeye sorun yaratmaktadır. Konu üzerinde çalışan bilim adamları değişik yöntemlerle sonuca ulaşmayı denemişler ve yukarıda gözler önüne sermeye çalıştığımız gibi üzerinde birleşilmiş bir tarihle ulaşmamışlardır.

2.2. Hermogenes'in Eserleri

Vitruvius'a göre, Hermogenes iki tapınağı inşa etmiştir. Bunlardan birisi Magnesia'daki Artemision (Diana Tapınağı), diğeri ise Teos'daki Dionysos (Bacchus Baba) Tapınağı'dır. Ancak Priene'de bulunan 207 numaralı yazıtta ki ifadeler bir üçüncü tapınağı daha işaret etmektedir. Ancak, bu tapınağı ait bugüne kadar herhangi bir belge bulunamamıştır. Bu nedenle

şimdilik üzerinde şüphe bırakmayacak şekilde kesin olarak birleşilmiş iki tapınağı tanımlanacaktır.

2.2.1. Magnesia Artemis Leukophryene Tapınağı

Magnesia'daki Artemis Tapınağı, Ortaklar - Söke karayolunun hemen kenarında yer almaktadır. Tapınak, ilki 1891-93 yılları arasında, diğeri ise O. Bingöl tarafından 1994 yılından bu yana sürdürülen kazılarla gün ışığına çıkarılmıştır.

Magnesia'daki Artemis Tapınağı ölçüleri ile Hellenistik döneme ait en büyük dördüncü tapınaktır (çiz. 1, res. 1-39). Diğer bir ifade ile Anadolu'nun en büyük tapınağı değildir. Ancak Strabon'un da vurguladığı gibi tüm mimari elemanların birbirleri arasında uyumunun sağlandığı en mükemmel tapınaktır. Bu özelliği ile antik çağ yazarlarından Strabon'un da dikkatini çekerek, Anadolu'nun önemli tapınakları arasında saymasına neden olmuştur: "Bu günkü kentte Artemis Leukophryene Tapınağı bulunur. Bu tapınağın kutsal alanının ölçüleri ve adak eşyalarının sayısı Ephesos'daki tapınaktan daha aşağıdır, fakat kutsal alanın yapılışındaki incelik ve uyum ondan daha çok yüksektir" (XIV, 1, 40, 467).

Kazi çalışmaları sonucunda tapınağın bugün görülebilen kalıntılarının altında daha eski bir evresinin olduğu saptanmıştır. İpuçlarından, buradaki eski tapınağın da büyük bir olasılıkla ana tarıca adına inşa edildiği olduğu anlaşılmaktadır. Bu eski tapınak, O. Bingöl'e göre Themistokles'in tapınağı, Anakreon'un hakkınıda şarkı bestelediği Artemis'e ait tapınak olmalıdır. Eski Artemision kaba kireçtaşından olup, sütun kaideleri Anadolu-İon yani Ephesos tipindedir. Sütun gövdelerinde 32 yiv vardır ve bunların kesimleri sahlıptir ve önünde 6 sütun yer almaktadır. Uzun yüzde kaç adet sütunun bulunduğu ise henüz bilinmemektedir.

Günümüze ulaşablen kalıntılar Artemision'un ikinci evresine aittir. Mimari parçalar önemli ölçüde dünyanın değişik müzelerine götürülmüş olsa da, henüz tapınak civarında bulunan in-situ parçalardan hareket ederek yapının kısmen ana yapılarını yapmak olasıdır. Tapınağı ait kalıntılardan bazıları Berlin'deki Pergamon Müzesi'nde (res. 5), friz plakaları ise ayrıca Paris'deki Louvre Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde (res. 30 vd.) bulunmaktadır.

Tapınağın Hellenistik evresinin mimarının Hermogenes olduğu Vitruvius'un anlatılarına göre açık bir şekilde bellidir. Tapınak, 41 x 67,5 metre

stylobat ölçülerinde olup, İon düzeninde 8 x 15 sütunlu bir pseudodipterosur ve önce yedi, sonra altı basamakla çevrili bir podyum üzerinde yükselmektedir (çiz. 1, res. 1-3). Sütun kaideleri Attika tipindedir (res. 4-5, 12) ve üst yapıyı 174,58 metre uzunluğunda bir friz süslemektedir (res. 3-4, 6-7, 30-39 vd.). Tapınağın girişi batıya bakmaktadır.

Tapınak bir damla çatısı sistemine göre inşa edilmiştir. Yani bütün sütun ve duvarlar, bir eksenler sistemi üzerine oturtulmuştur. Bu sistemin birimini, bir kenarı iki sütun eksenı arasındaki uzaklıktan (boyundurluk) oluşan 3,94 metrelik karerler oluşturmaktadır.

Tapınakta, kısa cephelelerde sekiz, yanlarında onbeş, pronaosun içinde iki, naosun içinde altı, pronaos ve opisthodomosun ante duvarları arasında ikişer olmak üzere toplam 54 sütun bulunmaktadır. Tapınaklar çoğunlukla ya tek (peripteros), ya da çift sıra sütunla (dipteros) çevrilmiştir. Ancak burada farklı bir uygulama karşımıza çıkmaktadır: Dipteros planlı tapınaklarda yer alan çift sıra sütundan, iç sırada olması gerekenler yapılmayarak, 34 sütunun yeri boş bırakılmıştır. Böylece görünümü çift sıralı olan, ancak gerçekte tek sütun sırası bulunan bir model ortaya çıkmıştır. Bu tip plan tapınak mimarisinde, *pseudodipteros*, diğer bir ifade ile *yalancı dipteros* olarak adlandırılmaktadır. Bu tasarım tipine göre, sütunlarla sella duvarları arasındaki açıklık ekseniden eksene tam iki boyundurluk olmaktadır. Böylece, Vitruvius'un da vurguladığı gibi, hem tapınağı ziyarete gelenlerin olumsuz hava koşullarından korunması için bir alan kazanılmış, hem de tapınağın inşası aşamasında sütun sayıları azaltılarak zaman ve paradan tasarruf edilmiştir. O. Bingöl'ün 1997 fiyatlarını baz alarak yapmış olduğu bir hesaplama göre bu uygulama ile 2.720 trilyon liralık tasarruf söz konusudur. Bu hesaba zamandan yapılan tasarrufun dahil edilmediğinin altı özellikle çizilmelidir.

Bu tasarım mimariye kazandırdığı diğer bir fayda ise derin mekânlar nedeniyle oluşan ışık gölge kontrastının tapınağın görünümüne göstermeli bir hava kazandırmasıdır (res. 1-3). Drearup'un çalışmasında kullandığı Artemision'un İstanbul'daki mabetinde bu durum daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Hermogenes Artemision'da uygulamış olduğu bu tasarım ve oranlar arasındaki matematiksel uyumla, hem, yukarıda da vurgulandığı gibi, önemli ölçüde tasarruf sağlamış, hem de yapının güzellliğini azaltmamış, bilakis artırmıştır.

Ekonomik tasarruf tapınağın her aşamasında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin yapıda görülebilen sütun başlıkları ve benzeri mimari parçalar tüm

ayrıntıları ile işlenirken, içte, yani görünmeyen yerlerde kullanılan mimari elemanlar salt belirleyici kaba hatları ile işlenmişlerdir.

Tapınağın iç yapısı üç bölümlüdür: Pronaos ve naos dörder boyundurluk, opisthodomos ise iki boyundurluk derinliğindedir. Oranlardan da anlaşılacağı gibi, Anadolu tapınak mimarisindeki derin pronaosla olan eğilim, burada daha da aratarak, pronaos derinliği sellanınkinden eşit bir duruma gelmiştir. Opisthodomos, Yüksek Hellenistik dönemin genişlik kavramına uygun olarak büyütülmüştür. Artemis heykeli, sella içinde temelleri halen görülebilen bir kaidede üzerine yerleştirilmiştir.

Sütun merkezleri arasındaki açıklık 3,94 metredir; ancak ön ve arka sıranın ortasındaki sütunların merkezleri arasındaki uzaklık daha fazla olmak üzere 5,25 metredir. Merkezdeki sütun aralarının geniş kurulması Sardes Apollon Tapınağı'nda olduğu gibi (çiz. 6), Anadolu'da yerleşmiş geleneksel bir İon mimarisi özelliğidir ve aynı zamanda Hellenistik dönem mimarlık anlayışına uygun düşmektedir. Orta sütunların belirgin bir şekilde ayrılması ile hem eksen düzenine olan eğilim ortaya konmuş, hem de Anadolu'da bir özellik olarak girişler vurgulanmıştır.

Pronaos, sella ve opisthodomos içinde yer alan sütunların, peristasisde uzun ve kısa kenarlarıdaki sütunlarla aynı eksen üzerinde olduklarına işaret etmek gerekir. Aynı şekilde, doğu ve batı alınlıkların ortasındaki kapılar (res. 1-3), plandaki simetriye paralel bir ikinci doğrultu oluşturmaktadır. Eksen düzenine duyulan eğilim kuzey-güney doğrultusunda da göze çarpmaktadır. Pronaos, sella ve opisthodomos içindeki bütün sütunların, istisnasız bir şekilde uzun yanlarda sıralanan sütunlarla aynı eksen üzerinde durdukları görülmektedir. Daha önceki tapınakların hiçbirinde böyle kau bir simetri başarılabilmemiş değildir. Hermogenes buradaki başarısı ile bir anlamda kendisini de aşmıştır. Çünkü, ilk olarak Teos'daki Dionysos Tapınağı'nda uyguladığı bu simetriyi (çiz. 2), pronaosun naosdan ayrılan bölme duvarını bir ölçü daha geri çekerek ideal duruma getirmiştir. Böylece, hem sütunlarla bölmeleri birbirinden ayıran duvarlar aynı eksen üzerine getirilmiş, hem de daha derin bir pronaos elde edilmiştir. Burada özellikle Pytheos'un Priene'deki Athena Tapınağı'na dikkatleri çekmek isteriz (çiz. 3). Kau simetrisinin öncülerinden olan Pytheos bu konuda Hermogenes'in gerisinde kalmıştır.

Tapınağın sütun kaideleri Attik tiptedir (res. 4-5, 12). Üst torusların kiminde defne yaprakları, kiminde örgü bantı ile bezememiş olan bu kaideler, Attik özellik olarak Anadolu'da olan Anadolu-İon (Ephesos) tipi kaidelerin yerine kullanılmıştır.

Sütunların alt çapları 1,40 metre, merkezleri arasındaki açıklık 3,94 metre ve iki sütun arasındaki açıklık 2,54 metre olduğuna göre, iki sütun arası uzaklık 1,81 metre sütun alt çapına, yani yaklaşık 2 sütun alt çapına eşit olmaktadır. Sütun alt çaplarının sütun açıklığına oranı: $1,43 : 2,51 = 1 : 1,74 = 4 : 7$. Böylelikle tapınak, sütun aralıklarına dayanılarak yapılan sınıflandırmaya içindeki beş tapınak tipi arasında, eusylosdan çok, "systylos" uygulanmasına daha yakındır. Tam olarak saptanamamış olsa da, yükseklikleri yaklaşık 12 metre olarak varsayılan Artemision'un sütunların alt çaplarının $9 \frac{1}{2}$ kat kadardır (res. 5).

24 yivli sütunların üzerinde İon başlıkları bulunmaktadır (res. 4-6, 22-29). Başlıklar, hem sütunun yivli üst bölümüyle birlikte yapılmalarıyla, hem de yan taraflarındaki (polster) bezemelerinin çeşitlilik göstermeleri açısından O. Bingöl'e göre İon mimarisi için diğer bir ilki oluşturmaktadır. Başlıkların üst sınırında Lesbos kymationları bulunmaktadır (res. 17-18).

Başlıkların taşıdıkları üst yapının ilk elemanı baştabandır (res. 4-7). Onun üstünde Amazonlar ile Grekler arasındaki savaşın (Amazonomakhie) konu edildiği toplam uzunluğu 174,58 metre olan friz yer alır. Bu frize ait plakalar İstanbul Arkeoloji, Paris Louvre ve Berlin Pergamon müzelerinde korunmaktadır (res. 30-39).

Frizin altında ve üstünde dış sırası ve saçak adı verilen elemanlardan sonra, alınlık bölümü gelmektedir (res. 1-3). Alınlıkta, ortada büyük, yanlarda iki küçük kapı yer almaktadır (res. 15-16). Çatının etrafında aslan başlı çöremli (res. 14), lotus-palmet ve rankelerle bezeli sima (res. 20-21), alınlığın köşelerinde ise akrotörlerle üst yapı hareketlemiştir (res. 2-3, 11).

Pseudodipteros plan, taşıyıcı sütun sayısının azaltılması nedeniyle üst yapının hafif tutulmasını zorunlu hale getirmektedir. Gerçekten, Yüksek Hellenistik dönemde görülen frizin, Geç Hellenistik'te devran emmeşişinin, arştrav fascalarının sayıca üçten ikiye indirilişinin, metop ve triglyph yüksekliklerinin azaltılarak sayılarının çoğalmasının nedenleri üstyapının hafifletilmesinin yönelik çabıdır. Üstyapının hafifletilmesine doğru ilk adım daha önce Ephesos'daki Artemis Tapınağı'nın Hellenistik evresinde atılmıştır. Tapınağın alınlığında yer alan bir kapı ve iki pencere, boş alanı gölge ve ışık oyunları ile hareketlendirmekle kalmayıp, aslında sütunları, aşırı bir yükten de kurtarmıştır. Alınlıkta kapı ve pencerelerin yapılmış nedenleri arasında ayrıca yapısal ve estetik sorunlar da olmuş olmalıdır.

Magnesia'da bulunan ve 16 numaralı olarak adlandırılan yazıtta tanrıçanın epiphaneisinden bahsedilmektedir. Epiphanie, tanrının kendisini

mutcevi bir şekilde insanlara göstermesi anlamına gelmektedir. Uzun bir süre alınlıkta bu kapıların tören günleri açıldığı ve tanrıça Artemis'in taşınabilen bir yontusunun halka gösterilerek epiphanie olayının canlandırılmak istendiği varsayılmıştır. Ancak O. Bingöl, farklı olarak bu kapıların tapınağın içerisinde yer alan tanrıçanın kült yontusunu mutcevi şekilde aydınlatmak amacıyla kullanıldığını düşünmektedir (res. 8-9). Bingöl'e göre, aynı zamanda bir gece tanrıçası olan Artemis'in kült yontusu, yılın belli bir ayında ve dolunaylı bir gecede batıya yönelik alınlığın orta kısmından giren ışıkla aydınlatılmıştır. Bilgisayar verilerine göre ay, bazı dolunaylarda Artemis tapınağının tam karşısına, alınlık orta kısmı ve Artemis heykeli ile bir doğru oluşturacak şekilde ve belli bir açı ile gelmektedir. Bu dolunaylarda, zifiri karanlıkta bulunan altın kaplama Artemis heykeli alınlığın ortasındaki kapıdan giren ay ışığıyla aniden aydınlanarak, tapınağın dışında bekleyen insanlara gösterilmiştir. Kentre bulunan 98 numaralı yazıtta Artemis senhilerinin genellikle dolunaylı gecelerde yapılmış olduğunu bildirtmesi bu yeni savın haklılığına açık bir belgedir.

Üst örtü hakkında kesin bir bilgi mevcuttur değildir. Ancak, Magnesia kazısı başkanı O. Bingöl, pseudodipteros olması nedeniyle iki boyutlu genişliğinde (7,88 m.) olan pteronanın ve pronaosun tavanlarının, özellikle ortadaki dört sütunun üzerine gelen bölümde ahşap malzeme kullanıldığı kanısındadır.

Tapınağın içine, günümüze kadar korunmamış olsa da, Artemis Leukophryene ait bir kült yontusu dikkatliştir. Görünümü konusunda Magnesia sikkeleri önemli ipuçları sunmaktadır. Sikkelere göre Magnesia Artemis'i, Ephesos Artemis'i gibi aşağı doğru vücudunu sıkıca saran bir giysi içindedir. İki yana açtığı ellerinde yün yumağı tutmaktadır. Başında yüksek bir başlık (polos) taşır. Göğüs bölgesinde çok sayıda, yumurtaya benzer yuvarlak çıkıntı (olasılıkla bereket sembolü olarak meme) bulunmaktadır.

Artemision'da, varlığından daha önce de sözü edilen eksen düzenine duyulan eğilim, daha sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmüştür. Roma sanatında ve Avrupa'nın barok şehir planlamasında geliştirilerek kullanılmıştır.

Tapınağın sunağı, batıdadır ve 15,80 x 23,10 metre ölçülerindedir (res. 40-43). Çevresi, traverten bir altyapı üzerine yerleştirilmiş memmer plakalarla döşelidir. Bulunan yapı elemanlarına göre sunak, sütun ve yanın sütunlu portikolarla çevrilidir (res. 40). Sunağın tipi konusunda tartışmalar henüz sona ermemiştir (res. 41-43). Resim 41'de yer alan dört farklı ayaga

kaldırma önerisi sorunun büyüklüğünü açık bir şekilde göz önüne sermek tedir. Problemlili diğer bir yön ise, sunağa ait olduğu üzerinde birleşilen heykel ve kabarmaların, sunak üzerine nasıl yerleştirileceğidir. Sunağın batı cephesinde kurbanlıkların bağlandığı demir halkaların yuvaları varlığını hâlâ devam ettirmektedir. Sunak kabarmalarında 12 büyük tanının yer aldığı varsayılmaktadır. Kabarmalar 3,15 metre yüksekliğindedir. Bu ölçü ile 2,05 metre yüksekliğe sahip Pergamon Zeus Sunağı'nı geride bırakan orandadır. Bu kabarmalar B. Schmalz'a göre, propylona bakan uzun yüzde yer almaktadır (res. 1-2).

Sunağın kuşku duyulmayan yanı İon düzenindeki üstyapısıdır (res. 42). Üç faskial baştan üzerinde girilme ve boğa başları ile bezeli bir friz yer alır. Dış sırası, geison ve sima üstyapıya ait elemanlar arasındadır.

Sunağın dönemi konusunda geç. 3. yüzyıl (yaklaşık İ.Ö. 220 civarı) ve 2. yüzyılın ortaları olmak üzere başlıca iki ayrı tarih üzerinde durulmaktadır. Her iki tarih de Hermogenes'in yaşadığı dönemi belirleme konusunda bizim açımızdan bir sorun yaratmamaktadır. Çünkü Sunak için geç 3. yüzyıl tarihi kabul edilse bile, Hoepfner'in sunağın yerleştiriliş şekli nedeni ile ortaya koyduğu gibi, Sunak Hermogenes tapınağının inşasından önceki bu tarihte, O. Bingöl'ün izlerini açık bir şekilde sergilediği tapınağın bir önceki evresi içinde adanmış olabilir.

2.2.2. Teos Dionysos Tapınağı

Vitruvius, eustylosu anlatırken, Roma'da bir örnek olmadığını dolay Bacchus Tapınağı'nı (Dionysos Tapınağı) örnek olarak verdiğini ifade eder. Ancak, tapınağın Hermogenes'e ait olup olmadığı konusunda açıklık getirmez. Bununla birlikte, kitabının bir başka bölümünde, "*de aede Dianae ionice quae est Magnesia pseudodipteros, et Liberi Paris Teo monopteros.*" (Hermogenes, *Magnesia'daki İon düzeninde bir pseudodipteros olan Diana Tapınağı ve Teos'daki Bacchus Baba'nın monopteros Tapınağı: Vitruvius VII. 12. 140 vd.*) şeklinde bir ifade vardır. Buna göre Teos'daki Dionysos Tapınağı'nın da mimarı Hermogenes olmalıdır. Ancak, Teos'da bir monopterosdan bahsedilmektedir. Vitruvius monopteros kavramını sellisiz yuvartak tapınaklar için kullanılmaktadır: "*Daire biçimli tabnaklar da vardır, bunların bazıları monoperal biçimde, sütunlarda çevrili fakat sellisizdirler*" (IV, 8, 1). Bu ifadeyi hareketle B. Wesenberg, Teos'da bulunan hexastyle eustylos tapınağın Hermogenes'e ait olmayacağını savlar. Ancak bu görüş bilim adamları arasında fazla rağbet görmemiştir. Örneğin, W.R. Lethaby,

monopterosun peripteros gibi etrafında tek sıra sütun bulunan tapınakları da kapsadığını düşünmektedir.

Wesenberg, Teos'daki Dionysos Tapınağı'nın Hermogenes'e ait olduğu konusundaki şüphelerini yine Vitruvius'un meninine atfına bulunarak devam ettirir. Vitruvius, Hermogenes'in bir Dor tapınağı yapmak için memur toplandıktan sonra fikir değiştirerek Bacchus Baba için aynı malzemelerle bir İon tapınağı inşa ettiğinden söz etmektedir. Burada yine bir Dionysos tapınağı söz konusudur. Ancak söz konusu tapınak dor malzeme ile İon düzeninde yapılmış olmalıdır. Buna karşın, Teos Dionysos Tapınağı'nda bugüne kadar Dor malzemenin izlerine rastlanamamıştır. Wesenberg'e göre bu durum da tapınağın Hermogenes'e ait olması olasılığını azaltmaktadır. Bu nedenle de bazı bilim adamları bünyesinde hem Dor, hem de İon mimari elemanlar bulunan bir başka tapınak ararlar.

Pergamon Yukarı Gymnasium'da "R" ismi verilen bir tapınak bulunmuştur. Burada Vitruvius'un ifadeleri ile paralellik gösteren özellikler vardır. Örneğin, İon düzenindeki bu tapınakta, bozulmuş Dor mimari malzemeleri bulunmaktadırlar. Bu özelliğinden dolayı da, W.B. Dinsmoor, W. Hoepfner gibi bir grup bilim adamı, Vitruvius'un sözünü ettiği tapınağın bu olduğunu ileri sürerler. Ancak, bu defa da tapınağın Dionysos'a adanmış olduğunu gösterir hiçbir ipucu mevcut değildir. Ayrıca burada, Hermogenes'in hiçbir zaman tercih etmediği Anadolu-İon sütun kadesi kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, E.L. Schwandner'in de açık bir şekilde belirttiği gibi, ayrıntıdaki özen de Hermogenes'e ters düşmektedir.

Karar vermek zor olsa da, yine Vitruvius'un ifadelerinden hareketle, Teos'da yapılacak kazılarda aksi bir durum ortaya çıkarılmadıkça, bilinen Dionysos Tapınağı'nın mimarının Hermogenes olduğunu kabul etmek durumundayız.

Çok iyi bir şekilde korunmuş olarak günümüze ulaşan tapınakta ilk olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz Dilettantı cemiyeti tarafından araştırma yapılmıştır. Fransız arkeologlar tarafından 1924 yılında, ayrıca daha sonra ilki 1964-1965 arasında Y. Boysal ve B. Ögün ortaklığında, diğeri ise M. Uz başkanlığında olmak üzere Türk arkeologlar tarafından kazı ve araştırmalar yapılmıştır.

Tapınak tyatro ile ilintili olmayan bir yerde, Hellenistik kent duvarlarına yakın bir şekilde yerleştirilmiştir. Etraf sıra ile çevrelenmiş bulunan bir temenos alanının batısında yer alır (res. 46). Stoa kuzey ve güney yanlarda

Dor, doğu ve batıda ise İon düzeninde inşa edilmiştir. Temenosa girişin kuzeybatı ve güneybatı köşelerdeki anıtsal kapılara sağlandığı düşünölmektedir. Temenos alanı doğuya doğru alçaldığı için, buraya bakan giriş bölümünde basamaklar yanlara oranla daha fazladır. Crepidoma önde 12, diğer taraflarda ise 6 basamaktır. Bu görünümü ile doğudan bakanlar için, tapınak bir podium üzerinde duruyormuş izlenini vermektir.

Tapınak 11 x 6 sütunu ile bir heksayle peripterosdur (çiz. 2). Tapınaka Hermogenes'in tercih etmiş olduğu sistem olan eusyle kullanılmıştır. Sütun altı çapı 1,01-1,03 metre, sütun aralıkları ise 3,26-3,27 metredir. Buna göre, R. Pullan'ın 2 1/6 ölçüsüne karşılık, sütunların 1: 2 1/4 alt çap oranındaki eusyle planına uygun şekilde yerleştirilmiş olduğu günümüzde kesin olarak belirlenmiştir. Pullan'ın hatalı sonuca ulaşmasında tapınağın Roma İmparatorluk dönemine ait kalıntıları üzerinde çalışması etken olmuş olmalıdır.

Bu yapıdan da anlaşılacağı gibi, tapınaka belli başlı iki evre söz konusudur. İki bizi de ilgilendiren Hellenistik döneme ait evresi, diğeri ise günümüze ulaşan kalıntılardan çoğunu içeren Hadrian dönemindeki esaslı onarımdır. Bu onarıma neden olarak kerati etkileyen büyük bir deprem gösterilmektedir. M. Uz'un da altını çizdiği gibi, Hellenistik malzemeler Roma dönemine ait olanlardan rahatsızlıkla ayır edilebilmektedir. Örneğin, bugün İzmir Arkeoloji Müzesi'nde korunan akroterlerden bazıları Hellenistik (res. 49), bazıları ise Roma dönemi (res. 50) özelliklerini taşır. Sütun başlıklarında (res. 52) veya episytle blokları üzerinde (res. 57) yine her iki farklı evrenin izlerini görmek olasıdır.

Tapınağın stylobat ölçüleri 18,5 x 35 metredir. Mimari elemanlar stylobat üzerine yerleştirilmeden önce, bütün alan satranç tahması gibi karelere bölünmüştür. Ancak bu bölünme hiçbir zaman için Pytheos'un Priene Athena Polias Tapınağı'nda olduğu gibi 6 x 6 ayaklık eşit kareler şeklinde olmamıştır. Böylece dar yüzlemlerle 11, uzun kenarlarında 21 kare alan elde edilmiştir. Mimari öğeler bu parseller göz önünde tutularak simetrik bir şekilde yerleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece yan kenarlarda 10, kısa kenarlarda 5 sütun aralığı elde edilmiştir. Bu da geneldeki 1:2 oranındaki katı ölçüye (ratio) uygundur. İon mimarisinde genellikle dar kenarlarda, girişin önüne gelen merkezi bölümlerde, sütun araları normale göre biraz daha geniş tutulmaktadır. Böylece hem tapınağın içindeki küllü yontusu dışardan bakanlar tarafından daha rahat görölmekte, hem de festivaller esnasında rahiplerin tapınağa giriş çıkışları daha rahat olmaktadır. Buna karşın, Dionysos Tapınağı'nda bu açıklığı görememekeyiz. Bunun nedeni

Dinsmoor'un da altını çizdiği gibi, 55 x 110 İon ayaklık dikdörtgen formu elde edilebilmek olmalıdır. Böylece 1:2 oranı korunmaya çalışılmıştır.

Hermogenes, tapınak mimarisinde İon düzeninin en uygun sistem olduğunu kabul ettirmeye çalışsa da, her iki eserinde de mimarın zaman zaman Attik özelliklere yöneldiğini görölmektedir. Örneğin tapınağın arka dar yüzünde Dor tapınaklarına özgü olan opisthodomos bölümüne yer verilmiştir. Sütun kaidelerinde torus-trochilos-torus seması, yani Attik kaidesi tercih edilmiştir (res. 47-48). Yine yavaş yavaş İon mimarisinde moda olmaya başlayan ve Dor tapınaklarının bir özelliğı olan friz kullanılmıştır. Tapınak frizlerinde Dionysos konu edilmiştir (58-59).

24 yive sahip sütunlardan tapınağın çevresinde 30 ader vardır. 2 tane pronaos, 2 tane de opisthodomos sütuna yer verilmiştir. Hem bütün kenarlardaki sütunlar, hem de sütunlarla sella duvarları katı bir simetri oluşturacak şekilde aynı eksen üzerindedir. Bütün mimari elemanların kutsuz bir şekilde yerleştirilmiş olması yukarıda da vurguladığımız gibi Hermogenes'in en büyük başarlarından birisidir.

Tapınağın sunağı, doğuya bakan girişin önüne gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Bu alanda yetersiz kazı yapılmış olduğundan dolayı, sunağın mimarisi konusunda şimdilik bir yorumunda bulunmak mümkün değildir.

İon kymationlu başlıklar ve arşitrav Hadrian dönemi özellikleri gösterir (res. 57). Buna karşın korunan Attik tipi sütun kaideleri (res. 48), alınltka Dionysos konulu frizin bir bölümü (res. 47, 55-56), ranke motifli sima frizi (res. 58) ve palmet bezekli köşe akroterleri (res. 49-50) Hellenistik tir. Ayrıca, Hoepfer'in de belirttiğı gibi, kurtağı (Wolfsöcher) ismi verilen ve sadece İmparatorluk dönemi yapılarında kullanılan bağlama tekniğı, Dionysos tapınağında yoktur. Yani, burada Hadrian döneminde baştan aşağı yeniden inşa edilen bir yapıdan çok, Hellenistik dönem tapınağının esaslı şekilde onarımı söz konusudur.

2.3. Hermogenes'in Mimarlık Tarihindeki Yeri

Özellikle Vitruvius'un bazı ifadeleri nedeniyle bıraktım mimari uygulamalar Hermogenes'e mal edilmiş, bu da Hermogenes'in özellikle yaşamış olduğu dönemin saptanması konusunda ortaya çıkan tartışmalara ana eksenlerinden birisi olmuştur. Bu nedenle öncelikle, Hermogenes'in Hellenistik mimariye katkılarını irdeleyerek, ustasının mimarlık tarihindeki yerinin belirlenmesinde fayda vardır.

2.3.1. Hermogenes ve Skenographia

Grekece bir kelime olan skenographia, bir alanın tüm mimari öğeleri ile birlikte bir bütün olarak ele alınması ve her bir birimin yerinin tek bir nirengi noktasında alınan eksenle göre belirlenmesi esasına dayanan sisteme verilen isimdir.

B. Schmalz ve W. Hoepfner'e göre, Artemision'un bulunduğu temenosla nirengi noktası olarak propylon kullanılmıştır (res. 1). Buradan alınan eksentlere göre sunak, tapınak ve alanı çevreleyen sütunlu revak yerleştirilmiştir. Schmalz, Hermogenes'in buradaki skenographia ile aslında kontrastı vurgulamayı amaçladığını düşünmektedir.

Orijinal yapı günümüze kadar tam olarak korunmamış olsa da, Hermogenes'in skenographiyi kullandığını diğer bir temenosun Teos'da olduğu kabul edilmektedir (res. 46). Tapınak İ.S. 1. yüzyılın 2. yarısında olasılıkla bir depremden sonra yeniden inşa edilmiş olmasına rağmen orijinal yapıya ait izleri görmek hâlâ olasıdır. Etrafı sütunlu revakla çevrilmiş olan temenosun ortasında Dionyos Tapınağı ve Sunağı durmaktadır. Propylonun da bulunduğu doğu taraf tamamen tahrip olmuştur. Buna rağmen bu temenosda da skenographia etkili bir şekilde hissedilmektedir.

Hermogenes'in çok başarılı bir şekilde kullandığı skenographia, K. Daxiadis'in de belirttiği gibi, özellikle Yüksek Hellenistik dönemde olmak üzere Arkaik dönemden beri bilinmekte ve uygulanmaktadır. Örneğin, Aina Akropolisindeki İ.Ö. 450 civarında Phidas'ın başkanlığında yürütülen yeniden yapılamaya çalışılan Propylon ile Nike Tapınağı arasında veya İ.Ö. 350 civarına tarihlenen Hatikarnassos'daki Mausoleum ile propylonu arasında skenographiyi çok etkili bir şekilde görmek olasıdır. Diğer bir ifade ile Hermogenes'in başarı ile uyguladığı bu yöntem daha önceleri bilinmemektedir.

2.3.2. Hermogenes ve Pseudodipteros

Pseudodipteros tapınak tasarı tipini en iyi şekilde Vitruvius tarif etmektedir: "Pseudodipteros, arkada ve önde sekizer, yanlarda ise köşeler de dahil olmak üzere on beşer sütun bulunacak şekilde inşa edilir. Sella'nın ön ve arkada duvarları ortadaki dört sütunun tam karşısında olmalıdır. Böylelikle, dış sütun dizisi ve duvarlar arasındaki iki sütun aralığının kalınlığı ve sütun alt çapının toplam genişliğinde bir mesafe oluşacaktır. Bunun Roma'da örneği yoktur, fakat Magnesia'da Hermogenes'in Diana (Artemis) Tapınağı'nda ve Mnesches'in Alabanda'daki Apollo Tapınağı'nda görülebilir" (Vitruvius III, 2, 6).

Demek ki, bu sistemde tapınaklar, arkada ve önde sekizer, yanlarda ise köşeler de dahil olmak üzere on beşer sütun bulunacak şekilde inşa edilmelidir. Sella'nın ön ve arka duvarları, ortadaki dört sütunun tam karşısında olmalıdır ve böylece tapınağın etrafında, bir sütun sırası kaldırılmaldır. Bu sistemde bazı nedenlerden dolayı, genel görünümünden taviz verilmeden, yani iç sırada da sütunun bulunduğu havası verilerek, burada olması gereken 34 sütun yapılmıştır. Böylece iç sırada, sütunlarla sella duvarları arasında, çok geniş bir yürüyüş alanı (perroma) kazanılmıştır. Diğer bir ifade ile bu sistemi diğerlerinden ayıran en önemli özellik, iç sırada olması gereken sütun sırasının olmamasıdır (çiz. 1).

Bugüne dek pseudodipteros tasarılı olarak Magnesia Artemis Tapınağı dışında Anadolu'da inşa edilmiş olan 11 adet tapınak belirlenmiştir. Messa Aphrodite Tapınağı (çiz. 5), Sardes Artemis Tapınağı (çiz. 6), Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı (çiz. 7), Alabanda Apollon Tapınağı (çiz. 8), Lagina Hekate Tapınağı (çiz. 9), Aphrodisias Aphrodite Tapınağı, Ankara Augustus Tapınağı (çiz. 10) ve Aizanoi Zeus Tapınağı (çiz. 11). Ephesos Domitian Tapınağı, ve biri Sardes'te diğeri Seleukeia am Kalykadnos'da bulunmuş olan ve kime adandığı henüz belirlenmeyen tapınaklar. İ.Ö. 4 İ.S. 2. yüzyıllar arasında tarihlenen bu tapınaklar, salt kendi başlarına değerlendirilmiş, tasar özelliklerine göre, birbirleri arasındaki ilişkiye dikkat edilmemiştir. Ancak, bunları tasarılarındaki uygulamalara göre erkenden geçe doğru belirli bir sıraya sokmak olası gibi gözükmemektedir. Bu amaçla söz konusu tapınakları tanıtmadan önce, tipin gerçekten Hermogenes yarattısı olup olmadığını belirtmek ve bu tasarımın erken tarihlere ait izlerini sürmekte fayda vardır. Çünkü eğer pseudodipteros tasarımın ilk olarak, Vitruvius'un savının aksine, Hermogenes tarafından yaratılmadığı belirlenebilirse, tapınakları daha gerçekçi bir şekilde sıralamak mümkün olabilecektir.

Bu bağlamda öncelikle Metapont'daki İon Tapınağı anılmalıdır (çiz. 12). 8 x 20 sütuna sahip tapınak, ince ve derin görünüşü ile farklı bir sella yapısına sahiptir. D. Mertens'in rekonstruksiyon çiziminden anlaşıldığı kadarı ile stylobat iki basamaklı bir krepis üzerindedir. Burada bizim için önemli olan Arkaik döneme tarihlenen bu tapınakta, sella duvarları ile dışta bulunan sütunlar arasında, dikey veya yatay bir doğru çizildiğinde, bulunması gereken ikinci sütun sırasının olmamasıdır. Diğer bir ifade ile bu tapınakta pseudodipteros plan kullanılmıştır. Böylece bir İon tapınağında Hermogenes'ten çok uzun yıllar önce pseudodipteros sistemin bulunduğu ve kullanıldığı açık bir şekilde anlaşılacaktır.

Bu sistemin erken tarihlerde tasadüf sonucu bir kez ortaya çıkıp, sonra kaybolmadığını göstermesi açısından Selinus ve Korfu'daki tapınakların önemi büyüktür. Selinus G Tapınağı (çiz. 13) ile Korfu'daki Artemis Tapınağı (çiz. 14) yine İ.Ö. 6. yüzyıldan, yani Arkaik dönemdenlerdir. Dor düzeninde inşa edilmiş bu tapınaklarda sella proporsiyonları ve görünüşleri farklı olsa da, iç sırada olması gereken sütun sırasının herhangi bir nedenle yapılmaması prensibi Metapont Tapınağı ile aynıdır. Schwandner'in Hatai Artemis Taurobolos Tapınağı'nda yapmış olduğu araştırmalar, bu sistemin doğuda da bilindiğini ortaya koyması açısından çok önemlidir.

Sonuç olarak pseudodipteros tasarı Hermogenes'in bir buluşu olmayıp, çok daha erken tarihlerde bilinmektedir. İlk uygulamalar İon ve Dor tapınaklarında yaklaşık yakın tarihlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle sistemin İon veya Dor tapınaklarından herhangi birine özgü form olarak ortaya çıkmış olduğunu açık şekilde söylemek zordur.

Messa'da bulunan ve İ.Ö. 4. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen pseudodipteral tapınak (çiz. 5) ve Erken Hellenistik döneme tarihlenen Sardes Artemis Tapınağı (çiz. 6) ile Vitruvius'un bu tasarı ilk kez Hermogenes buldu ifadesi bir defa daha çelişki oluşturmaktadır. Sonuç olarak bu konuda Vitruvius biraz abartılı ifadelerde bulunmuştur. Çünkü, yukarıda da ortaya koyduğumuz gibi, Arkaik, Erken ve Geç Klasik çağlarda pseudodipteros tapınakların varlığı söz konusudur. Hermogenes'in seyrek olarak görülen bir tapınak tipini uygulaması, onun daha erken tapınaklara karşı ilgi duyduğunu ve iyi bir araştırmacı olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Hermogenes, hiçbir zaman için tamamlanmayan Sardes Artemis ve Didyma Apollon tapınakları gibi büyük dipteros tapınaklar yerine, tapınakların tamamlanabilmesi doğrultusunda bir çözüm araştırmış ve kendisinden önce inşa edilmiş olan tapınaklar arasından bu çözümü bulmuştur. Kısaca, Hermogenes bu tasarım bulucusu değil, ancak buna yeni bir yorum getirerek mükemmel şekilde uygulayıcısıdır.

2.3.3. Hermogenes ve Eusytlos

Vitruvius'un anlatılarından hareket edilerek, Hermogenes'in sütun açıklıklarının sütun alt çapına göre hesaplanmasına dayanan beş oran belirtildiği ve bu oranlar arasından eusytlosu severek tercih ettiği sonucu çıkarılmıştır. Eusytlos, sütun açıklığının sütun alt çapının 1:2 1/4 kadar olmasına verilen isimdir. Ancak sütun açıklığı hesap edilirken, Vitruvius'un da belirttiği gibi merkezi sütun aralığı ve alt çapın 9 1/2 katı sütun yüksekliği de hesaba katılmalıdır.

Bugüne kadar yapılan araştırmalar sonunda bu oranların en iyi şekilde Magnesi'deki Zeus Tapınağı'nda kullanılmış olduğu ortaya çıkmıştır (çiz. 4). Bundan dolayı, Hermogenes'in aynı zamanda Magnesia'daki Zeus Tapınağı'nın mimarı olduğu da ortaya atılmıştır.

Vitruvius bir eusytlosun en iyi uygulandığı örnek olarak 6 sütunlu Teos'daki Dionysos Tapınağı'nı göstermektedir (çiz. 2). Ancak, tapınaktaki merkezi sütun aralığı, Roma dönemi oranları esasında önemli ölçüde değişikliğe uğradığı için, eusytlosun kullanılıp kullanılmadığını açık bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Buna karşın bu konuda çeşitli öneriler mevcuttur. Örneğin en son olarak N. Stampolides oranın 1:2 1/6 olduğunu savlamıştır. Bu da burada tam olarak eusytlosun olmadığı anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra, Hermogenes'in baş yapıtı sayılan Magnesia Artemis Tapınağı'nda da bu sistemin kullanılmadığı olduğu kesin olarak bilinmektedir: Artemision'da sütun alt çapı 1.40 m., sütun aralığı 3.94 metredir. Bunların birbirlerine oranı, 1:2 4/5'tir. Bu ölçü 2 1/4'lük eusytleden çok, 3'lük diastyleye daha yakındır. Mimarı, kendi buluşu olarak nitelendirilen eusytlosu Artemision gibi bir prestij eserinde kullanmaması hayli ilginçtir.

Tablo 1: Vitruvius oranlarının kullanıldığı tapınaklardan bazıları (Hoepfner 1990: 15)

Hermogenes Oranları ?	Sütun Alt çapı: Sütun Açıklığı	Kullanılan Tapınak
Pyknoxylos	1 : 1 1/2 = 2 : 3	Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı.
???	1 : 1 3/4 = 4 : 7	Priene Athena Tapınağı. Sardes Artemis Tapınağı.
Systylos	1 : 2 = 1 : 2	Priene Zeus Tapınağı.
???	1 : 2,2 = 5 : 11	Didymaion'un 1. Evresi.
Eusytlos	1 : 2 1/4 = 4 : 9	Ephesos Artemis Tapınağı'nın 2. evresi, Teos Dionysos Tapınağı, Magnesia Zeus Tapınağı, Attalos Strası.
???	1 : 2,33 = 3 : 7	Ephesos Artemis Tapınağı'nın 1. Evresi
Diastylos	1 : 3 = 1 : 3	Pergamon Zeus Sunağı
Arcoxylos	1 : 4 = 1 : 4,3	

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi, eustylos Klasik dönem mimarisinden de önce, İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen Ephesos Artemis Tapınağı'nın 2. evresinde olduğu gibi, Arkaik İon mimarisinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ephesos Artemis Tapınağı'nın 2. evresinde, tapınağın uzun kenarlarında yer alan sütunlar arasındaki oran, 1,84: 4,16= 1: 2,25= 4:9. Bu oran da eustylosu vermektedir.

Hoepfner'in tablosunun çok açık bir şekilde gösterdiği gibi, Vitruvius'un anlatıklarının tersine, bu oranlardan hiç birisi Hermogenes'in buluşu değildir. Günümlüze kadar süre gelen bu buluşun nedeni, ya yine Vitruvius'un abartılı ifadesi, ya da kitabının daha sonraki çoğaltmaları esnasında yanlış tercüme edilmesidir. Aslında Vitruvius'un bu oranlar konusunda bağlayıcı bir ifade de bulunmadığı ortadadır. Örneğin, systylos ve diastylos için Dor tapınaklarından örnekler vermektedir. Bu da bunların Hermogenes buluşu olduğunu şüpheli duruma getirmektedir.

Mimaride kullanılan eustylos oranı Hoepfner'e göre 1:2 1/4 değil de, 4:9 olmalıdır. Bu oran ise, yukarıda da Ephesos Artemis Tapınağı örneğinde belgellediğimiz gibi, Arkaik dönemden beri bilinmekte ve kullanılmaktadır. Dolayısı ile, eustylos açıkça Hermogenes'in bir buluşu değildir. Hermogenes bu sistemin sadece tanımını yapmış ve bir geleneğin devamı olarak kendi yapısında kullanmıştır.

Sonuç olarak, eustylos, ne Hermogenes, ne de Hellenistik çağda yaşamış olan bir başka mimar tarafından keşfedilmiş değildir. Hermogenes, pseudo-dipteros tasarda olduğu gibi bu oranları da daha erken inşa edilmiş tapınaklardan almıştır.

2.3.4. Hermogenes ve Merkezi Sütun Aralığı

Vitruvius tarafından Hermogenes'e verilmiş istenen diğer bir buluş, tapınağın her iki dar yüzünün merkezinde bulunan sütun aralıklarının normal aralıklara göre biraz daha geniş tutulmasına dayanan "merkezi sütun aralığı" düzenidir. Bu mimari uygulamadaki amaç, selaya girişte daha geniş bir alan sağlamaktır. Bu ölçüler Artemision'da normal aralarda altı ayak, her iki merkezi aralıkta on ayak olarak uygulanmıştır. Ancak bu sistemin erken Dor tapınaklarında (Syrakusa Apollon Tapınağı, Athena Propia Tapınağı) ve İon tapınaklarında (Ephesos Artemis Tapınağı, Samos Hera Tapınağı, Sardes Artemis Tapınağı) uygulandığı da bilinen bir gerçektir. Örneğin Sardes Artemis Tapınağı'nda, normal sütun aralığı 4,99 m. iken, ön ve arka

dar yüzlerdeki sütun aralıkları ortadaki girişe doğru önce 5,31 m., sonra 6,62 m. ve son olarak 7,04 m. olacak şekilde aşama aşama genişlemektedir (çiz. 6).

G. Gruben, Didyma Apollon Tapınağı'nın Arkaik evresinde de bu sistemin uygulandığını olduğunu belirtmiştir. Böylece sistemin bir tapınakta ilk olarak kullanıldığı tarih Klasik dönemden de önceye gitmiş olmaktadır.

2.3.5. Hermogenes ve Attik Sütun Kaidesi

Hermogenes, Magnesia Artemis (res. 12) ve Teos Dionysos (res. 48) tapınaklarında Attik sütun kaidesi kullanmıştır. Bu tür kaidesleri Anadolu İon mimarisinde kullanılan ilk mimar Hermogenes'dir. Örneğin İ.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Belevi Mezar Anıtı'nda Attik kaide görülmektedir. Daha öncesinde ise Lykia Bölgesi'ndeki mezar anıtlarında kaidenin izini sürmek olasıdır.

2.3.6. Hermogenes ve Sütun Başlıkları

Hermogenes'in matematiksel ölçüyü başarı ile kullandığı diğer bir mimari eleman sütun başlıklarıdır. Vitruvius kitabının III, 5, 5-8 numaralı bölümünde bir İon başlığının nasıl yapılması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır: "Sütunların gövdeleri dikdikten sonra, başlıkları için uygulanacak kuralları aşağıdaki gibi olacaktır. Yastık biçiminde olacaklar, abakusunun uzunluğu ve genişliği sütun gövdesinin alt kısmı kadar on sekizde birine eşit olmalı, başlığın yüksekliği de volütlerle birlikte bunun yarısı kadar olmak üzere ayarlanmalıdır. Volütlerin yüzleri de abakusun kenarından aynı ölçünün on sekizde birine kadar oranında geri çekilmelidir. Sonra, başlığın yüksekliği dokuz buçuk kısma bölünerek volütlerin dört yanından aşağıya doğru, abakusun kenarından filelere kadar catheti adı verilen çizgiler indirilmelidir. Daha sonra, dokuz buçuk birimin bir buçüğünü abakusun yüksekliği, diğer sekizini de volütler için kullanınız.

Sonra, daha önce abakusun kenarından indirilen çizginin üç kısmına bir buçuk birim mesafede bulunan bir noktadan başlayarak bir çizgi daha çizersiniz. Daha sonra bu çizgileri abakusun altından dört buçuk kısım bırakacak biçimde bölün, volütün görünümün merkezini, dört buçuk birimle geriye kalan üç buçuk birim arasında aynı noktadan itibaren çiziniz; bu merkezden çabı sekiz birimin birisine eşit olan bir daire çizerek görün büyüklüğünü belirleyiniz. Bunun içersine de cathetus çizgisi üzerinde bir çap çizersiniz. Çeyrek daireleri betimleyen her birimin büyüklüğünü, abakusun altından başkayarak görün yarıçapı oranında aralı olarak küçültünüz ve abakusun altındaki aynı çeyrek daireye gelinceye kadar gözden devam ediniz.

Başlığın yüksekliği, dokuz buçuk birimin üçü sütun gövdesinin tepesindeki astragal hizasının altında, geriye kalanı ise abakusla kanallı saymadan eklınusa ayrılmaldır. Elhınusun, abakusunun fileti dışındaki çıkıntısı görün büyüklüğüne esit olmalıdır. Yastıkların seritleri de şöyle elde edilmelidir: bir pergelin bir kolunu başlığın merkezine, diğerini ise eklınusun diğer kenarına açınız; çizdiğiniz daire seritlerin dış kenarına değecektir. Voltlerin eksenleri göz büyüklüğünden kalın olmalıdır. Bunlar, yirmi bes ayak veya daha az yükseklikteki biri oranında yapılmalıdır. Bunlar, yirmi bes ayak veya daha az yükseklikteki sütunların başlıkları için geçerli olan bakışımı oranlardır. Daha yüksek sütunlar için, diğer oranlar aynı olmakla birlikte, abakusun uzunluğu ve genişliği sütunun alt genişliği arı dokuzda biri kadar olacaktır; böylelikle, sütun yüksekliğe inceleme arzaldığı gibi, başlığın çıkıntısı ve genişliği de oranlı biçimde artar.

Volütleri tanımlama yöntemine gelince, kurulumların pergel doğruluğunda nasıl yapılabilirlerini göstermek için kitabın sonunda bir seçtil ve hesaplama verecektir”.

Bu tarihten hareketle ideal bir İon başlığı kusuraşuz bir şekilde yapılabilir. Bu alan oranların nasıl belirlendiği konusunda Vitruvius'un herhangi bir ifadede bulunmaması ve kaynak göstermemesi W. Hoepfner'in bu konuyu derinli bir şekilde araştırmasına zemin hazırlamıştır. Bu amaçla ideal oranlar ile Hermogenes başlıklarını karşılaştırmıştır. Ancak Teos tapınığında bulunan sütun başlıkları (res. 51-54) çoğunlukla Hadrian dönemi onarımı izlerini taşıdığından onları göz ardı etmek zorunda kalmıştır. Değerlendirmesinde kullandığı Artemision başlıklarından, dokuz tanesi Berlin Pergamon Müzesi'nde, birkaç tanesi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ve bazıları kazı deposunda bulunmaktadır (res. 22-29). Bu başlıklarla Vitruvius'un oranları karşılaştırıldığında birbirlerine çok yakın benzer oldukları ortaya çıkmaktadır.

H. Dretup, Hermogenes sütunlarındaki oranların çok yakın benzerlerini daha önce inşa edilmiş olan Pytheos'un Priene'deki Athena Tapınağı ve Halikarnassos'daki Mausoleum'unda belirlemiştir. Benzerlikler Priene Athena Tapınağı başlıkları ile sadece volütlerin dış ölçüleriyle sınırlı iken, Mausoleum başlıklarında aşağıdaki tabloda da görülebileceği gibi daha ileri boyutadır. Böylece, Hermogenes başlıklarının Gec Klasik çağı geri gitmesi gibi çok önemli bir sonuç ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile bu başlık tipinin yarancısı, henüz daha erkene giden bir örneğin bilinmemesi nedeni ile, Mausoleum'da çalışmış olan Satyros olmalıdır.

Artemision ve Mausoleum başlıkları karşılaştırılırsa, Hermogenes'in başlıklarında Satyros'un oranlarını kullandığını olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Hermogenes, oranları daha önce Satyros tarafından belirlenmiş olan başlık tipini başarılı bir şekilde kendi eserlerinde kullanmıştır. Bu başlık tipi I.O. 2. yüzyılda salt Hermogenes ile sınırlı kalmayarak değişik yapılarda da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Magnesia Agorası Kuzey Stoa'sı, Priene Athena Kutsal Alanı girişinde yer alan Propylon, Pergamon Yukarı Gymnasion B Salonu, Pergamon Kralı II. Attalos'un Atina Agorasına yaptırmış olduğu Attalos Stoa'sı. Bu örnekler Hermogenes ile varlığını sürdüren altın oranlara sahip olan İon başlıklarının, daha sonra da kullanılarak Vitruvius'a kadar varlığını koruduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Vitruvius başlıklarındaki oranların Mausoleum ve Artemision'a yansınması (Hoepfner 1968: 215 ve 219)

	Vitruvius	Mausoleum	Artemision
Sütun Alt çapı	[18]	-	18 = 143
Sütun Üst çapı	(15)	14 1/2 = 87,0	15 = 119
Başlık Alt çapı	(17)	16 = 96,0	16 = 127
Volüt Genişliği	[24]	24 = 143,9	24 = 190,5
Volüt Derinliği Üst	[16]	16 = 96,0	16 = 127
Volüt Derinliği Alt	16	15 1/4 = 91,5	15 1/2 = 123
Volüt Yüksekliği	[8]	8 = 48,0	8 = 63,5
Spiral Genişliği	[7]	7 = 42,5	7 = 55,5
Spiraller Ar. Mes.	[10]	10 = 60,0	10 = 79,3
Göz-Merkez-Uzak.	[16]	16 = 96,0	16 = 127
Volüt Merk. Uzaklı	[4 1/2]	4 1/2 = 27,0	4 1/2 = 35,7
Abakus Genişliği	19	17 1/2 = 105,0	18 = 143
Abakus Derinliği	19	17 1/2 = 105,0	18 = 143

2.3.7. Hermogenes ve Friz

D.S. Robertson'a göre Atıık bir gelenek olan frizi Anadolu İon mimarisinde ilk uygulayan mimar Hermogenes'dir. Frizi, hem Magnesia Artemision'u (res. 30-39), hem de Teos Dionysos Tapınağı'nda (res. 55-56) kullanmıştır.

Dionysos tapınağı frizinde Romalı özellikler kendisini iyice hissettirmektedir. Ancak, Grek-Amazon savaşlarının işlendiği ve yaklaşık 175 metre uzunluğundaki Artemision frizinde, ele geçen parçalara bakılırsa, ikinci sınıf işçilikle birlikte Hellenistik özellikler açıkça göze çarpmaktadır.

Friz, ilk olarak Dor mimaride bir konuyu etraflıca hikaye etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu mimari eleman İon mimarisinde ilk olarak Xanthos'daki Nereidler Anıtı'nda özel nedenlerle podiumda ortaya çıkar. Halkarassos'daki Mausoleum'dan başlayarak insan figürleri ve gruplarla izleyiciye yönelik bir hava kazanmaya başlamıştır.

Frizin yeri İon tapınakları arasında ilk olarak Messa Aphrodite Tapınağı'nda belirlenmiştir (res. 76). Burada kabarmaya yoktur, yani boş bırakılmıştır. Bundan sonra İ.Ö. 320-263 yılları arasında tarihlenen Pergamon Demeter Tapınağı, İ.Ö. 300-270 yıllarına tarihlenen Kos Asklepeion B Tapınağı ve İ.Ö. 276'dan önceye tarihlenen Miletos Dionysos Tapınağı'nda olduğu gibi düzenli bir mimari öge olarak görülmeye başlanır ve Chrysa Apollon Smintheon Tapınağı'nda yeniden ele alınarak alınılacağı asıl yerini alır (res. 91). Smintheus Tapınağı'nın üst yapısını gösteren ve Dilerrantü Cemiyetinin mimarları tarafından yapılan ilk rekonstrüksiyon denemesinde frizin yeri gösterilmiş, ancak frize yer verilmemiştir (res. 84). Daha sonraki yıllarda yapılan kazılar sonucunda frize ait plakalar bulunmuştur. Böylece tapınakta friz kullanıldığı açık bir şekilde belirlenmiştir.

W.B. Dinsmoor'un da ifade ettiği gibi, friz Mausoleum'da özel nedenlerden dolayı kullanılmadık sonra, Messa ve Chrysa'da tekrar ortaya çıkar. Hermogenes ile birlikte ise bu mimari öge İon mimarisinin vazgeçilmez bir parçası olur. Çünkü, Dinsmoor'a göre, Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı'ndaki frizler Artemision'a göre daha erken olup, yeterince açık olmasa da Pergamos Zeus Sunağı'ndadır. Hermogenes'in bu konudaki başarısı, figürlü frizi İon mimarisine kazandırmaktan çok, İon mimarisinde düzenli bir form olarak kullanılmaya başlanmasına katkıda bulunmasında aranmalıdır (res. 7).

2.3.8. Hermogenes ve Üst Yapı

Alınlıkta frizden başka ortadaki büyük, diğer ikisi küçük olmak üzere üç adet niş şeklinde pencere bulunmaktadır (res. 1-3 ve 1-5-1-6). Bu pencerelerin hem üst mimarinin hafiflemesi ve hareketlenmesine katkıda bulunmak, hem de tanrının epiphanisini (muczevi görünüşü) insanlara yaşatmak amacıyla

yapıldığı düşünülmektedir. Ancak, O. Bingöl'ün son yıllarda yapmış olduğu büyük bir keşif ile bu pencereler yeni bir anlam kazanmıştır. Bingöl'e göre bu pencereler ayrıca kültür törenlerinde tanrının heykelinin ay ışığı ile aydınlatılması için kullanılmıştır (res. 8-9). Tapınağın üst yapısı kıvrımlı dallardan oluşun, abartılmış boyutlarda büyük tutulmuş akroterlerle sona emektedir (res. 11).

Üst mimarinin hafiflemesi ve hareketlenmesine yönelik olarak düşünülen alınlık nişleri ve kapıları, Geç Klasik çağda inşasına başlanan Ephesos Artemis Tapınağı'nda da olması nedeniyle mimaride klasik dönemden beri bilinen bir uygulamadır.

Sonuç olarak, pseudodipteros tasar ve eusüyle uygulanması da dahil olmak üzere Vitruvius'un anlattığı buluşlardan hiç birisinin Hermogenes'e ait olamayacağı ortadadır. Ancak dönemin önemli mimari eserlerini ve tekniklerini çok yakından tanıyan Hermogenes, kendisi için faydalı gördüğü mimari teknikleri benimsemiş ve kendi dönemi açısından modern sayılabilecek teorilerle bunları harmanlamış ve kendi eserlerinde cesaretle kullanmıştır. Sanatın her dalında, dönem özelliklerini yakından takip ettiğinin en önemli göstergesi dönemin heykel sanatında çok moda olan "kontrastın" başarı ile Artemision'a, diğer bir ifade ile bir mimari esere uyarlanmasıdır. Bu nedenle de, mimarın büyüklüğü yaratıcılığında çok, iyi bir yorumcu ve uygulayıcı olmasında aranmalıdır. Bu nedenle bu konuyu bir miktar irdelenmekte fayda vardır.

Hermogenes tapınaklarında, özellikle de Artemision'da, dönemin heykel sanatında yaygın biçimde kullanılan ve aydınlık - karanlığın yarattığı edkileyici görünüşten oluşan kontrastı, tasardan mimari bezeklere varıncaya kadar her kademedeki uygulamıştır. Işık-gölge zıtlığından oluşan kontrast, yüksek Hellenistik dönemde, özellikle İ.Ö. 180-160 tarihleri arası heykeltıraşlığında karşımıza çıkan bir modadır. Bu durum Hermogenes'in sanatın diğer kolları ile de yakından ilgilendiğini ve dönemin farklı sanatlarında kullanılan modalarda ilintili olarak bazı önemli özellikleri mimariye ustaca aktardığını ortaya koymaktadır.

Bir mimari yapıda kontrastın nasıl kullanılmış olabileceğini en iyi şekilde H. Dreyrup açıklamaktadır. Dreyrup'un bu konudaki çıkış noktasını karanlıkta bırakılan alanlar oluşturmaktadır. Hermogenes mimarisinde derin koridor ve rahet sütun dizisi söz konusudur. Ayrıca, geniş koridor ve derin sella ile Dreyrup'un karanlık kontrast olarak adlandırdığı zıt durum, diğer bir ifade ile Vitruvius'un da sözünü ettiği *asperitas* elde edilmiştir. Böylece minar gün

ışığını en iyi şekilde kullanarak etkili kontrast elde etmiştir (res. 1). Bunun sonucunda Artemision'da ortaya çıkan ışık ve gölgeli alanlardan oluşan etkili kontrast, Hermogenes'in en önemli karakteristik özelliklerinden birisi olmuştur.

Hermogenes'in diğer bir özelliği onun arkaistliğidir. Minnar Arkaik dönemin devasa tapınaklarına büyük ilgi duymuştur. Bundan dolayı da, Hoepfner, Hermogenes mimarisini arkaistik olarak adlandırmaktadır. Eserlerinde kullanmış olduğu tekniklere göre, Hermogenes'in taş mimarının başlangıcındaki mimari tekniklerden haberdar olduğu söylenilebilir. Fakat unutulmaması gereken özellik, Hermogenes arkaistliğinin kopya üzerine kurulu olmamasıdır. Diğer bir ifade ile mimarın kendi katkıları da söz konusudur. Diğer yandan Geç Klasik – Erken Hellenistik mimariye karşı da bir eğilim söz konusudur. Bu durum sütun kaideleri, başlıklar ve simada açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Hermogenes ile başlayan bu yeni mimari akım Romalıları büyük etki altında bırakmış ve Hermogenes bir anlamda Roma mimarisine ana kaynak olmuştur.

2.4. Hermogenes'in Kaynağı

İon mimarisinin en büyük ustası, akıl ve ölçünün bir mimari yapıta en iyi uygulayıcısı Hermogenes, başarısını neye borçludur? Bu soruyu yanıtlıyabilmek için kendisinden birkaç nesil önce yaşamış olan Pytheos'un çok iyi bir şekilde tanınması ve anlaşılması gereklidir.

2.4.1. Pytheos ve Priene Athena Polias Tapınağı

Priene'de Pytheos yaklaşıklık olarak İ.Ö. 4. yüzyılın 3. ve 2. çeyreğinde yaşamış, yaşadığı çağın Anadolu'ya kazandırdığı ünlü eserlerle isim yapmış önemli bir mimar ve heykeltıraştır. Yine bir mimar olan Sartyros ile birlikte dünyanın yedi harikasıyla birisi sayılan Halikarnasos'daki Mausolleion'u inşa etmiştir. Plinius'a göre (nat. his. 36, 31), anıtı taçlandıran ünlü Quadriga heykel grubunun heykeltıraşı bizzat Pytheos'dur. Selistik benzerlikler nedeniyle Labraunda'da bulunan Zeus Stratio Tapınağı'nın mimarı olarak da gösterilmek istense de, Priene'deki Athena Tapınağı ustanın asıl ve en önemli çalışmasıdır.

Athina Tapınağı, Priene'nin en eski ve en önemli yapılarından birisidir. Kentin en yüksek terasında, önündeki ovara hakim bir şekilde yerleşmiştir.

Priene Athena Polias Tapınağı, tipik bir İon tapınağı seması göstermektedir (çiz. 3). İon tapınaklarında olduğu gibi derin bir pronaoza sahiptir. Ancak farklı olarak arkada bir de opisthodomos yer almaktadır. Her iki bölüm de *distyle in antis* şeklinde inşa edilmiştir.

Tapınaka kullanılan plan katı kurallara sahiptir. Ölçü olarak 0,294 veya 0,295 metrelik İon ayağı kullanılmıştır. Stylobat ölçütleri yaklaşık 35 x 18,50 metre, yani 64 x 122 ayaaktır. Tapınak hexastyle peripteros semasında olup, yan kenarlarda 11 sütun yer almaktadır. Böylece kısa kenarlarda 5, uzunlarda 10 adet sütun aralığı elde edilmiştir. Dolayısı ile kısa kenar ile uzun kenarlar arasında 1:2 oranında bir ölçü (ratio) ortaya çıkmıştır. Bu ölçüler Pytheos için karakteristikler ve ustanın en önemli başarılarından birisidir. Örneğin, sellanın iç uzunluğu 50 ayaaktır, pronaos 30 ayak, opisthodomos 12 ayak, duvarlar ise toplam 8 ayaaktır. Sonuçta toplam uzunluk 100 ayak olmuştur. Arkaik dönem örneklerine göre çok ince olan sütunlar alt çapın 10 katı uzunluğa sahiptir, yani 43 ayaaktırlar (res. 62). Çatı hariç olmak üzere üst yapı toplam 7 ayak yüksekliğindedir. Böylece de stylobatın yukarıya doğru 50 ayaklık bir ölçü elde edilmiştir. Bu ölçü aynı zamanda sellanın iç uzunluğu ile aynıdır. Böylece yatay ve dikey alanlarda da 1:2 oranındaki ölçüye ulaşılmıştır.

Bu katı oranları tutturabilmek için Pytheos önce stylobat yüzeyini hayali olarak 6 x 6 ayak ölçüsünde satranç tahtası gibi eşit karelere bölmüştür. Daha sonra bütün mimari öğeler bu kareler göz önünde tutularak yerleştirilmiştir. Bu şekildeki bir uygulama, Pytheos'dan önce ne Anadolu'da, ne de başka bir yerde bilinmemektedir ve de daha önce herhangi bir yerde uygulanmamıştır.

Tapınağın düzeni aşağıdan yukarıya doğru şu şekildedir: Stylobat üç basamaklı bir krepsiden oluşur (res. 62), 24 adet yive sahip sütunlar üç basamaklı bir kaide üzerindedir (res. 59, 61 ve 63). Bir plinthos, bir spira ve bir torusdan oluşan kaide, eski Anadolu tipinin Ephesos biçimini göstermektedir. Ancak, Priene'de yapılan restorasyonda, Akurgal'ın saptığı gibi, torus unutulmuştur (Akurgal 1987: lev. 89). Pytheos tipi olarak adlandırılacak bu model, Anadolu'daki İon tapınaklarından çok, Dor tapınaklarına uymaktadır. Sütunlar, kendi altcapiplarının 10 katı uzunluğa sahiptirler (res. 62). Başlığın altına gelen sütunun üst kısmı, başlığa geçişi sağlayan yuvarlak bir profile sahiptir (res. 59-61). Başlığın sütun ile birleştiği yerde bir inci dizisi vardır, bunun üstünde de İon kymationu ile bezeli eklinus bulunur, bunu da üst ve yandan volütler sarar (res. 64-65). Arada bir kanalıs, onların da üstünde bir kyma rewersa ve profilli Lesbos kymationu ile süslü ince abaküs bulunur (res. 59-61). Üst yapı, üç fascialı bir baştabanla

başlar (res. 60-62). Bunun üstünde bir inci dizisi, bir İon kymationu, sonra bir dış sırası ve yine bir inci dizisi ile bir İon kymationu yer alır (res. 66). Bundan sonra düz bir kornişten oluşan geison bulunmaktadır. En üstte de aslan başı şeklindeki çörentleri olan ve birikisel bezekli sima yer almaktadır (res. 67-68).

Pronaos daha önceki örneklere oranla daha büyük tutulmuştur. Bu uygulama daha sonraki dönemlerde atarak varlığını devam ettirecektir. Tapınaka göze çarpan diğer bir Dor özelliği, arka dar yüzde yer alan opisthodomostur.

Athina Tapınağı, İ.Ö. 4. yüzyılın 2. yarısından olup, J.C. Carter'in de ifade ettiği gibi, İon Rönesansı olarak adlandırılacak çok önemli bir yapıdır. Pytheos, Vitruvius'un rivayetine göre, kendi mimari uygulamalarını konu alan bir kitap bırakmıştır.

2.4.2. Pytheos ve Hermogenes

Hermogenes tarafından inşa edilen Teos Dionysos Tapınağı (çiz. 2) ile Priene Athena Polias Tapınağı (çiz. 3) arasında tasar ve mimari öğeler açısından olabildiğince yakın benzerliklerin olması, Hermogenes'in düşüncesinin özünü Klasik dönemin ünlü mimarı Pytheos'dan aldığına açıkça ortaya koymaktadır. İ.Ö. 4. yüzyıl İon mimarisinin en büyük ustası olan Pytheos, akt ve ölçü anlamına gelen rathonun kurucusu ve daha da önemlisi kare tasarı bir tapınaka matematiksel ölçünün ilk uygulayıcısıdır. Bir İon tapınagında opisthodomosu ilk kullanılan mimarlarдан birisidir. Pytheos yapılarında anıtsal büyüklükten çok, Hermogenes'in de daha sonra devam ettireceği gibi, mimari elemanların birbirleri arasındaki uyumuna önem vermiştir. Hermogenes'in Pytheos'u tanıyıp, ondan öykündüğünü gösteren belli başlı ip uçları şunlardır:

İon düzeni üzerine çalışsan mimarlar olarak her ikisi de Attik özelliklere yönelmişlerdir. Böylece, İon mimarisinde Attik kökernli bir mimari eleman olan opisthodomos kullanılmaya başlanmıştır (çiz. 2-3). Ayrıca ölçü olarak da Attik ayağı tercih edilmiştir. Hermogenes ise bu özellikleri aynen uygulamakla kalmayıp, İon mimarisi için yeni bir mimari eleman olan friz geleneğinin İon mimarisine iyice yerleşmesine katkıda bulunmuş (res. 47), sütun kaidelerinde yine bir Attik uygulaması olan "torus-trochilos-torus" şemasını kullanmıştır (res. 48). Pytheos gibi Hermogenes de, Dor sisteminin tapınaklar için uygunuz bir tasarım olduğunu savunup, ideal tasar olarak İon sistemini tercih etmiştir. Hermogenes, bu düşüncesini ayrıca açık bir şekilde telifaz etmiştir.

Matematiksel ölçüye uygun olarak tapınağı kare stylobat üzerine oturtmak her iki mimarın ortak özelliğidir. Priene Athena Tapınağı stylobat ölçüleri 19,55 x 37,20 m.; Teos Dionysos Tapınağı stylobat ölçüleri 18,50 x 35 m.'dir. Bu ölçülere göre, her iki tapınaka ön kanat uzunluğunun 1,9 katı yan kanat uzunluğunu vermekedir. Ayrıca stylobat yüzeyi bölümlere ayrılmış, ön yüzde 11, yan kanatlarda 21 kareye yer verilmiştir. Böylece ortaya çıkan 11/21'lik şema her iki tapınaka ortak özelliktir. Her iki tapınak hexastyle peripteral tasarıda inşa edilmelelerinden, 6 x 11'lik sütun sayısına varıncaya dek tasarılarının aynı oluşu ile de benzerlerdir. Sütun sayısına göre sütun aralığı sayısının 5 x 10 oluşu, bunun da 1:2 oranını vermesi de ortak özellikler arasındadır. Pytheos'un Priene Athena Tapınağı'nda en ince ayrıntıya kadar uyguladığı matematiksel ölçüleri, Hermogenes'in daha başarılı bir şekilde kullandığı olduğunu yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgularla belgelemek olasıdır. Örneğin Pytheos'un Priene Athena Polias Tapınağı'nda başaramadığı pronaos ile naosu birbirinden ayıran bölme duvarlarının pteron sütunları ile aynı eksen üzerine getirilmesini (çiz. 3), Hermogenes bölme duvarlarını bir ölçü geri çekerek başarmıştır (çiz. 2). Böylece Aremision'da pronaos biraz daha genişleyerek sella derinliğine eşit olmuştur. Naos bölme duvarının neden ileri değil de geri çekildiği sorusuna gelince, bunu pseudodipteros tasarım amaçlarından birisi olarak da gösterilen geniş alan yaratma arzusu ve Anadolu'lu bir gelenek olan ön cephenin vurgulanmasını daha da ileriye götürme çabasının bir sonucu şeklinde açıklamak hatalı olmayacaktır.

Hermogenes tipi sütun başlıklarındaki matematiksel oranlar Pytheos başlıklarındaki oranları aynen yansıtmaktadır; bunlar arasında stilin değişmesi dışında farklılık yoktur (res. 47, 51-53, 64-65). Her iki tapınağı ait sütunlarında 24 adet yivlin de ortak özellikler arasına alınmasında fayda vardır.

Priene Athena Tapınağı ile Teos Dionysos Tapınağı arasında pronaos derinliğinin farklı oluşu dışında hemen hemen bütün özelliklerin benzer oluşu, Hermogenes'in önemli ölçüde Pytheos'dan etkilendiği olduğunu açıkça göstermektedir. Eskiye bağını kalınarak Hermogenes'in Pytheos'un mimari özelliklerini aynen uygulaması olması yanında, diğer mimari gelenekleri de çok yakından takip etmesi, onun Pytheos başta olmak üzere, kendisinden önceki mimarları çok yakından tanıdığını göstermektedir. Buna salt Pytheos'un veya diğer bir mimarın arkasında Hermogenes'in yaşadığı döneme ulaşan bir kitap bırakmış olabileceği şeklinde bir açıklama getirmek ilna edici değildir.

2.4.3. Mimari Üzerine Bir Okul Var mıydı ?

Vitravius, 7. kitabının önsözündeki 12. bölümde mimarlık üzerine bilinen veya eline ulaşan kitapları teker teker sıralamaktadır. Vitravius'un İon mimarisini anlatırken devamlı olarak Hermogenes'den bahsetmesinin nedeni, Hermogenes'in, kendi mimari çalışmaları ve bütün kuramlarını içeren bir kitap bırakması ve bu kitabın Vitravius'un eline bir şekilde geçmiş olması olabilir. Ayrıca, Priene Athena Polias Tapınağı ile Teos Dionysos Tapınağı arasındaki yakın ilişki, Vitravius'un da onayladığı gibi, Pytheos'un da Priene Athena Tapınağı ile ilgili bir kitabının olduğunu ve Hermogenes'in Pytheos'un bu kitabını yakından tanıdığını anlamaktayız. Yoksa, Hermogenes'in, ideal İon tapınağı oranlarını Pytheos'un eserlerine karşından bakarak belirlemesinin imkanı yoktur.

Priene Athena Tapınağı'nın tasarımın birkaç yüz yıl aradan sonra hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan tekrar uygulanabilmesi, bırakılan kitapların yanı sıra, mimari teorilerin detaylı bir şekilde anlatıldığı ve dolayısı ile geleneklerin devamını sağlayan bir mimarlık okulu ile de açıklanabilir.

Pytheos'dan itibaren Anadolu'da sıkı matematiksel ölçülere dayanan tapınak yapımının devam etmesi, yani arada kopukluk olmadan süreklilik göstermesi de bu tür bir okulun varlığına işaret etmektedir. Örneğin Didyma Apollon Tapınağı'nda matematiksel ölçülere dikkat edilerek, sütun aralıkları tüm yönlerde eşit bırakılmış ve sütunlar ante duvarları arasına yerleştirilerek iç tarafta uyumlu olmaları sağlanmıştır. Bunların yanı sıra, ante duvarlarının tabanında Atrik profilin kullanılması gibi Atrik özelliklerin varlığını devam ettirmesi de kayda değerdir.

Geç Klasik döneme tarihlenen Ephesos Artemis Tapınağı ile Sardes Artemis Tapınağı, zaman farklılığı dışında birbirlerine çok yakın benzerliktedirler. W. Hoepfner'e göre bu durum her iki tapınağın mimarının bir okuldan veya bir arölyveden geldiğini göstermektedir. Benzeri uygulamalar ayrıca Magnesia Artemis Tapınağı ile Sardes Artemis Tapınağı arasında da vardır: Üç bölümlü sella, pronaos, naos ve opisthodomos ve ayrıca pronaos ile opisthodomosdaki anitler arasında yer alan sütunların birbiri arasındaki benzer oranları buna işaret etmektedir. Yatay düzlemdeki benzer uygulamalar Priene, Teos, Chrysa ve Messa tapınakları arasında da izlenmektedir.

Yine aynı şekilde Yüksek Hellenistik dönemin bezeme biçimlerinin Roma mimarisinde de devam etmesini Hoepfner, Hermogenes'in kitabının Roma

İmparatorluk çağı mimar adaylarına ders kitabı olarak okutulmuş olabileceği şeklinde açıklamaktadır.

Mimarların okulla öğrendikleri temel kuramlar ile yetinmeyip, yeni gelişme ve moda uygulamaları yakından takip ettiklerini en açık şekilde M. Prommer ortaya koymuştur. Prommer bu bağlamda, örneğin Hermogenes'in mimari süsleme elemanı olarak kullanılan ranke-tanrıçası motifini (res. 10-11) Makedonia etkisinde kalarak kullanmış olduğunu savlanmaktadır.

Priene'de bulunan 207 numaralı yazıt, Priene Athena Tapınağı ve Teos'daki Dionysos Tapınağı arasındaki çok yakın benzerlikler Hermogenes'in Priene'li olduğuna işaret etmektedir. Hermogenes, bu şehirde mimarlık ile ilgili öğretileri almış olmalıdır. Diğer bir ifade ile burada, yani hem kendi, hem de Pytheos'un vatanında mimariyi öğrenmiş, Athena Tapınağı'nı çok yakından tanıma olanağı bulunmuş ve bu arada da kendi teorilerini geliştirmiştir. Daha sonra da Teos'a geçerek mimarlığı ile ilgili kuramlarını uygulamaya başlamıştır.

Sonuç olarak, Hermogenes'in Priene ve Pytheos ile olan yakın ilişkisi, Priene kentinde bir mimarlık okulunun olabileceğini çok güçlü bir şekilde göstermektedir.

2.4.4. Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı'nın Durumu

Şimdi sırası gelmişken Magnesia kentinde bulunan ve Hermogenes tarafından inşa edildiği savlanan Zeus Sosipolis Tapınağı'nın durumuna değinmek istiyoruz. Yazıtına göre tapınak kentin kurucusu olarak kabul edilen Zeus Sosipolis'e İ.Ö. 2. yüzyılın başlarından biraz sonra, yaygın kabul gördüğü şekli ile İ.Ö. 197 yılında adanmıştır.

Zeus Tapınağı agoranın avlusunda orta aksın üzerine gelecek şekilde batıya doğru yerleştirilmiştir (ciz. 4). Tapınak, beş basamaklı ve 7,38 x 15,82 metre ölçülerindeki bir stylobat üzerinde yükselmektedir. Mermer malzeme kullanılarak, İon düzeninde inşa edilmiştir. Tasar olarak önde prostylos (res. 69-70), arkada *in antis* iki sütun yer alır. Böylece bir tapınakta ilk kez iki ayrı plan sistemi aynı anda birlikte kullanılmıştır. İç yapısı, pronaos, naos ve opisthodomos olmak üzere üç mekandan oluşmaktadır. Pronaos alışılmışın dışında derindir. Bu yönü ile, belki de Anadolu'daki en erken tarihli derin pronaosa sahip tapınaktır. Ayrıca bir opisthodomosa sahip olmakla prostylosu diğer tapınaklar arasında farklı bir konuma sahiptir. Tapınağın

etrafını sütunlar çevrelememektedir. Pronaos ve opisthodomosda bulunan sütunların yüksekliği 6,30 metre olarak belirlenmiştir. Bu yönü ile Anadolu'da sütun yüksekliği kesin olarak saptanmış ender tapınaklar arasında yer almaktadır. Sütun kaideleri Ephesos tipindedir (res. 71-72). Alınlığında friz olmamasına karşın, friz yeri hazırlanmıştır. Eğimli geisonun altında ise dış sırası bulunmaktadır. G. Gruben, tapınağa ait belli başlı özellikleri şu şekilde sıralamaktadır:

1. Hermogenes'e özgü olduğu kabul edilen eustylos ilkesi, başka hiçbir yerde burrada olduğu kadar kat 2 1/4 oranında uygulanmamıştır. Sütun alt çapının, sütun uzunluğuna oranı: 1:2 1/4 = 4:9,
2. Hermogenes'in yapılarının bir diğer özelliği olan sütun yüksekliğinin alt çapın 9 1/2 katı olması kuralı burada da kullanılmıştır,
3. pronaos derindir,
4. sella duvarları torus, trochilos ve torusdan oluşan bir Attik kaide profiline sahiptir (res. 71),
5. frizin, olmasa bile, yeri hazırlanmıştır.

Daha önceki bütün Hellenistik prosyloslara karşın, Artemision'daki gibi, bu tapınakta da üç bölümlük bir kademeleme söz konusudur. Ayrıca pronaosun az çok sella büyüklüğünde yapılması da Artemision'a benzemektedir. Bu nedenle, planını da göz önünde bulundurursak, Magnesia prosylosunun Hermogenes'in özelliklerini taşıdığı belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İlk olarak Gruben, İon ve Attik özelliklerin birleştirilerek kompozit bir stilin yaratılması nedenini de yukarıda sıralananlara ekleyerek, Zeus Sosipolis Tapınağı'nın Hermogenes tarafından inşa edildiğini savunmuştur. Her iki tapınak arasındaki benzer özellikler alınlık yapısı, sütun başlıkları ve kymationlarda da gözlenmektedir.

Bu kadar benzer özelliklere rağmen, tapınağı Hermogenes'e mal etmek konusunda yine de dikkatli davranmakta fayda vardır. Vitruvius'a göre eustyle uygulamaları Hermogenes'e ait bir buluştur ve bunu kendi tapınaklarında kullanmıştır. Ancak en önemli eseri sayılan Artemision'da sütun aralıkları eustylosa göre belirlenmiştir. Sütun kaideleri Zeus Tapınağı'nda Anadolu-İon, Artemision'da ise Attik'dir (krs. res. 4 ve 71). Bu nedenlerle Magnesia Zeus Tapınağı'nı Hermogenes'e mal etmek konusunda dikkatli davranmak gerekmektedir. Kaldı ki, benzerliklerden hareket edilerek tapınakların minaraları belirlenecek olursa, ilk önce birbirlerine çok yakın

benzer olan Priene Athena Tapınağı ile Teos Dionysos Tapınağı'nı aynı minara vermek gerekecektir.

H. Drerup'a göre, Hermogenes pseudodipteros tasarla ışık gölge zıtlığından oluşan kontrastı amaçlamıştır. Minarın bu önemli özelliği her iki tapınağın mimari bezeklerine de yansımış olmasına rağmen (res. 13), Zeus Tapınağı'nın mimari bezeklerinde yoktur (res. 74). Bu değişim zamanın yanı sıra düşünce farklılığında da aranmalıdır. Yine mimari bezeklerdeki "İotus-palmeter" in, yüksek kabartma şeklinde oluşu, hatların keskin ve örgelerin zeminle tam bir zıtlık oluşturması ve bu özelliklerin Teos Dionysos ve Magnesia Artemis tapınaklarından başka hiçbir yapıda görülmemesi, bu biçimin Hermogenes stili olarak yorumlanmasına neden olmuştur (örneğin res. 19, 58). Saptanan bu biçimin Zeus Tapınağı'nda olmaması da bizim kuşkularımızı destekler niteliktedir (res. 74).

W. Hoepfner'in ortaya koyduğu Zeus Tapınağı ile Artemision sütun başlıkları arasındaki benzerlikler henüz Hermogenes formunu göstermekten çok uzaktır. Benzerlik, stilden çok matematiksel oranlarda vardır (krs. res. 22-29, 73). Bu tür ilişkilerde ölçüden çok, biçime bakılmalıdır. Çünkü belirlenen bu oranlar çok önceleri Pytheos döneminde ortaya konmuş olup, Augustus döneminde inşa edilmiş olan Priene Athena Propylonuna kadar değiştirilmeden kullanılmıştır. Teos Tapınağı ile Artemision başlıklar arasındaki benzerlikler oranlarda sınırlı kalmayıp biçimde de vardır. Bu nedenle de, ilişkiyi, Zeus Tapınağı açısından sanatçı ortaklığından çok, okul etkisi ile açıklamak doğru olacaktır.

Pronaos-naos-opisthodomosdan oluşan üç bölümlü tasarı, sütun yüksekliğinin alt çapın 9 1/2 si oluşu ve arkada iki, ön yüzde dört sütunla bir anlamda 1/2 oranının kullanılması, bu okulun her üç tapınakta da görülen ortak özelliği olmalıdır.

Ayrıca, Zeus Tapınağı ante duvarı tabanındaki Attik profilli silmenin, Teos Tapınağı ve Artemision'un sütun kaidelerinde görülmeye başlaması, Zeus Tapınağı'nda betimlenen ranke-ranrıcasi motifinin (res. 75) Artemision'da da devam etmesi (res. 10-11), yine Zeus Tapınağı'nda oluşturulan friz yerinin Teos Tapınağı ve Artemision'da doldurulmuş oluşu, minarın adım adım gelişiminden göle, okulun Hellenistik dönem mimarisini içindeki ilerlemesi ile açıklanmalıdır.

HERMOGENES DÖNEMİ

Hermogenes adından ilk olarak Vitruvius bahsetmektedir. Ancak onun ifadelerinde Hermogenes'in yaşamış olduğu döneme ait hiç bir işaret bulunmamaktadır. Bu nedenle de Hermogenes başlangıçta Themistokles öncesine tarihlenmiştir. Vitruvius, kitabının Hermogenes ile ilgili bölümünde, onun Magnesia Artemis Tapınağı ve Teos Dionysos Tapınağı'nın mimarı olduğu bildirilmektedir. Magnesia'da daha ilk kazılarda bulunan yazıtlarla Artemis Tapınağı'nın Hermogenes ile ilintili olduğu ortaya konulmuştur. Bu konudaki en önemli yazıt İvMagnesia 16 numaralı olanıdır. Burada İ.Ö. 220 yılında Artemis Epiphaniisi'nden söz edilmektedir. Bu nedenle Magnesia'dan Delphi'ye kehanet (orakel) için elçiler gönderilmiştir. Ancak burada tapınağın inşası hakkında hiç bir bilgi mevcut değildir. Bu yazıtın bir bölümü değişik bilim adamlarının da ortaya koyduğu gibi eksiktir. İvMagnesia 100 numaralı yazıt diğer bir festivale vakfıyesidir ve eistertadan, yani tanrıçanın kült yontusunun tapınağın selasına dikilmesinden söz etmektedir. Bu yazıt ne yazık ki açık bir şekilde tarihlenememiştir. 1963 yılında bulunan ve 1965 yılında P. Herrmann tarafından yayınlanan İ.Ö. 204-3 tarihli Teos yazıtında, bir Dionysos tapınağının bahsedilmektedir. Ancak bu tapınağın Hermogenes'e ait olup olmadığı konusunda herhangi bir ipucu mevcut değildir. İvMagnesia 215 numaralı yazıt bir kehanet hakkındadır. Bu kehanet Apollon'un bir epiphaniisi için verilmiştir ve tanıya bir tapınak inşa edilecektir. Sözü edilen tüm yazıtlardaki ortak yön bir mimarın adının geçmesidir. Böylece de Hermogenes'in yaşamış olduğu dönemin belirlenmesi sorunu alevlenmektedir.

Bu konuda bilim adamları başlıca iki gruba ayrılmıştır. Magnesia yazıtlarını çalışın O. Kern'nin İ.Ö. 220-206 tarihine karşı, A. von Gerkan'ın öncülüğünü yaptığı gurup İ.Ö. 150-130/29 tarihini savunurlar. Konu üzerine birçok makale ve kitap yazan bilim adamları arasında 20. yüzyıla damgasını

vuran bu yanan tartışma günümüze kadar ulaşır. Büyük çoğunluğunu başlangıçta tanıttığımız araştırmalara göre Hermogenes'in yaşadığı dönem konusunda özetle İ.Ö. 220-120 tarihleri arasındaki 100 yıllık bir süreç söz konusudur.

Önemli çalışmaları bir defa daha özetlersek: Magnesia kazısını yürütenler ve Kern, Artemision'ü yazıları ve mimarisi ışığında İ.Ö. 3. yüzyılın son çeyreği için tarihlerler. Bu görüş sonraki dönemlerde de bazı araştırmalara göre de geçerlidir. İlk kez von Gerkan Artemision'un sunağı ile ilgili çalışmasında, Hermogenes'in baş yapıtı olan Artemision'ü İ.Ö. 2. yüzyılın 3. çeyreğine tarihler ve daha sonraki araştırmalarında da bu görüşünü ısrarla savunur. Tarihleme ile ilgili olup da burada mutlak anlaması gereken bir çalışma da H. Dreyrup'unki'dir. Dreyrup'a göre pseudodipteros tasarı ile aspiratus (kontrast) amaçlanmış olmalıdır. Dreyrup bu kontrast olgusunu dönemin heykeltıraşlık yapıtlarındaki barok biçimle karşılaştırarak, Artemision'ün tarihi konusunda bir sonuca varmaya çalışmıştır. E. Akurgal, G. Gruben, W.B. Dinsmoor ve R.A. Tomlinson mimari düşüncelerle tapınakların değil, Hermogenes'in yaşadığı dönemin İ.Ö. 170 civarı olması gerektiğini savunmuşlardır. D. S. Robertson, A.W. Lawrence ve H. Lauter yine tasarı özelliklerine göre tapınağı İ.Ö. 2. yüzyılın 3. çeyreğine, yani İ.Ö. 130 civarına tarihlenmiştir. M. Robertson ve A. Yaylalı frizlerine, N. Koçhan ise mimari bezemelerine göre Artemision için ilk kez von Gerkan tarafından önerilen tarih yönünde tercihlerini kullanmışlardır. P. Gros ve A. Davesen'e göre, her iki Hermogenes tapınağı da İ.Ö. 3. yüzyılda tasarlanmış ve İ.Ö. 2. yüzyılın 3. çeyreğinde tamamlanmış olmalıdır.

Hermogenes'in çalıştığı dönem konusunda kabul edilebilir bir sonuca ulaşılabilmesi için; her iki tapınağa ait yazılar, mimari parça ve bezemeler, frizler ve ayrıca, ilk kez tarafımızdan denenmiş pseudodipteros tasarı Artemision'un benzer plana sahip olan Hellenistik tapınaklar arasındaki yerinin belirlenmesi esasına dayanan yeni yöntemle konunun bir kez daha topluca incelenmesinde fayda vardır. Bu amaçla tapınaklarda ilgili yazılar, mimari bezemeler ve kronolojik açıdan pseudodipteros tapınakların tasar gelişimleri özluce, ancak toplu bir şekilde ele alınarak bunlara göre ortak bir tarih belirlemeye çalışılacaktır. Bu konu başlıkları ile ilişkili kronoloji ortaya konulurken, önce genelde uzmanın ilk yapıtı olduğu varsayılan Teos Dionysos Tapınağı, daha sonra Magnesia Artemis Tapınağı incelenme kapsamına alınacaktır.

3.1. Yazıtlara Göre

3.1.1. Teos

Teos halkı başlangıçtan beri Dionysos'ü kentin baş tanrısı olarak kabul etmiş ve yüzyıllar boyunca ona kentin baş tanrısı olarak saygı duymuştur. Ancak, Dionysos kültü asıl saygıyı tekhnitlerin (tiyatro oyuncularını ya da Dionysos rahiplerini) İ.Ö. 3. yüzyılın 2. yarısından itibaren Teos'ü merkez emesikle kazanmıştır.

1921'deki Teos kazıları esnasında ele geçen bir yazıt, kenti merkez edinen tekhnitlerin Dionysos Tapınağı'nı inşa emelerinden bahsediyor. Bu yazıta göre, Teos halkı rahiplerin tevccühüne karşılık bir tapınak yapacaktır. Ancak, bunun dışında yapılacak tapınak hakkında daha açıklayıcı bir bilgi mevcut değildir. Başka bir yazıta ise, tekhnitlerin kendi edimlikleri için halkın hieron olmasını amaçladığı bir yerde 6000 drahmlik bir arsa satın aldığı, bu arsanın her türlü vergiden muaf tutulacağı, masrafların yarısını şehir halkının, diğer yarısını ise krallık hazinesinin karşılayacağından bahsediliyor. Aynı yazıtın 20. satırında, bu kararın bir stela yazılarak tapınağa dikileceği ve tiyatrodan ilan edileceği, 28. satır ve devamında ise tekhnitlere arsanın verilmesi ve kentin şükran ifadesinin sunulması kayıtlıdır. Bu yazıta göre W. Hahland, İ.Ö. 238-237'de tekhnitlere genel asyle (dokunulmazlık) haklarının tanıdığı, İ.Ö. 222'de sözü edilen arsanın alındığını ve adı geçen krallığın Pergamon olması gerektiğini ileri sürer. Pergamon Krallığı'nın Teos kentinde üç ayrı dönemde egemenliği olmuştur: İ.Ö. 229-222, İ.Ö. 218-205, İ.Ö. 190-133. Buna göre tapınak yapım tarihi olarak, Hahland ve P. Hermann yazıt stelinin yanında, diğer bazı kriterleri de dikkate alarak İ.Ö. 222 öncesini; tekhnitlerin kentte en güçlü olduğu dönemin İ.Ö. 3. yüzyılın sonları olması nedeniyle de A. Yaylalı İ.Ö. 218 sonrasını önerirler. Hahland'a göre, İ.Ö. 3. yüzyılın son beş yıl içine tarihlenen asyle yazıtları, biren bu yeni tapınak duvarlarına asılmış olmalıdır. Ayrıca İ.Ö. 152'de patlak veren isyan sonucunda tekhnitlerin kentten kovulmasından sonra, tapınak yapımı hakkında hiçbir bilginin olmamasına da dikkat edilmelidir. Bu nedenlerle, von Gerkan'ın Artemision için önerdiği İ.Ö. 150-130 yılları arası tarihi, Teos Dionysos Tapınağı'nın İ.Ö. 3. yüzyılın sonlarına tarihlenmesi nedeni ile doğal olarak geçerliliğini kaybetmektedir. Çünkü her iki tarih arasında 70-80 yıllık bir zaman farkı vardır. Bir mimar için bu kadar uzun bir aktif yaşam mümkün değildir. Eğer her iki tapınağı aynı mimar inşa etti ise, Magnesia Artemis Tapınağı'nın tarihi yukarıya doğru, daha makul bir döneme çekilmelidir.

1963 yılındaki Türk kazıları esnasında bulunan ve 1965 yılında Hermann tarafından yayınlanan yazıtlar da ise, Seleukos Kralı III. Antiochos'un (İ.Ö. 223-187) Batı Anadolu'ya yaptığı ziyaret esnasında Teos kentine de uğraması ve burada şehir halkı tarafından çok iyi bir şekilde karşılanarak, kendisi ile karısı Laodike'nin yontularının Dionysos Tapınağı'na dikilmesi anlaşılmaktadır. Yazıtın tercümesi özetle şöyledir:

A Küçük Parçası (3 satır) ve B Bloklu (52 satır): B. Ögün, 22.

Bu blokta ki metin yazıtın başlangıcıdır. Burada özetle; Kral Antiochos bütün Yunan şehirlerine yıllık yardım ve böylece atalarının politikasını devam ettiren bir kimse olarak övülmektedir. Daha önce kendisi henüz Toroslara arka tarafında (Suriye'de) iken Teos şehri ile iyi ilişkiler kurulduktan sonra, batı Anadolu'ya yaptığı seferde adamları ve ordusu ile bu şehre gelmiş ve orada uzun zaman kalmıştır. O esnada şehrin uzun savaşlar, ağır vergiler ve savaş tazminat yüzünden büyük bir sıkıntı içinde olduğunu görmüştür. Kral düzenlediği bir halk toplantısında Teos şehri ile topraklarının kutsal ve dokunulmaz sayılacağını ve vergiden muaf tutulacağını ilan etmiştir. Şehri, Pergamon kralı I. Attalos'a vermekte olduğu genel masraflara katılma payından da kurtaracağını dair söz vermiştir. Bu iş, üç kişiden oluşan bir Teos elçi heyetinin kralı ziyareti vesilesi ile gerçekleştirilmiş ve kralın bir mektubu ile onaylanmıştır. Böylece kral ile kraliçenin bu tyfillerinin sonucu olarak şehrin durumu çok düzelmiştir. Bundan dolayı tapınakta Dionysos heykelinin yanına Antiochos ile karısı Laodike'nin memner kilit heykellerinin dikilmesine karar verilmiştir. Bu şereflelendirmenin yürütülmesine ait işler ve onun finansmanı ile ilgili kayıtlarda bu blokta ki metin sona erer. Devamı eksiktir.

Bu yazıt, III. Antiochos'un Teos'a, doğuya yaptığı seferin bitiş tarihi olan İ.Ö. 205-204 ile Mısır'da Ptolemioslar'a karşı başlattığı savaşın başlangıcı olan İ.Ö. 202-201 tarihleri arasında denk düşen İ.Ö. 204-203 tarihleri arasında gelmiş olduğunu göstermektedir. III. Antiochos'un Teos'a gelmesi şehrin politik durumunda olumlu yönde değişikliklere neden olmuştur. O zamana kadar Pergamon Krallığı'na bağlı olan Teos, bu ziyareten sonra Seleukoslar'ın idaresine geçmiştir. Yine yazıtın anlaşıldığı kadari ile bu tarihe kadar Teos Pergamon Krallığı'na vergi vermektedir. Ayrıca I. Attalos (İ.Ö. 241-197), Teos'tan normal vergiden başka, olasılıkla Bitihyניה kralı I. Prusias ile yaklaşıp İ.Ö. 205 yılına kadar devam eden bir savaşın masraflarına katılma payı olarak yüksek bir tutar almaktadır. Bitihyניה kralı I. Prusias ile İ.Ö. 205 yılına kadar devam eden Pergamon - Bitihyניה savaşında, Teos, olasılıkla Bitihyניה tarafından yer almıştır. Pergamon üstün gelince de savaş

masraflarına katılma payı olarak yıllık bir savaş tazminat ödemek zorunda bırakılmıştır. III. Antiochos, Teoslular'ı bu mali yükümlülüğün kurtarmış olmalıdır. Yazıtta ayrıca kentin kutsal ve dokunulmaz olacağı da kayıtlıdır. B. Ögün'e göre, kutsallığın anlamı çok büyük bir olasılıkla, kentin bütün arazisinin kral tarafından tanrı Dionysos'a ithaf edilmesi olmalıdır.

Yazıtın tarihinden ve yazıtta bir Dionysos Tapınağı'nın varlığından söz edilmesinden hareketle Davesne, Gros, Hoepfner ve Hermann Dionysos Tapınağı'nın en geç İ.Ö. 204 tarihinde bitirilmiş olması gerektiğini ileri sürmektedirler.

Bu yazıtlara göre, Teos'daki Dionysos tapınağının İ.Ö. 3. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmesi doğal görünmektedir. Ancak, İ.Ö. 3. yüzyılın siyasi ve ekonomik durumu, başlangıçta da anlatığımız gibi, bir tapınak yapımı için uygun değildir. Ruge, Poland ve Hahland'ın öne sürdüğü İ.Ö. 229-222 arasındaki tarih bu nedenle geçersiz olmalıdır. Ayrıca, bu dönemde Pergamon Krallığı'ndan yardım almak güçtür. Çünkü, I. Attalos'un hanedanlık yılları devamlı olarak Galatlar, Seleukoslar, Makedonlular ve Bitihyניה ile savaşla geçmiştir. Bu çetin dönemde Pergamon Krallığı'nın ayrıca bir tapınak yapımı için Teos'a bir para yardımı yapmış olduğunu düşünmek zordur. Kaldı ki, bu dönemde Teos kenti Pergamon Krallığı'na hatırı sayılır bir oranda vergi ödemektedir. Yani alış veriş tersinedir. Bu verginin normal vergi ve savaş tazminatı olarak iki bölüme ayrılması ise ayrıca dikkate değerdir. III. Antiochos'un Teos'da olduğu fazla sempoiti görevler bir anlamda tanımlanmasından asıl nedeni, kente kutsallık ve dokunulmazlık hakkı sağlanmasından çok, halkı normal vergi ve savaş tazminatından oluşan bu ağır vergi yükünden kurtarması olmalıdır. Bundan başka kente belirli bir siyasi istikrar da yoktur. Buna örnek olarak bir çevreki yüz yıl içinde yönetimin dört kez el değiştirmesi gösterilebilir. Ayrıca, Hermogenes'in, bazı araştırmacılara göre üzerinde Dionysos Tapınağı yapmış olması gereken arsanın alımıyla ilgili olan ve bu güne dek İ.Ö. 3. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen Kamatornia Yazıtı'nın da tarihi artık tartışılır duruma gelmiştir. Örneğin, H.J. Schaller, ortamın ve olayların geniş bir yorumu ve Pergamon- Dionysos bağlantısına göre, bu arsa alım işinin kral I. Attalos (İ.Ö. 246-197) döneminde değil de, II. Attalos (İ.Ö. 159-138) zamanında olması gerektiğini savunmaktadır. R.A. Tomlinson'a göre de, Pergamon'un İ.Ö. 3. yüzyılda Dionysos tekhidlerine para yardım yapması güç olup, yardım edilecek duruma ancak II. Eumenes (İ.Ö. 197-154) döneminde kavuşmuştur.

Yaylalı ise, tapınağın bitim tarihini göstermesi bakımından, Pergamon Krallığı'nın korunması altında olmasına karşın, tekhnitlere karşı I.Ö. 152 yılında yapılan isyanı kayda değer bulmaktadır. Hahlandı'a göre bu isyan tekhnitlerin tapınağı bir an önce bitirmeleri için halk üzerinde maddi baskı yapmaları sonucu çıkmıştır. En geç I.Ö. 204'de bitmiş olması gereken bir tapınak için, elli yıl sonra, yani I.Ö. 152 tarihinde halka para yardımı yapması için neden baskı yapılsın? Hem öyle bir baskı ki halk tarafından besin ve sonucunda her şeyi göze alarak bir anlamda Pergamon Krallığı'na karşı isyan etsin. Çünkü, tekhnitler Teos'ta Pergamon Krallığı'nın korunması altındadır. Bu korumanın nedeni ise, Pergamon'un kuruluş mitolojisinin Dionysos'a kadar uzanmasıdır. Bundan dolayı tekhnitler kraliyet sarayına halktan daha yakındırlar. Tekhnitler saraya şikayecime vernis olmaları ki, II. Eumenes halkı azaltmıştır. Bu nedenle halkın isyanı bir yerde Pergamon Krallığı'na karşı olmuştur. Sonuç olarak tapınak I.Ö. 3. yüzyılda değil de, I.Ö. 2. yüzyılın ortasından az sonra tamamlanmış olmalıdır. Pergamon'un para yardımı bu sonuca göre I. Attalos döneminde değil de, Tomlinson'un da savladığı gibi, II. Eumenes döneminde, Apeameia Barisi'nin hemen sonrasında, ya da II. Attalos döneminde (I.Ö. 159-138) alınmış olmalıdır. Yaylalı'ya göre, bu yardımı içeren yazıtların tarihi I.Ö. 3. yüzyılın sonu olabileceği gibi, I.Ö. 190 sonrası da olabilir. Harta M. Holleux, yazıtların tarihi için I.Ö. 152'den hemen önceyi önermektedir.

Bir tapınak, özelden olumsuz siyasal ve ekonomik koşullar içinde I.Ö. 3. yüzyılda yapılmış olamayacağına göre, III. Antiochos ve eşinin küt yontuları nereye dikilmiş olabilir? Ayrıca Davesne'nin saptaması olduğu, I.Ö. 190 öncesine tarihlenen, Teos şikketleri üzerindeki Dionysos'un küt yontusu hangi tapınakta bulunmaktadı? Yaylalı'nın da alını çizdiği gibi, çok büyük bir olasılıkla adı geçen söz konusu tapınak, Hermogenes öncesi eski tapınak olmalıdır. Bu tür eski bir tapınağın varlığını, yapım tarihi konusunda 3. yüzyılın harareti savunucularından Hahlandı bile kabul etmektedir. Eski tapınağın varlığını, Hermogenes Tapınağı'nın peribolos duvarında bulunan yazıt da ortaya koymaktadır. Açılan araştırmaya sonduklarının çok sınırlı alanında yapılması ve bunların yetersiz olması eğer tapınağın henüz bulunamamasındaki en önemli etkenler arasında sıralanabilir.

3.1.2. Magnesia a.M.

Hermogenes döneminin saptanmasında Magnesia'da bulunan yazıtlar da önemli rol oynamaktadır. Söz konusu yazıtlar ilk olarak O. Kern tarafından,

"Inscriften von Magnesia" isimli kitap ve ayrıca ele aldığı makaleler ile bilim alemine tanıtılmıştır.

3.1.2.1. Ivmagnesia 16 Numaralı Yazıt

Batu stoanın plasteerli duvarında bulunmuştur. Burada Magnesia tarihinde çok önemli olan iki olay tarihleri konusunda ip uçları ile anlatılmaktadır. Yazıtta göre, 140 olimpiyadlarında, yani I.Ö. 220 yılında, Artemis'in bir epiphaniisi gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile bu tarihte, tanrıça henüz nasıl olduğunu bilmediğimiz bir şekilde kendisini Magnesia halkına göstermiştir. Bu yazıtın elde edilen diğer bir bilgi, epiphani nedeniyile o yıldan başlayarak "Leukophryena" isimli yarışmaların (agonlar) düzenlenmesidir. Bu yazıt Hermogenes'i tanımlamada Kern için çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu konuda özellikle üzerinde durduğu pasajlar şunlardır: Çev. M.H. Sayar (Bingöl 1998: 32)

2.5 "çünkü [ayya daha sonra] onlara Artemis Leukophryene görünürdü"

2.7 vdl. Magnesiiallar'ın sorusuna yanıtı: "Apollon Pythios ve Artemis Leukophryene, şehirden ve Magnesiiallar'ın kutsal alanlarında saygı duyulacak ve inanılacaktır".

2.10 vdl. "onlar (Magnetler) Zenodotos'un Stephane-phoros luğu sırasında Artemis'in epiphaniisinden sonra aldıkları bir kehanet üzerine, bu sırada Thrasiphon Aina'da Archondu, bir yıl önce Boötialı.... kitharode olarak Pythien da birincilik kazanmıştı ve kendisi bir yıl sonra da 140 olimpiyat oyunlarında da kazanmıştı, Messene'li Hagasidamos üçüncü kez Pankration'da kazanmıştı. İlk önce Asya kentlerine yönelik para ödüllü bir agon düzenlemeye karar verdiler. Böylece tanrıçaya karşı daima sağlıklı davranan Asyalılar, kehanete göre Magnetleri rızalayarak onun eski sınağına gidip kentin yönlendiricisi olan Artemis'e hosa giden sunular sunarak Artemis Leukophryene'yi onurlandırmış olacaktı. Zaten diğer oyunlar da başlangıçta para ödüllü oyunlar haline dönüşmüşlerdi. Magnetler bu agonları organize ettikten ve uzun süre beklemeden sonra Zenodotos'tan sonra on dördüncü olan Moiragoras'ın Stephanephoros luğu döneminde atalarından kalan ve herkesin bildiği güzel ilişkileri hatırlanan bir kehanet daha aldılar. Ve Moiragoras'ın Stephanephoros luğu döneminde Pythia oyunları benzeri bir tac ödüllü agon düzenlediler ve 50 altın statelik bir taci ödül olarak koydular. Elçilerin gönderdiği kralar ve diğer kişilerin birliklerinde ve kentlerinde Artemis Leukophryene'ye saygı gösterilmesini ve Magnesia kentini ve toprağını tanrıının arzusu ve Magnetlerin atalarından beri diğerlerine karşı stringelen dostluk ve akrabalık ilişkileri nedeniyle dokunulmaz olmalarını kabul etmelerinden sonra...."

3.1.2.2. İvMagnaesia 100a Numaralı Yazıt

Tanrıca onuruna yapılan törenler hakkındaki bilgilerinizi yine yazılardan ediniyoruz: "Güney Soa" sının batı antesine ait bloklardan birisidir. Batı stoada 1893 yılında bulunmuşlardır. 49 satırdır. 1985 yılında Oraklar tren istasyonunda bir kireç kuynusunun yanında diğer iki yazıtla birlikte (Kern 98 ve 99) yeniden bulunarak Magnesia'ya getirilmişlerdir. Çev. M. H. Sayar (Bingöl 1998: 34).

Bu yazıtta "eisiteria" adı verilen bir törenle, Artemis'in kült yontusunun tapınağın yeni tamamlanan selasına dikildiğinden bahsedilmektedir.

"Pythodelas oğlu Stephanephoros Polykleides döneminde, Hagion ayında. Konu: Artemis Leukophryene'nin alışıp heykelinin tanrıca için yapılmış olan Parthenon'a dikilmesi ve her yıl Artemision ayının altıncı günü tanrıca şerefine yapılmış gereken içki ve kan kurban törenleri ve kentin her bir sakininin serüvine göre evinin kapsında, kendi diktikleri sunaklar üzerinde kurban kesmesi. Şehir ve Halk meclisinin kararı: Başwunyu Isagoras oğlu Diagoras yaptı. Tüm vatandaşlar tanrısal bir işaret ve tesvile tapınağın yeniden inşası şerefine nail oldukları ve çalsınmaları kapsama ve gökemiyle atalarımızdan bize kalandan çok değişik bir niteliğe sahip Parthenon tamamlandıktan sonra, datına tüm tanrılara ve özellikle şehrimizin baş tanrıçası Artemis Leukophryene'ye yakışan kurbanlar sunmak ve onurlandırma işlemlerini yerine getirmeyi, tanrıca dindarlıkla bağlı halkımıza karşı bir vatanseverlik görevi olarak kabul ediyoruz. Uğurlu olsun! Magnesia halkına ve onların hanımları ve çocuklarının sağlığı için şehir ve halk meclisi karar verdi: Tapınak bakıcısı ve Artemis rahibesi Artemision ayının altıncı günü tanrı heykelinin Parthenon'da yeniden dikilmesi sırasında olabildiğince gökemi kurbanlar sunuldu. Bundan böyle bu gün bayram günü ilan edilmeli ve "Isiteria" adını taşımaktadır. Tüm insanlar için tanrı barışı geçerli olmalı ve kadınların katıldığı ve tapınağa doğru giden bir dini geçit töreni düzenlenmeli, tapınakta tapınım töreni yapılmalı ve kütale lajık olduğu şekilde özen gösterilmeli. Tapınak bakıcısı, bakirelerden oluşan ve Artemis Leukophryene'yi onurlandıran dini ilahiler söyleyen bir korosu yönetmeli, çocukların okulları tatil olmalı, erkek ve kadın kötelere de tapınım senliklerine katılabilenler diye izin verilmeli, Artemis rahibeleri Stephanephoros Polykleides ve daha sonra her yıl o yılın Stephanephoros'u ile bir kurban ve bayram geçidi düzenlenmelidir. Söz konusu bayram gününde, Stephanephoros Polykleides'in memuriyet döneminden itibaren, tıpkı yeni yıl gününde olduğu gibi, bir pazar kurulmalı. Tapınağın şimdiki ve gelecekteki tellallerı yukarıda sözü edilen bayram gününde, tüm halk ağıorada toplandığında tören güysileri içinde ve başında defne

dallarından yapılmış bir çelenkle, başkomutan, süvari komutanı, subaylar, başyazman, meclis yazmanları, ekonomiden sorumlu memurlar, Stephanephoros'un huzurunda meclis binasından sessizliğe davet edilmeli ve çocukların okuduğu bir duadan sonra, tüm halka aşağıdaki çağrıyı yapmalıdır: Magnesia şehri ve çevresinde onurlanları güzel Isiteria şölenine davet ediyoruz. Herkes biziğin serüvine göre Artemis Leukophryene'ye bir kurban sunmalı ..... ve Artemis Leukophryene de Magnesiyalılara ve özellikle hanımlara sağlık ve bol bol yeni nesiller sağlasın. .... hem mutluluk ve hem de büyüyen duadlar".

3.1.2.3. İvMagnaesia 100b Numaralı Yazıt

"Güney Soa" sının batı antesine ait bloklardan bir diğeridir. Orijinal yerinde in-situ olarak bulunmuştur. 45 satırdır. Berlin'de, Pergamon Müzesindedir. Yazıtların dikilecekleri yer yazıtta "boğa" katasının bulunduğu "Boreas Stoası" olarak belirtilmektedir. Bureas, boğa başlarıyla bezeli İon başlıklarının kullanıldığı Güney Soa'dır. Boreas adını alma nedeni olarak kuvey ritüeline, "Bora"ya açık olması gösterilir. Çev. M. H. Sayar (Bingöl 1998: 35)

Yazıtta Artemis'in "nikephoros" ünvanından bahsedilmektedir.

"....., şehrin ve çevresinin tüm sakinleri iretim yeteneklerine göre her yıl Artemision ayının altıncı günü yukarıda sözü edilen Isiteria bayramı sırasında tanrıca onurlandırınlar ve ona yakışan şekilde halkımıza sağladığı ve sağlayacağı nimetlere şükranlarını sunsunlar diye tapınağı tekrar inşa etmeyi önerdi. Ayrıca o, eski geleneğe göre çocukların okullarının tatil edilmesini ve ev hizmetkarlarının izimli sayımlarını ve bayram gününde halkın törenlere katılım istediği daha arısın diye dikiklanların kapatılmasını ve seyyar satıcıların çekilmesini de önerdi. Bunun yanı sıra, halk meclisi kararını konulduğu ve tanrıca onurlandırılmak üzere toplanılan diğer kurumlarda resmi makamlar tarafından içki ve kan kurbanları sunulmasını ve dihelelerde bulunulmasını da başwunusunda belirtti. Halkımız daha fazla ve daha canla başla yukarıda belirtilen hususlarla ilgilenmesi ve aşağıdakilerin daha iyi uygulanması için, yukarıda sözü edilen onurlandırmalara ek olarak bu kanunun "şğir kafası"nın bulunduğu "Boreas Stoası"nın batı ucundaki boş alana konulması uygundur. El kaldırarak yapılan oylama sonucu bu kanunun yazını için, mimar ile birlikte tüm kanunun yazımını üstlenecek ve halen içinde bulunulan yılın gelirlerinden ücreti ödenecek olan adam seçildi. Artemis'in onurlandırılması için yapılan artırımın gerekliliğini herkes anlarsın diye, şu anda görev başında bulunan başyazman ve meclis yazmanları, her yıl Artemision ayının ikinci günü, rahibenin ve

Stephanephoros'un seçimi yapıldıktan sonra, Isagoras oğlu Diagoras tarafından gündeme getirilen İsteria bayramı kuruluması ile halk meclisi kararını denetlemelidirler. Bu denetlemeyi ön görüldüğü gibi yapmamaları halinde, onlardan her biri..... dramını ceza ödemeli ve her vatanlasın bu kişiler hakkında gözetimle görevli olan kuruma ihbarda bulunma hakkı olmalı ve ihbarıye itirafıyesisi olaralk cezanın yarısını almalı. Stephanephoros'lık görevine seçilmiş olan kişi memuriyeti sırasında yaptığı işler hakkında baskıyızman ve meclis yazmanına bir faaliyet raporu vemmeldir. Ev sahipleri ve çeşitli iş kollarında çalışan meslek sahipleri senelerine göre evlerinin kaplılarına sunaklar dikitmele ve bunun üzerine şu yazıtı yazdırmalıdır:

"Zafer getiren Artemis Leukophryene'ye. Eger herhangi bir kimse bunu yapmazsa, kötü niyeti olduğu anlaşılır."

Bu halk meclisi kararı da aynı yere konulmalıdır.

Halk meclisi kararları listesine alındı.

Doğruluğunu onaylayan

Mantandros Artemidoros"

3.1.2.4. IvMagnesia 215 Numaralı Yazıtı

Bu yazıtta Dionysos epiphanisinden ve Delphi'den alınan cevap niteliğindeki kehanetten bahsedilmektedir. Kehanete göre, Magnesia halkı yeni Dionysos tapınağının yapımını ihmal etmiştir ve bunun artık telafi edilmesi gerekmektedir.

3.1.2.5. Yazıtlarla Tarihleme Tartışmaları

Hermogenes'in yaptığı Artemis Tapınağı ile ilgili Magnesia yazıtlarında, tanrıcının epiphanisi ile gelişen olaylar anlatılmaktadır. Tanrıcının görülməsi üzerine Delphi'deki kehanet merkezine bir grup elçinin gönderildiği, orada çözülen kehanete göre tanrıcının onuruna oyunların düzenlenmesi gerektiği bildirilmektedir. Yine bu yazıtlarda, kehanet uyarınca bir senlik düzenleneceği, ancak oyunların yapılmadığını, daha sonraki bir tarihte (İ.Ö. 204-203) ödülün Delphi'dekiyle eşdeğere (isopythios) yükseltilerek, yeni davetiyelerin çıkarıldığı anlatılır. Bu kez farklı olarak çok uzaktaki kentlere de davetiyeye gönderilmiştir. Yaylalı'ya göre, ikinci davetiyelerin en önemli özelliği, oyunların uluslararası kimlik kazanması ve oyunlara katılmak için cevapların gelmesidir. Buna göre, epiphani ve ilk oyunlar Stephanephoros Zenodotus döneminde (İ.Ö. 221-220), ikinci oyunlar ise

ikinden 14 yıl sonra Stephanephoros Moiragoras döneminde gerçekleştirilmiş olmalıdır. Kern, bu yazıtlardan hareket ederek Artemision için ilk adımı birinci senliklerde atıldığını, ikinci senliklerde ise tapınağın tamamlanmış olduğunu savır. Ancak Kern'in de belirttiği gibi, bu yazıtlarda yeni bir tapınak yapıldığından herhangi bir şekilde bahsedilmemektedir.

IvMagnesia 85-87 numaralı yazıtlar davetiyelere cevap niteliğindedir. Artemis oyunları ile ilişkili bu yazıtlar öncekilerden farklı olarak epigrafıarca elli sene daha sonraya, İ.Ö. 159 yılına tarihlenir. Eger tapınak yapımı İ.Ö. 202'de tamamlanırsa, bu oyunlar hangi yapıya maddi destek sağlamak için düzenlenmiştir? 50 senelik uzunca bir sürede Artemis oyunlarının periyodik olarak tekrarlanmaması oluştı, bu oyunların belirli bir geleneksellik kazanmadığını en önemli göstergesidir. Kern halkın uzun bir süre aradan sonra böylelerine kapsamlı bir senliğe ihtıyaç durması, belirlenmiş yeni bir amaç için ekonomik kaynak sağlanmaya yönelik olmalıdır. Bu amaç da, olasılıkla Artemision olmalıdır. Ancak, bu davetiyeler de, öncekilerde olduğu gibi bir tapınak yapımı konusunda hiçbir bilgiye sahip değildir.

215 numaralı yazıt, farklı olarak tanrı Dionysos'un epiphanisini ve sonrasında Delphi'ye giden elçileri anlatmaktadır. Ancak bu olay sonrasında Dionysos'a yeni bir tapınak adandığından hiçbir kaynak söz etmez. Yaylalı bu yazıtın hareket ederek, her epiphani sonrasında vakit geçirmeden bir tapınak inşa edilmesinin zorunlu olduğunu, bu olayla ilişkili tapınağın daha sonraki bir tarihte de yapılabileceğini savunmaktadır. Yaylalı benzer şekilde, Artemision'un yapımında da epiphani ve kehanet sonucundaki olaylarla doğrudan ilişki içinde olmadığını ve böylelerine önemli bir tapınak için 14 yılın yetersiz olduğunu belirtmektedir.

Artemision'un tarihlenmesinde 100a ve 100b numaralı yazıtların önemi büyüktür. İçerik olarak 100a yazıtında herüz bien tapınağın tanrıcının kült yontusunun bulunduğu, 100b yazıtında ise belirlenen özel sunaklara Artemis Leukophryene Nikephoros unvanının yazılacağı kayıtlıdır.

Magnesialılar 186 yılındaki savaşta Antiochos'a karşı Romalıların yanında yer almışlardır. Bu nedenle general Scipio, Magnesialılar'a dokunulmazlık hakkı (asylie) tanımıştır. Böylece, Artemis'e adanan yeni tapınak bitirilmiş ve söz konusu zaferden dolayı, tanrıçaya zafer getiren anlamına gelen "nikephoros" ünvanı verilmiştir. Hahland'a göre ise, söz konusu zafer Magnesia-Miletos savaşından sonra (İ.Ö. 197) elde edilmiştir. Buna göre 100b nin tarihi İ.Ö. 197-196 olmalıdır. Böylece Hahland, ilk kez Kern tarafından Artemision için önerilen İ.Ö. 3. yüzyılın son çeyreği

tarhini doğrulamaktadır. Ancak Hahland, daha önce Zeus Sosipolis Tapınağı'nı tarihlenirken, bu konudaki yazıtta: "Zeus kütünün oluşturduğu veya yeni bir tapınak yapıp rahiplerinin atandığı konusunda hiçbir bilgi yok" der ve buna göre tapınağı İ.Ö. 197'ye değil de, İ.Ö. 3. yüzyılın sonlarına tarihlenmek ister. Diğer bir ifade ile burada Miletos zaferi ile Sosipolis unvanı arasında bir ilişki kurma gayretini içinde görülmektedir, Artemision'da kendi tarihini desteklemek için tam tersi bir yol izlemektedir.

Ancak, 100a yazıtı, yazı stiline göre İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Böylece 100a-100b arasında 75 senelik bir zaman farkı ortaya çıkar. Von Gerkan ve Yaylalı'nın ortaya koydukları gibi, bu iki yazıt içerik olarak birbirini takip etmezdir ve aralarında fazla bir zaman farkı olmamalıdır. İ.Ö. 2. yüzyıl Anadolu'sunda Aristonikos'un Roma'ya karşı bir isyan başlattığı görülmür (İ.Ö. 132-129). Bu isyan Romalı komutanlardan Perperna (İ.Ö. 130) ve Aquilius (İ.Ö. 129) tarafından İ.Ö. 129 tarihinde bastırılır. Von Gerkan, Nikephoros ünvanını bu olay sonrasında verildiğini savlamaktadır. Ancak bazı bilimadamları, Artemis'in kentin başkanıcası olmasından ve kentin Romalı olmasından hareketle, "Nikephoros" ünvanının Roma'nın kazandığı olduğu bir zafere ilintisinin olmaması gerektiğini savunmaktadır.

Görüldüğü gibi, satır yazıtlardaki ifadeler ve yazı stillerine göre Hermogenes'in yaşadığı ve çalıştığı dönemin belirlenmesi mümkün değildir. Buna paralel olarak, Teos ve Magnesia kenderinin siyasal tarihi ve ekonomik durumu da İ.Ö. geç 3. yüzyılda antikal bir tapınak yapımına engeldir. Kitabın sonunda yer alan tablo, aynı tarihlerde ayrıca bütün Hellenistik dünyanın aynı yazgıyı paylaştığını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Hermogenes konusunda kesin bir kronolojiye ulaşabilmek için, onun yapıtları ile ilişkili mimari verilerin de değerlendirilme kapsamına alınması gereklidir.

3.2. Mimari Bezemelere Göre

Bir yapının tarihlenmesinde başvurulan yöntemlerden birisi de mimarisinde kullanılan bezeklerinin stilistik özelliklerine göre irdelenmesidir. Hermogenes dönemini belirlemede, Teos Dionysos Tapınağı ve Magnesia Artemis Tapınağı'nın sütun başlıklarını, antemion kusaygını (Ictus-palmet), İon kymationunu (yumurta dizisi) ve plastik frizlerini ayrı ayrı alt bölümler halinde, fazla deya immeden topluca bir kez daha değerlendirmede yarar olacaktır.

3.2.1. Sütun Başlıkları

Artemision sütun başlıklarını kapsamlı bir şekilde ele alıp, inceleyen en önemli çalışmalardan birisi W. Hoepfner'e aittir. Hoepfner, Artemision sütun başlıklarının, Vitruvius'un anlatımını yaptığı başlıklar olduğunu oranlar ile kanıtlayan sonra, bunların ölçülerindeki temel oranların Pytheos'un Mausoleum başlıklarına kadar geri gittiği sonucuna varmış ve incelediği başlıkların İ.Ö. 204-130/29 arasında 70 yıl gibi uzunca bir zaman dilimi içerisine yerleştirmiştir. Daha sonra Yaylalı, Artemision frizlerini tanıttığı çalışmasının tarihlene bölümünde, Hermogenes başlıklarına da değinip, bunları stil özelliklerine göre inceler. Teos Dionysos Tapınağı'nın sütun başlıkları ise, tapınağın Hellenistik evresine ait yok denecek kadar az sütun başlığının olması ve bunların neredeyse değerlendirilemeyecek oranda yıpranması nedenleriyle ayrıntılı bir şekilde incelememiştir (res. 51-54). Bu haklı gerekçeden dolayı, bu bölümde biz de özellikle Artemision'un başlıkları üzerine durmak istiyoruz.

Artemision'a ait bilinen altı sütun başlığının hiçbirini birbiriyle bütünlük içinde değildir. Hassas ve metal sertliğinde işlenen Magnesia ve Berlin'deki başlıklar (res. 22-23 ve Yaylalı 1976: lev. 34.1), birbirine çok yakındır. Serbestçe işlenen formları sanki dökme olup, en ince ayrıntıya kadar işlenmiştir. Özenle işlenen bu başlıklar tapınağın önemli bölümü olan batı cephesinde yer almaktadır. İstanbul, Magnesia ve Berlin'deki diğer başlıklar yine özenli işçiliğe sahiptir (örneğin res. 24, 26). Yumurtalar ile inci dizisi arasındaki aralık düzgün olmayıp, diğer iki başlıkta olduğu gibi yumurtalar çanaklardan bağimsız değildir. İstanbul ve Berlin'deki üçüncü grubu oluşturan iki başlıkta (örneğin Hoepfner 1968: lev. 79.1), lesbos kymationu kaba ve sadece gerekli olan bölümleri işlenmiştir. Özetlersek, başlıklar kendi aralarında başlıca üç gruba ayrılabilir. Söz konusu farklar Hoepfner'e göre zaman ile, Yaylalı'ya göre ise işçilikle açıklanmaktadır. Frizlerde saptanan değişik karakterlerde işlenmiş olan plakalar, farklılığın zamandan çok işçilikten kaynaklandığına işaret emekte; bu durum da Yaylalı'nın savında haklı olduğunu göstermektedir.

Tanımları yapılan Magnesia başlıkları, görüldüğü gibi stil ve işçilik açısından birbirleri ile yakın ilişki içerisindedir. Yaylalı'ya göre, başlıkların tümünde ortak özellik olan köşeli profilli volüt spiralleri buradan başka bir yerde bulunmemektedir. Bunlardaki diğer bir ortak özellik, keskin ve derin oyulmuş gözlerdir. Bu başlıklarda yine ilk kez köşe yapıtları serbestçe kymationu üzerine taşınmıştır. Yumurta düz bir çizgi şeklinde aşağıdaki inci

dişisine paralel girimektedir. Voltür köşe yapıları bu keskin bitimi yumuşattı görünümde olup, voltür keskin sınırlarla belirlenmişler ve genişçe yay çizimkedirler. Voltür spiralleri keskin olarak derin kanaldan çıkıp, yumuşakça içeri dönmeyerek, sütun tambur kanalı gibi kenara kadar aynı derecede ovalmış olarak giderler. Kanallar köşeli ve profilli spirallerle geçersiz olarak sınırlandırmıştır. Bu şekilde de açık-koyu kontrast oluşmuştur. Metalik sertlikte işlenen öğeler zemin ve birbirinden tek tek metal sertliğinde ayrılmıştır. Yüksek kusurlardaki vurgulanmış çözümler ile öğelerin birbirinden ayrılması sağlanmakla, bununla da etkili bir ışık-gölge zıtlığı oluşturularak kontrast stil elde edilmektedir. Başlık üzerindeki elemanlar birbirleri arasında abenck içinde olmayıp, tersine büyük çapta bağınımlaşmışlardır. Yumurtalar tümüyle izole edilmiş olarak çanakların içine yerleştirilmiştir. Köşe yapıları kabarmaya değil, plastik olarak verilmiştir. Spirallerin arasında uzanan yumurtalar incelişip, uzamış ve bunlar keskin köşeli çanaklar içerisine yerleştirilmiştir. Özetle; sınırlı formlar, voltür spirallerinin köşeli profili oluştu, ayrımların izole olması ve köşe yapılarının yumurtadan çözümlenmesi bu başlıkların tümündeki ortak özelliklerdir. Böylece oluşturulan sert ve köşeli formlarla zengin kontrastlı ışık-gölge elde edilmiştir. Bu özelliğin elde edilebilmesi için hatlarda yumuşak geçişlerden sakınılmıştır.

Özellikleri özlice anlatılan bu sütun başlıklarının yapılmış oldukları döneme gelince: İ.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısından yüzyılın sonuna kadar keskin tarihi bilinen bir başlığın henüz olmaması, karşılaştırma örneklerinin saptanmaması olumsuz yönde etkilenebilir. Bu nedenle başlıkların stilistik olarak Hoepfner'in savdığı dönem olan İ.Ö. geç 3. yüzyıla tarihlenmek oldukça güçtür. Zaten başlıkların içerdiği stilistik özellikler de ilk bakışta bunların tarihinin İ.Ö. 3. yüzyıldan değil de, İ.Ö. 2. yüzyıl içerisinde aranması gerektiğini göstermektedir.

Artemision başlıklarının döneminin belirlenmesinde Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı başlığının özel bir yeri vardır (res. 73). İ.Ö. erken 2. yüzyıla tarihlenen bu başlıkta tek tek öğeler yumuşak görünümü ve plastik dolgun formldur. Bezeler tek tek birbirinden ayrılmış, ancak kendi aralarında uyumlu bir denge sağlamışlardır. Yumurtalı dizisi voltür spiralinin üst çizgisi ile ditz olarak birleşir. Böylece köşe yapıları voltürten kıymaya fazla sarkmaz, tersine kıymaya paraleldir. Artemision başlığında öğeler büyük bir abenck içinde olmayıp, önemli ölçüde bağınımlaşmışlardır. Yumurtalar tamamen izole edilerek çanakların içine yerleştirilmiştir. Denizler keskin hatlarla ayrılmış, böylece birbirleri arasında kontrast oluşmuştur. Bu özellikler Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı öncesinde görülmez.

Bu nedenle Artemision başlıklarının dönemi, Zeus Sosipolis Tapınağı'ndan daha geç bir tarihte aranmalıdır.

İ.Ö. 180-160 yılları arasında tarihlenen Pergamon Zeus Sunağı başlığı (res. 104) ile benzerliğine göre aynı döneme tarihlenen Miletos Bouleuterionu başlığı (Knackfuss 1908: 95 vd. lev. 9.5), Magnesia başlıklarının İ.Ö. 2. yüzyıl içindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu başlıklarla, Magnesia Artemision'unlilerini burada ayrıntılı olarak karşılaştırmaya yerine, yalnızca aralarındaki ayrıcalıkları belirtmek yeterli olacaktır. Anılan iki başlıkta bezelerde görülen uyum ve plastik yapı Magnesia başlıklarında görülmez. Magnesia Artemision'unun sütunlarında ayrıntıların katı bir şekilde birbirlerinden ayrılmalarıyla oluşan ışık-gölge kontrastı Pergamon başlıklarında yoktur. Bu da ileri bir aşama olarak değerlendirilmelidir. Böylece İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarına kadar immiş olduk.

Çizimlerinden tanıdığımız İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarına tarihlenen Pergamon Gymnasium başlığı (Schrammen 1896: 74 vd. lev. 25), Artemision'un başlıklarının İ.Ö. 2. yüzyıl içerisindeki yerini belirlemede kullanılabılır. Bu başlığın öğeleri arasındaki oranların Hermogenes'inlere benzerliği, başlığın önemini artırmaktadır. Ancak, çizim olması tam anlamıyla karşılaştırmaya engelidir. Pergamon başlığında köşe yapıları bir yay gibi aşağı sarkmıştır. Yumurtalı ile sarmal arasında hâlâ organik bağ kuruludur. Buna karşın Artemision başlıklarında yapılar çanakların üst kanal sınırına paralel gitmekte, dolayısı ile kısmen yumurtalardan yukarı taşınarak yapılır. Böylece keskin hatlar oluşmakta, bunun sonucunda da yapılar yapınack görünüm kazanmışlardır. Magnesia örnekleri bu özellikleri ile Gymnasium başlığını da aşmış olmalıdır.

İ.Ö. 150-130 tarihleri arasında verilen Priene Agorasının kuzey galerisine ait başlık (Wiegand-Schrader 1904: 199 res. 194 ve 214) ile Artemision başlıklarına iyice yaklaşmaktayız. Priene örneği düşük kalitede olmasına rağmen, sert ve keskin şekildedeki form ve üst bölümü yumurtadan çözülmüş gibi duran köşe yapısının durumu Magnesia örnekleri ile benzerlik içindedir.

İ.Ö. 130'dan hemen sonraya tarihlenen Priene aşağı Gymnasium sütun başlığı (Wiegand-Schrader 1904: 274 res. 276), Artemision başlıklarının kesinlikle İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olduğunu kanıtlamaktadır. Bu başlıkla Magnesia başlığı karşılaştırılırsa ikisi arasındaki yapı farklılıklarına karşın, stil olarak birbirlerine olan yakın benzerlikleri görülür. Yumurtalar Magnesia örneğinde olduğu gibi dikkati çekecek kadar ince ve

uzundur. Bunlar keskin köşeli çanaklar içine rahaç oturmakadır. Artemision başlıklarının tersine voltür spiralleri yuvartak, fakat bütün öğeleri birbiriyle kontrast oluşturacak şekilde işlenmiştir. Kanallarda yaklaşık dört köşe oyulmuştur. Priene örneğinde köşe yapıtaşı her ne kadar kopmuşsa da, izlerinden Artemision başlığında olduğu gibi işlendiğini ve plastik olduğu sonucuna varılabilir. Köşe yapıtlarının yumurattan çözümlenmesi ve voltür ile kıyma arasındaki organik bağın sona ermesi her iki başlıkta ortak özelliklerdir. Bu durum İ.Ö. 2. yüzyıl ortalarından önce hiçbir başlıkta görülmez.

İ.Ö. 120, ya da daha sonra yapıldığı genelde benimsenen Lagina Hekate Tapınağı başlığı (Schöber 1933: 24, 26 res. 14), Magnesia örnekleri için alt sınırı oluşturmaktadır. Başlık zeminini üzerinde ince teller şeklinde duran yumurta çanakları ile mızrak uçları üzerinde duran teller şeklinde duran Tüm öğeler sanki ahşap üzerinde yontulmuş gibi yan yana durmaktadır. Köşe yapıtları katı matkap izleriyle ayrılmış olup, yelpaze gibi aynı yüzeyde açılmaktadır. Katlaşma ve şematize olma durumu kıyma yumurtalarının bombeli olmasına karşın, çanaklarda izole edilmiş olarak yüzeyset oturması ile bir adım daha öteye gitmiştir. Magnesia başlıkları, yüzeysetliğin artması, öğelerin birbirleri arasındaki bağının tümiyle kopması, bunların arasında katlaşma ve şematize olmanın iyice artması nedenleriyle Lagina Hekate Tapınağı dönemine kadar inmemelidir.

Buraya kadar özlüce de olsa oluşturulmaya çalışılan stil gelişimine göre, Artemision sütun başlıkları için İ.Ö. 140-120 arası uygun bir tarih olmalıdır. Bu sonucu W.D. Heilmeyer'in bir sapıması da pekiştirmektedir. Henüz yayınlanmayan bir çalışmada, başlıklarda bulunan akanthus yapıtlarını ele almakta ve bunları stil ve formları ile Atina'daki Olympieion başlıkları ile karşılaştırmaktadır. Bu, Magnesia başlıklarının en azından karşılaştırma İ.Ö. 2. yüzyılın 2. çeyreğinden önce olamayacağı bir defa daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.2.2. Artemion Kuşağı (Lotus-Palmet Dizisi)

Sütun başlıklarının stil gelişiminde ulaşılan sonucun gerçekçi olup olmadığını bir başka yönden de araştırmak uygun olacaktır. Bu konu yine ayrıntılı bir şekilde irdelendiği için, konu üzerinde detaylı bir şekilde durmaya gerek yoktur. Artemion kuşağı ile ilgili en geniş araştırmalardan birisini C. Erdter yapmıştır. Bu çalışmada Erdter, bezeklerin biçim gelişimine fazla girmemiş, tarihleri bilinen yapıtların bezeklerinin yinelenerek tanıtılması ile yetinmiştir. Bu konu üzerinde yapıtların diğer önemli çalışmalar

N. Kochan ve F. Rumscheid'a atılır. Her ikisi de, artemion kuşağı bezeklerindeki biçim gelişimini ele almış ve bazı sorunlara çözümler önererek konuya önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Teos Dionysos Tapınağı, Roma İmparatorluk döneminde esaslı bir onarım görmüş, bu esnada mimari malzemenin tamamına yakın bir bölümü elden geçirilerek, Hellenistik işçilik hemen hemen tümiyle yok edilmiştir. Bu olumsuzluğa karşın, yine de tapınağa ait birkaç lotus-palmet bezekli mimari parça orijinal olarak günümüze dek sağlanabilmiştir.

Lotus-palmet örgesine göre tarihlleme konusunda Teos Dionysos Tapınağı'nın simasına ait bir parça (res. 58) incelenecektir. Kapalı palmet ve lotus çiçeğinin dönüştürümlü olarak kullanıldığı bu parçada, palmet yapıtları ön yüzlerinden işlenmiştir. Palmet yapıtları yumuşak yaylar çizerak bitirilmiş, lotus yapıtları da yanlara yayılmıştır. Lotus ve palmetlerin taç yapıtları yüksek kabartma görünümü, ancak hadar keskin ve zeminde zıtlık oluşturmaktadır. Tüm bu özellikler genel yapıya canlılık ve barok görünüm kazandırmaktan çok, estetik güzellik yaratmıştır. Bu biçimde yüksek Hellenistik dönemin ışık-gölge etkililiğinden söz etmek mümkün değildir. Yani burada kontrast stili kaybolmuştur.

Magnesia Artemis Tapınağı'nı incelemek için ante başlığı (res. 13) ve alınuktan simaya ait bir parça (res. 19) ele alınacaktır. Bunlarda bezekler oldukça sert ve ahşap gibi işlenmiştir. Lotus-palmetler bitkiden çok, bezek izlenimini vermektedir. Bezekler Teos örneğinde olduğu gibi yüksek kabartma şeklinde, sert profilli ve zeminde zıtlık oluşturmaktadır. Teos ve Magnesia örneklerinin her ikisinde de bezekler sanki önceden yapıldı, getirilip buraya yapıldır gibidir. Bu halleriyle yüksek Hellenistik dönemin zarif, zengin, canlı, zeminle bitirilmiş, ışık-gölge zıtlığından oluşan kontrast stilinin izlerinin kaybolduğunu göstermektedir. Lotus-palmetlerin yüksek kabartma şeklinde, hadarın keskin ve öğelerin zeminde tam bir zıtlık oluşturmamasının Teos ve Magnesia örneklerinden başka hiçbir yapıda görülmemiş oluşu, bu özelliklerin Hermogenes biçimi olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Bu anlamlara göre Magnesia örnekleri, sertliğin ve bezekliliğin daha da artması nedeniyle Teos örneğini biraz daha aşmış olmalıdır.

Simdi, lotus-palmetler konusunda da Teos ve Magnesia örneklerinin, yaklaşık İ.Ö. 197'ye tarihlenen Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı'na göre yerini belirleme aşamasına geldik. Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı sima parçasında (Schrammen 1896: 79 lev. 40.11), lotus-palmetler küçülmüş, sonuçta sınırlı alana daha çok öрге sığdırılmaya çalışılmıştır. Geneldaki ince,

zarif yapı örgelerinin küçülmesi ve sayıca çoğalması ile yüksek Hellenistik dönemin biçimi olan barok görünümün kazanılmasına neden olmuştur. Yaprak ve kıvrık dallarda ayrıntıların verilmesiyle de barok yapı elde edilmiştir. Böylece görünümde canlılık kazanılmıştır. Temelde zarif, ancak plastik görünüm ve ikincil detayların özene işlenişi dikkat çekmektedir. Teos ve Magnesia örnekleri, katlıgın, sertliğin ve bezekselliğin başlaması, buna paralel olarak yüksek Hellenistik dönem özelliği olan kontrast stilin yok olması nedenleriyle Zeus Tapınağı sonrasında bir döneme tarihlenmelidir.

I.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlenen Pergamon Zeus Sunağı (res. 105), bizim örneklerin I.Ö. 2. yüzyıl içindeki yerini belhremede önemli bir rol oynamaktadır. Zeus Sunağı'na ait lotus-palmeler, zarif, zengin, canlı ve dopdolu yapıdadır. Lotus-palmeler arasındaki kıvrık dallar doludurma motif olmuştur. Işık-gölge zıtlığından oluşan kontrast stl devam etmektedir. Teos ve Magnesia örneklerinde, Zeus Sunağı'nın zarif, zengin, canlı, zeminle bütünleşmiş ve ışık-gölge zıtlığından oluşan kontrast stilin kayboluluğu görülmektedir. Bu nedenle bizim örnekler Sunak dönemini oldukça aşmış olmalıdır.

Bu kısa karşılaştırmalar I.Ö. 2. yüzyılın ortasından önce, elimizdeki örneklerin biçimlerine göre Teos ve Magnesia lotus-palmet bezeklerinin yerinin olmadığını göstermektedir. Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı'nın yapım dönemi olarak genelde I.Ö. 2. yüzyılın ortaları benimsenir. Sunağın ante başlığındaki palmet ve kıvrık dallar son derece yalın işlenmiştir (res. 44). Palmet yapılarının ortası keskince oyulmuş, böylece plastik görünüm kazanılmıştır. Buna rağmen palmeler tüm canlılıklarını yitirmekten kurtulamamışlardır. Bezeler katı, keskin ve zeminle bağlantısını koparmak üzereler. Yüksek Hellenistik dönemin kontrast stili etkisini kaybetmeye başlamıştır. Palmelerin canlı görünümünden uzaklaşıp, bezeksellik kazanması Teos örneği ile benzer. Böylece, Teos Dionysos Tapınağı dönemine yaklaşmış olduk.

Artemision örneği ise benzerini Alabanda Apollon Tapınağı'nda bulmaktadır. I.Ö. 2. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenen Apollon Tapınağı'nın arşitrav parçası üzerindeki lotus-palmetlerde (res. 94), bezeklerin iyice stilize edilmiş oluşlarını, öğelerin katılaşmasını, buna paralel olarak organik bağın kayboluşunu izlemekteyiz. Alabanda örneği bu özellikleri nedeniyle Artemision dönemini izler görünümündedir. Alabanda'da bezeklerin daha yüzysel olması, her iki tapınak arasındaki zamandan çok, usatı farklılığı ile açıklanmalıdır.

Teos ve Magnesia örneklerinin daha geç bir tarihte immeceklerini, I.Ö. 2. yüzyılın sonlarına tarihlenen Lagina Hekate Tapınağı baş taban üstü bezekleri ortaya koymaktadır (res. 96). Lotus-palmeler simdiye kadar görülmemiş şekilde ince, uzun ve zarif görünümündedir. Lotuslar incelip, uzamaya paralel olarak sımdan görünümü almışlar. Yani, bezeksellik daha da belirginleşmiştir. Sonuç olarak, Teos ve Magnesia tapınakları, Teos'daki biraz daha erken olmak üzere, Pergamon Zeus Sunağı ile Alabanda Apollon Tapınağı tarihleri arasındaki bir dönemde yapılmış olmalıdır. Böylece, Hermogenes döneminin I.Ö. geç 3. yüzyılda değil de, I.Ö. 2. yüzyılın ortalarına doğru tarihlenmesi gerektiği bir kez daha ortaya çıkmış oldu.

3.2.3. İon Kymationu (Yumurtla Dizisi)

Lotus-palmet örgelerindeki gelişimin benzeri daha bol karşılaştırma örneğine sahip olduğumuz yumurtla dizilerinde de izlenebilir. Yine öncelikle Teos ve Magnesia tapınaklarında kullanılan İon kymationlarını tanıtarak başlamak istiyoruz.

Teos Dionysos Tapınağı'nın Hellenistik döneme ait sütun başlıkları oldukça yıpranmış olarak günümüze ulaşabilmiştir (res. 51-54). Görüldüğü kadarı ile başlıklarda işlenen yumurtalar ince, uzun ve sivridir. Yumurtla kanalları derin olarak oyulmuştur. Yumurtla ve çanaklar sert ve metalik görünümündedirler. Yumurtaların çanaklarla organik bağı tamamen kaybolmuştur. Yumurtalar üst kısmında oval değil, düz kesilmiştir.

Magnesia Artemision Tapınağı sütun başlığındaki yumurtalar (res. 24, 26), şişkin ve sert görünümündedir. Burada kanallar iyice genişlemiş ve yumurtalar sanktı sonradan çanaklar içine oturtulmuş. Çanaklar yumurtaların altına kadar girmiş ve aradaki mızrak uçları dar ve keskin sırtlı işlemişlerdir.

Bu özelliklerine göre Teos ve Magnesia tapınaklarının yeri I.Ö. 2. yüzyılın başlarına tarihlenen Zeus Sosipolis Tapınağı'na göre nerede olmalıdır. Zeus Tapınağı ante başlığında (res. 74), yumurtaların küçülerek sayılarının artması, çanakların yavaşlaşması, yumurtaların sivrilmeyle başlaması, yumurtla çanaklarının derinleşmesi sonucunda ışık-gölge etkisinden meydana gelen kontrast stilin oluşması izlenmektedir. Teos ve Magnesia örnekleri, yumurtaların sivrilip uzaması, görünümünün sert ve metalik olması, çanaklar ile yumurtalar arasındaki organik bağın tamamen kaybolması nedenleriyle Sosipolis dönemini oldukça aşmış bir tarihten olmalıdır.

Teos ve Magnesia örneklerinin İ.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısı içinde yerlerinin olup olmadığını, yüzünün ortalarına tarihlenen Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı ortaya koymaktadır. Sunağı ait ante başlığındaki yumurtalar belirgin şekilde uzamıştır (res. 44-45). Yumurtaların genel yapısında sertleşme ve metalik görünüm izlenmektedir. Keskin kenarlı çanaklar içinde, yumurtalar küçülmüş ve çanaklarda aralarında derin kanallar oluşmuştur. Keskin kenarlılık çanakların her iki yanındaki mızrak uçlarında da izlenmektedir. Çanakların aynı genişlikte olması artık tek düzelğin başladığını göstermektedir. Bununla, Teos ve Magnesia örneklerinin dönemine yaklaşılmış oldu. Teos örneğindeki yumurtalar, yıpranmış olmalarına rağmen ince, uzun ve sivri görünümündedir (res. 51-52). Yumurtalar derin kanallara oturtulmuş. Yumurtalar ve çanaklar sert ve metalik işçiliğe sahiptir. Teos örneği yumurtalar ile çanaklar arasında organik bağın tamamen yok olması nedeniyle sunak dönemini biraz daha aşmış olmalıdır.

Teos örneğini benzer özellikler ile Magnesia Artemis Tapınağı sütun başlığı izler (res. 22-24, 26). Burada da yumurtalar şişkin, sivri ve sert bir yapı gösterir. Çanaklar Magnesia örneğinde iyice genişlemiştir. Yumurtalar ile çanaklar arasındaki organik bağ tamamen kaybolmuş, çanaklar ve mızrak uçları iyice keskin sirtli hale gelmiştir.

Alabanda Apollon Tapınağı frizi üzerindeki yumurtalar kuşağı (res. 92), Teos ve Magnesia örneklerinin alt sınırını belirler. Burada da yumurtalar Magnesia örneğinde olduğu gibi üstren düz kesik ve tabana doğru sivrilmiştir. Sert yapı burada da izlenmektedir. Çanaklar keskin kenarlı ve yumurtalardan derin. Yumurtalar her tarafa aynı genişlikteki kanallarla ayrılmış. Yani burada da tek düzelik söz konusudur. Yumurtalar arasındaki mızrak uçları da keskin sirtlidir. Alabanda tapınağı, bu özellikleri nedeniyle Artemision ile çağdaş veya ondan biraz daha geç bir tarihten olmalıdır.

Teos ve Magnesia örneklerinin İ.Ö. 2. yüzyıl sonlarına inmeceğini Lagina Hekate Tapınağı bezekleri belirler (res. 96-98). Burada yumurtalar uzun ve sivri yapılarını kaybetmişler. Yumurtalar derine inmeyen keskin ve yayvan çanaklar içinde emaret gibi durmaktadırlar. Çanakların içi neredeyse boş kalmış. Çanak araları iyice açılmış, bunun sonucunda mızrak uçları keskin görünümünü kaybetmiş.

Sonuç olarak, stil gelişimine göre, Teos ve Magnesia İon kymation örnekleri birbirlerini takip eder şekilde, Magnesia tapınağı biraz daha geç olmak koşulu ile, yine Pergamon Zeus Sunağı ile Alabanda Apollon Tapınağı arasında bir tarihte yapılmış olmalıdır.

3.2.4. Fizizler

İon mimarisinin bu yeni süsleme elemanına Hermogenes de yer vermiştir. Hermogenes fizizlerinde göze çarpan en önemli ortak özellik, işçiliğin oldukça kalitesiz olmasıdır. Belki de zamansızlık ve parasızlık bunlardaki ortak yazıdır. Bu nedenle de her iki tapınağı ait fizizler, uzun bir süre tapınakların tarihleme konusunda dikkate alınmamıştır. Teos Dionysos Tapınağı'ndan günümüze ulaşan Dionysos konulu plakalar çoğunlukla özgen olmamalıdır (res. 55-56). Bunlar Hadrian dönemindeki esaslı onarım çalışmalarını esnasında ya yeniden işlenmiş, ya da köklü tamirat görmüş olmalıdır. Bu nedenle Hellenistik dönem biçimini çoğunlukla yansıtmayan uzaktırlar. Ancak yine de birkaç parçanın orijinal yapıdan kaldığı kabul edilmektedir. Bu olumsuzluk nedeniyle Teos frizi tarihleme konusunda genellikle dikkate alınmamıştır. Magnesia frizi ise kalitesiz işçilikte olmasına rağmen, Hellenistik dönem stiline oldukça iyi yansımaktadır. Bu konuda en önemli çalışma A. Yaylalı'ya aittir.

İzmir Müzesindeki 184 ve 5103 envanter numaralı Teos frizi plakalarından (res. 55-56), Hellenistik dönem özelliği gösteren parça (res. 55) figürler grup oluşturmaktan üzerli kümeler halinde bir zincirin halkaları gibi peş peşe sıralanmışlar. Figürler kısmen yandan, kısmen de cepheден verilmiş olup, yüksek kabarmaya şeklinde zeminden kopma derecesine gelişmişine işlenmişlerdir. Zemin sade, figürler heykelsini görünümünde. Yandan verilmiş figürün vücudunun yarısı zemin içine girerek, kaybolmuş izlenimi vermektedir. Yani derinlik verilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda zemin, erken örneklerde olduğu gibi katı bir perde görünümünden çıkıp, arkada yırılmaya başlamıştır.

Magnesia Artemis Tapınağı'ndaki Amazon savaşlarının betimlendiği friz kuşağında da (res. 30-39) stilistik özellikler Teos örneğini izlemesine benzer: friz kuşağında yüzeysellikten, derinliğe kadar her şey var. Figürler hareketli ve katı görünümünde. Kompozisyon monoton bir şekilde zincirleme sürüp gidiyor. Devamlı aynı tür motifler kopya edilmiş. Konular karışık, derinliğe yönelme var. Figürlerde fazla ayrıntıya yer verilmemiş. Bunlar yüksek kabarmaya şeklinde olup, zeminden kopma derecesine gelmiş. Teos örneğinde olduğu gibi, zemin sade, figürler heykelsini. Motiflerde klasik döneme yönelik izleniyor. Burada dikkate çeken özellik, derinlik verilmeye çalışılan motiflerde klasik etkinin daha az olduğudur. Figürlerde hareket var, ancak görünme değil, seçilen. Vücut kasları yapılan işle uyum içinde değil. Basit dönme hareketleri, kalkanın yandan verilmesi ve figürlerin bir araya yığılması gibi

motiflerle derinlik yaratılmaya çalışılmış. Böylece zemin delinmeye başlamıştır. Stilistik özelliklerini ölçüle sıraladığımız her iki tapınak frizinin Hellenistik dönem plastik sanatı içindeki yerini belirlemede, işçiliklerinin ikinci sınıf olmaları nedeniyle, friz plakalarının zemin-figür ilişkisine göre incelenmesi doğru olacaktır.

Teos Dionysos Tapınağı frizlerini tarihlenmeden önce, Magnesia Artemis Tapınağı frizlerinin yerinin nevesi olduğu belirtilmelidir. Çünkü, Teos friz plakaları, yukarıda da değindiğimiz gibi, Hellenistik kökenli olmalarına rağmen, İmparatorluk dönemi onarımlarında oldukça etkili bir şekilde değişikliğe uğramışlardır. Bu nedenle de daha kalitelili olan Artemision frizinin dönemi belirlenerek, Teos frizlerini buna göre bir tarihe yerleştirmek daha uygun olacaktır.

Pergamon'daki Zeus Sunağı'nın Artemision'un yerini belirlemede önemli büyüktür. Yaklaşık İ.Ö. 180-165 arasında tarihlenen Pergamon Sunağı'ndaki büyük frizde, ilk defa bir olay baştan sona bir film şeridi gibi kesintisiz olarak betimlenmiştir (Helmeier 1997: 80 vd.). Aynı sunağın iç kısmını süsleyen ve İ.Ö. 165-159 arasında tarihlenen Telephos frizinde ise (Helmeier 1997: 99 vd.), büyük frizden farklı olarak zeminin önemi kalmamıştır. Gerçek derinlik anlayışının izlerini burada görmek mümkündür. Böylece ilk defa derinlik içe doğru açılı kazanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda ise figürler zeminini zorlanmaya başlamıştır. Magnesia örneklerinde de (res. 30 vd.) figürlerin yığılmaları ve kalkanların dikine verilmesiyle derinlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Kabartmalarda derinliğin Pergamon Sunağı'ndaki Telephos frizine göre daha ileri boyutta olması nedeniyle, Magnesia Artemis Tapınağı frizlerinin yeri Sunak öncesinde değil de, sonrasında aranmalıdır.

Bizim örnekler için yine alt sınır İ.Ö. 2. yüzyılın sonlarına tarihlenen Lagina Helate Tapınağı olmalıdır (res. 95). Lagina frizinde figür zemin ilişkisi artık tamamen ortadan kalmıştır. Bir kabartma alanında, arkaya doğru iki sıra figür işlenerek derinlik oluşturulmaya çalışılması durumu ile ilk kez burada karşı karşıyayız. Artemision kabartmaları, Lagina'daki kadar derinliğini henüz yansıtmamaktadır. Ayrıca, Artemision'da görülen figürlerdeki durgunluk, Lagina'da iyice belirginleşmiştir.

Artemision frizi (res. 30 vd.), İ.Ö. 2. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen Alabanda Apollon Tapınağı frizi ile sri ve motif olarak akrabadır (res. 93). Figürler Artemision kuzey frizinde olduğu gibi üçerli kümeler halinde sıralanmışlar. Figür-zemin ilişkisinin azalması, buna paralel olarak arkada zeminin herhangi bir fonksiyonu kalmayarak delinmeye başlaması da

Artemision ile benzer özellikler arasında sayılabilir. Böylece her iki tapınağın yaklaşık çağdaş olduğunu söyleyebileceğiz aşamaya geldik.

Buna göre Dionysos Tapınağı frizinin yeri nevesi olmalıdır ? Teos Tapınağı friz plakalarında (res. 55-56) figürler Artemision'da olduğu gibi (res. 30 vd.) peş peşe sıralanmışlar. Ancak motifler değişik. Figürler kısmen cepheden, kısmen yandan verilmiş. Gruplaşma yok. Figür-zemin ilişkisi Artemision örneklerinde olduğu gibi esneklik kazanmış. Yani, zeminin kabartma içine çekilerek, arkada bir duvar görünümünde olmasına son verilmiştir. Bu özellikler nedeniyle, Teos ile Magnesia frizleri, yine Artemision biraz daha geç olmak üzere, birbirlerini izleyen tarihlerden olmalıdır.

3.3. Tasarı Stiline Göre Artemision'un Diğer Pseudodipteros Tasarılı Tapınaklar Arasındaki Yeri

Bu bölümde, şimdiye dek üzerinde hiç durulmayan "pseudodipteros" tapınakların kendi içindeki tasar gelişimine göre, Hermogenes ve en önemli eseri sayılan Magnesia Artemis Tapınağı'nın tarihini bir başka açıdan tartışmaya açmak istiyoruz.

Teos Dionysos Tapınağı'nda da kullanılmış olan peripteros plan Anadolu'da özellikle Geç Hellenistik dönemde tercih edilen bir tapınak formu olmuştur. Ancak olası birçok tapınaktan sadece çok azı tanınmaktadır. Bu nedenle peripteros tapınaklarda şimdilik benzeri bir öneride bulunmak isteniyoruz. Bu nedenle, tasar açısından sri gelişimi önerimiz şimdilik salt pseudodipteros tapınaklar arasında denenecektir. Bu amaçla öncelikle Hellenistik çağın pseudodipteros tapınaklarını yakından tanımakta fayda vardır.

3.3.1. Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerine ait Pseudodipteros Tapınaklar

3.3.1.1. Messa Aphroditie Tapınağı

Lesbos Adası'ndaki Aphroditie Tapınağı ilk kez R. Koldewey tarafından keşfedilmiş ve 1890 yılında bilim alemine tanıtılmıştır. Daha sonra B. Petrakos tapınakta kazı yapmış ve aralarında bir İon başlığı da bulunan birkaç mimari parçayı daha gün ışığına çıkarmıştır. Son olarak M. Pfrommer tapınağın mimari bezemeleri hakkında bir çalışma yapmıştır.

Tapınağı bizim açımızdan ilginç hale getiren özelliği pseudodipteros plana sahip olmasıdır (çiz. 5). İon düzeninde 8 x 14 sütuna sahip olan tapınak,

40 metreden kısa olup, yaklaşık 22,214 x 39,974 metre bir stylobata sahiptir. Tapınağın bu küçük boyutu oldukça şaşırtıcıdır. Yapı iki krepis üzerinde yükselmektedir. İnşasında kırmızı taş kullanılmıştır. Sella, pronaos, naos ve opisthodomos olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Bu düzenlemeye dikkaati çeken en önemli unsur, derin naosa karşın pronaosun Dor tapınaklarında olduğu gibi opisthodomos ile aynı derinlikte olmasıdır. Sella 14,91 x 32,67 m. ölçülerindedir. Sütun alt çapı 1,04 metre, sütun aralıkları ise 2,96 metredir. Bunların birbirleri arasındaki oran ise 1:1,82= 5,9'dur.

24 yive sahip olan sütunlar Anadolu-İon tarzındaki kaideler üzerindedir (res. 76). İon başlığı bulunan sütunların üst bitiminde, başlığa geçişte bir astragal dizisi bulunmaktadır. Üst yapı üç fascialı bir arşitrav, kabartma bulunmayan ancak yeri belirlenen friz, dış sırası ve rankeli bir İon kymationu ile biten simadan oluşmaktadır. Geison Lesbos kymationu (res. 77), sima lotus-palmeler ile süslenmiştir (res. 78).

Tapınak, yeni İon tapınaklarının belki de en erken tarihlilerinden birisidir. M. Frommer tapınağı mimari bezemelerine göre İ.Ö. 3. yüzyılın ortalarına, F. Rumscheid İ.Ö. 340-320 arasına tarihlenmektedirler. W. Hoepfner ise, yapıda kullanılan bazı tekniklerin bu tarihler için söz konusu olmayacağından hareketle, tapınağı İ.Ö. yaklaşık 300 civarına yerleştirmek istemektedir.

3.3.1.2. Sardes Artemis Tapınağı

Bir Lydia kenti olan Sardes, Manisa sınırları içinde, Uşaklızınir karayolu üzerinde yer alır. Sardes Artemis Tapınağı'nın özellikle tarihleme konusundaki problemleri G. Gruben'in çalışmaları ile önemli ölçüde çözümlenmiştir. Buna göre, tapınaka birden fazla evre söz konusudur. Tapınak, Erken Hellenistik dönemde tarihlenen ilk evresinde 23 x 67,52 m. ölçülerinde bir stylobat üzerinde yükselmektedir (çiz. 6). İon düzeninde 8 x 20 sütun bulunan tapınaka (res. 80-83), giriş tamireye özgü bir şekilde batıdandır. Bu bölümde derin bir avlu bulunmaktadır. Aynı şekilde derin bir naosa ve arkada kısa bir opisthodomosa sahiptir. Girişin önünde basamaklı bir sunak bulunmaktadır. Korunan sütun kaidelerine göre bu evrede ön ve arkada bir dipteros planlanmıştır (res. 79). Ancak bu durum uzun yıllarda söz konusu değildir.

Son evresi kabul edilen İmparatorluk dönemindeki tasarım biraz değişiktir. Tapınak ortadan ilkiye ayrılarak, batıda Artemis'e, doğuda ise İmparatorçe Faustina'ya tapınılmıştır. Bu evrede opisthodomosda bulunan sütunlar

kaldırılarak buraya ikinci bir giriş kapısı açılmıştır. Göze çarpan en önemli özelliklerden bir diğeri pronaos derinliğinin opisthodomos kadar olmasıdır. Değişmeyen durum ise pseudodipteros tasarımıdır. Sardes Artemis Tapınağı'nın dikkaati çeken diğer bir özelliği kısa kenarlardaki sütunlar arasındaki mesafenin ortaya doğru genişlemesidir.

Sıralanan bu evreler arasında bizim için önemli olanı birinci evredir (çiz. 6). Gruben'in de açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, tapınak dipteros olarak değil de, pseudodipteros olarak planlanmıştır. Ancak, pseudodipteros düşüncesinin İ.Ö. 4. yüzyıl sonu için çok erken olduğu gerekçesi ile, genellikle pseudodipteros tasarımını ikinci evresine ait olduğuna inanılmaktadır. Bununla birlikte, Gruben'in de ifade ettiği gibi, salt dönemin modasına uyulmak amacıyla, her iki uzun yanına iç straya gelen sütunlar daha sonraki bir tarihte kaldırılmış olamaz. Böyle bir durum en azından statik açıdan olası değildir. Kaldı ki, Messa Aphrodite Tapınağı, pseudodipteros geleneğinin İ.Ö. geç 4. yüzyılda filizlenmekte olduğuna çok açık bir delildir.

3.3.1.3. Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı

Apollon Tapınağı, antik Assos kentinin Alexandria Troas yönüne doğru 26 km. batısında yer alan Gülpınar köyünde bulunmaktadır. İlk olarak 1866 yılında Diletanti cemiyeti tarafından araştırılmıştır. C. Özgünel tarafından 1980 yılında başlatılan kazılar günümüzde de devam etmektedir. 1964 yılında tapınağın hemen kenarına yapıtılan yağhane, atıkları ile tapınağın memmelerine çok büyük zararlar vermiştir. Özgünel'in gayretleri sonunda bu fabrika kutsal alandan uzaklaştırılmıştır.

Bir su kaynağının yanında yer alan tapınak, 41,65 x 23,20 metre ölçülerindedir (çiz. 7). 11 basamaklı bir stylobat üzerinde yükselmektedir. Basamakların gereğinden fazla olması, tapınağın bir podyum üzerinde duruyormuş gibi gözetilmesini neden olmuştur. Podyumlu tapınakların Roma İmparatorluk dönemine özgü olduğu düşünülürse, buradaki podyumun önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Tapınak, 8 x 14 sütuna sahip İon düzeninde bir pseudodipterosdur. Sütunların aralığının alt çapa göre oranı: 1 : 1 1/2, yani pyknostylosdur. Tasarım, pronaos, naos ve opisthodomosdan olmak üzere üç bölümden oluşur. Pronaos, opisthodomosun neredede ise iki katı fazla derinliktedir. Burada Anadolu İon tapınaklarına özgü olan derin pronaos kendisini iyice hissettirmektedir.

Sütün kaidelerinde özel bir geçiş formu söz konusudur. Bunlar bir yandan trochilos ile Ephesos, diğer yandan toruslar ile Attik özelliğini yansıtır. Diğer bir ifade ile sütun kaideleri Anadolu ve Attik düzenlerinin bir karışımı gibidirler. Bu şekildeki bir kaide ilk kez burada karşımıza çıkmaktadır.

Sminttheon'un bir başka farklı yönü ise sütun başlıklarının hemen altında yer alan "columnae caelatae" ismi verilen kabarmalı sütun tamburlarıdır. Kabarmalar iki farklı kompozisyon içermektedirler: insan figürü olanlar (res. 85) ve butranion-girlandlı olanlar (res. 86). Bu güne kadar 3 adet girland-butranionlu, 3 adet de mitolojik konulu olmak üzere toplam 6 adet kabarmalı sütun tamburu bulunablmıştır. Sütün dekorasyonunda girland kullanılan ilk örnek burada karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, insan kabarmalı tamburlarda İliada destanından konular vardır. İliada'dan sahnelere yer verilmesi açısından da Hellenistik tapınaklar arasında bilinen tek örnektir.

Sütün tamburlarının üzerinde polsterli İon başlıkları bulunmaktadır (res. 87). Üst yapı inci dizisi, İon kymationu (res. 88) ve lotus-palmeler (res. 89) arasındaki friz ayrıca, dış sırası ve arslan başlı çöremelerin arasındaki rankeli friz (res. 90) ile sona ermektedir.

Alınlıkta 0,78 m. yüksekliğinde ve 148 m. uzunluğunda kabarmalı bir friz respit edilmiştir (res. 91). Ele geçen friz plakaları üzerindeki kabartmalardan anlaşılacağı kadarı ile, tapınağın frizlerinde de, sütun tamburlarında olduğu gibi, Troia savaşından, yani İliada'dan alınmış konular mevcuttur.

Tapınak mimari bezemelerine göre, İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarından hemen önceye tarihlenmektedir. Ancak, tapınağın adından ilk olarak Homeros'un İliada isimli eserinde bahsedilmesi (I, 25-53) ve ayrıca Strabon'un (604, 46-48; 605, 48; 611, 61; 612, 63) tapınağa ait kültür heykelini Paroslu Skopas'ın yaptığını rivayet emesi, burada daha eski bir tapınağın olduğuna işaret etmektedir. Zira, Skopas, İ.Ö. 4. yüzyılda yaşamış bir heykeltıraştır ve çalışmalarını arasında Halikarnassos'daki Mausoleum'un frizlerinin bir bölümünü de bulunmaktadır.

3.3.1.4. Alabanda Apollon Tapınağı

Bir Karia kenti olan Alabanda, Büyük Menderes Nehri'ne akan Çine Cayı'nın 4 km. batısında yer alır. Apollon Tapınağı'nı ilk olarak Edhem Bey 1905-6 yıllarındaki kazılarla açığa çıkarmıştır. Vitruvius'un rivayetine göre (III, 2, 6), tapınağın mimarı Menesthes'dir.

Tapınak, 82,67 x 119,81 metre ölçülerinde bir temenosun içinde yer alır. Batısında bir stoa vardır. Bizans döneminde etkili şekilde tahrip edilmiş olan tapınak, 22 x 35 metre ölçülerinde dört basamaklı bir stylobat üzerinde yükselmektedir (çiz. 8). Alabanda'da kazılar yapan Edhem Bey, burada 8 x 11 sütunlu bir peripteros tapınaktan bahsetmektedir. Ayrıca, sütunların altında kaide bulamadığını, bu nedenle de bu tapınağın Dor düzeninde olması gerektiğini savunmaktadır. Ancak daha sonra yapılan araştırmalar burada 8 x 13 sütuna sahip İon düzeninde inşa edilmiş bir tapınağın olduğunu ortaya koymuştur. Bunu, tapınak kazılarında bulunan bir İon başlığı daha açık bir şekilde belgelemektedir (res. 92). Ayrıca, frizin en üst sırasında bulunan İon ovolosu (dışbükey bordür) ve başıbaan parçası (res. 94) tapınağın İon düzeninde olduğunu bir kez daha teyit etmektedir. Bu nedenle de, Vitruvius'un bahsettiği Menesthes'in pseudodipteros planlı tapınağı burası olmalıdır. Tapınak, derin pronaos ve naosa sahiptir. Opisthodomusunun olup olmadığı tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak pronaosdakilere simetrik olarak arkada da iki sütuna ait kalıntılara rastlanması, burada opisthodomusun olduğunu güçlü bir şekilde desteklemektedir.

Alabanda'da bulunan ve üzerinde Amazon savaşlarının (amazonomakhie) betimlendiği bir friz plakasının bu tapınağa ait olduğu sanılmaktadır (res. 93). Frizin stili Teos Dionysos Tapınağı'nı andırmaktadır.

Tapınak, mimari bezelkler ve frizin stiline göre İ.Ö. 2. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmektedir.

3.3.1.5. Lagina Hekate Tapınağı

Bir Karia kenti olan Strattonikeia'nın 3 km. kuzeyindedir. 8 x 11 sütuna sahip, pseudodipteros tasarda küçük bir tapınaktır (çiz. 9). Dört krepişi ve 21,30 x 28 metre ölçülerinde stylobat üzerinde yükselir. Merkezdeki sütun aralığı diğerlerine göre 19 cm. daha geniştir. F. Milner normal aralığı 2,36 metre, merkezi aralığı ise 2,55 metre olarak hesaplamıştır. Sütün alt çapı ise 0,90 metredir. Buna göre alt çapa göre aralık oranları normalde 1:1,6 = 5:8, merkezde ise 1:1,83 = 6:11'dir. Bu oranlar Hermogenes oranlarının bir varyasyonu gibi görülmektedir.

Tapınak derin bir pronaos ve yaklaşık kare bir sellaya sahiptir. Ante duvarları arasında bulunan sütunlar İon sütun başlığına sahipken, diğerleri Korinth düzenindedir. İki sistemin aynı anda bir yerde kullanılması tapınağı daha da ilginç hale getirmektedir. Sıraşıllıklar sütun kaidelerinde de devam etmektedir. Ante duvarları arasında olan İon sütunların kaidesi Ephesos

tipinde, diğerlerininki ise Attik-Ion tipindedir. Ayrıca, Korinth düzeninde olmasına karşın, bir frize sahip olan belki de ilk ve tek tapınaktır (res. 95). Frizlerinde Karia tanrılarının toplandığı, Zeus'un havayı ile ilgili sahneler, Amazon Savaşları (amazonomakhie) ve Devlerle Savaş (gigantomakhie) konuları betimlenmiştir.

Tapınak, Schober tarafından tarihi ve frizlerdeki stilistik özellikler nedenleriyle İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreği içine tarihlenmektedir. L. Robert ise, farklı olarak, tarihi olayları göz önüne alıp, tapınağı Mithridates savaşlarından hemen sonraya, İ.Ö. 83-81 yıllarına yerleştirmek istemektedir.

3.3.1.6. Aphrodisias Aphrodite Tapınağı

Bir Karia kenti olarak kabul edilen Aphrodisias, Menderes Vadisi'nin doğu ucunda yer almaktadır. Kentte bulunan Aphrodite Tapınağı, orta büyüklükte, İon düzeninde inşa edilmiş pseudodipteros tasarımlı yapıdır. Dört basamaklı bir stylobat üzerinde yükselen tapınak, 8 x 13 sütuna sahiptir. Pronaos iki sütun ile in anastitir. Peristasisinde 14 sütun, İon başlıkları ile birlikte halâ ayakta durmaktadır (res. 99). Merkezi sütun açıklığı diğer tapınaklar göz önünde bulundurulursa, çok azdır. Alç çapa göre sütun aralıklarının oranı: normalde 1,08: 1,51 = 1: 1,4 = 5: 7; merkezi aralıkta 1,08: 1,81 = 1: 1,66 = 3: 5. Tapınak üç bölümden oluşmaktadır. Derin olmayan bir pronaos ve iküye bölünmüş bir naosa sahiptir. Arkada opisthodomosa yer verilmiştir.

Tapınak, yeni bulunan bir belgeye göre Geç Hellenistik dönemde inşa edilmiştir. Hadrian döneminde ise tapınağın etrafı özenle yapılmış bir temenosla çevrilmiştir. İ.S. 5. yüzyılda ise bir bazilikaya dönüştürülmüştür.

3.3.1.7. Ankara Augustus Tapınağı

Ankara'nın merkezinde, Hacı Bayram Veli Camii'nin bitişiğinde yer alan Augustus Tapınağı, 2 m. yükseliğinde ve yedi basamaklı bir podium üzerinde yer almaktadır. Stylobat 36 x 54,82 m. ölçülerindedir (çiz. 10). Naos kendi başına 12,8 x 28,21 metredir. İ.S. 2. yüzyılda 8 x 15 adet İon sütunu eklenerek, tapınağın pseudodipteros tasara dönüştürüldüğüne inanılır. Sütunlar arasındaki mesafe alt çapın iki katıdır, yani 2,02 metredir. Bu da 1:2 oranını, yani systylosu vermektedir.

Tapınak önde tetrastyleos prostylos, arkada ise distyle in antis görünümüyle Magnesia'daki Zeus Sosipolis Tapınağı'na benzemektedir.

Anteler, Attik kaideye ve Korinth başlıklara sahiptir (res. 100). Ön yüzde yer alan dört sütunda da Korinth başlıklar saptanmıştır. Pronaos önünde bulunan bu sütunlardan oradakilere açıklığı diğer ikisine göre daha fazladır.

Tapınak pronaos, naos ve opisthodomosdan oluşmaktadır. Pronaos ve opisthodomos derinliklerinin eşit olması, Anadolu tapınaklarına özgü olan ön cepherinin vurgulanması anlayışının burada olmadığını göstermektedir. Sellaya geçiş oldukça yüksek bir kapı ile sağlanmaktadır. Bu kapı aynı zamanda penceresiz sellayı aydınlatmaktadır.

Çatı ve sütunlu galeri günümüze kadar ulaşmamıştır. Tapınak daha sonra kiliseye dönüştürüldüğünden ekli şekilde tahrip olmuştur. Buna rağmen baştabana ait bezekli parçalar kısmen korunmuştur (res. 101-103).

İmparator Augustus tarafından, Galata Eyaleti'nin Roma İmparatorluğu'na bağlanmasından sonra yapıldığı düşünülen Ankara Augustus Tapınağı, sellanın duvarlarında yer alan ve İmparator Augustus'un vasiyetinden oluşan "res gestae divi Augusti" (tanınmış Augustus'un yaptığı işler) yazıtından hareketle, erken Augustus dönemine tarihlenmek istense de, bu konudaki tartışmalar henüz sona ermiş değildir. Örneğin D. Krencker ve M. Schede, ante başlıklarındaki Nike'ler (res. 100), kıvrık dal ve lotus-palmet gibi bitkisel motifleri (res. 102-103) göz önüne alarak tapınağın Augustus çağı değil de, Hellenistik dönem yapısı olduğunu öne sürmektedirler. Ayrıca Dinsmoor, vasiyet yazıtının duvara yerleştirilme şeklinin organik olmadığını, bu nedenle de yazıt plakalarının sonradan buraya eklenmiş olabileceğini savunmaktadır. Çünkü yazıtı bloklarda yer alan anathyrosisler, bunların üzerlerinde yazıt taşıyacakları düşünülerek hazırlanmadıklarını göstermektedir. Buna göre, Krencker ve Schede'yi doğrular şekilde, Augustus Tapınağı'nın daha eski bir tapınaktan dönüştürülmüş olabileceği gündeme gelmektedir. Bu durumu tapınağın yönünün batıya doğru olması da onaylamaktadır. Çünkü bu özellik genellikle Kybele veya Artemis tapınaklarına özgüdür.

3.3.1.8. Aizanoi Zeus Tapınağı

Aizanoi Kütahya'nın 54 km. güney batısında, Çavdarhisar'da yer almaktadır. Hermogenes modelinin yaşadığı diğer bir tapınak burada bulunmaktadır. Tapınak, Hermogenes ektasisinin İmparatorluk döneminde de devam ettirilmiş dair güzel örneklerden birisidir.

32,962 x 36,920 m. ölçülerindeki stylobat çok basamaklı bir podium üzerinde yer almaktadır (çiz. 11). 8 x 15 sütunlu bir peristasisle çevrilidir.

Normal sütun aralıkları Chrysa Apollon Tapınağı'nda olduğu gibi pyknostylosdur: Sütun alt çapının sütun aralığına oranı 2:3. Ön cephe sütunları arasında üç farklı aralık söz konusudur.

Sella, Ankara Augustus Tapınağı'nda olduğu gibi, önde dört sütunla prostylos, arkada ise iki sütunla in antistir. Bu sütunlar kompozit başlık taşınaktadırlar. Sella üç bölüme ayrılmıştır: pronaos, naos ve opisthodomos. Opisthodomos pronaosa oranla daha kısadır. Yani pronaos Anadolu İon tapınaklarında olduğu gibi, ön girişin vurgulanması amacıyla opisthodomosa göre daha derin yapılmıştır.

Sella tonozlarla örtülmüş bir alt yapının üzerindedir. Bu durum Pergamon'daki Trajan Tapınağı veya Kyzikos'daki Hadrian Tapınağı'nda olduğu gibi, Roma İmparatorluk dönemi özelliğindedir. Tapınağın duvarlarındaki yazıtan, yapının Hadrian döneminde yapıldığı ve Zeus'a adandığı anlaşılmaktadır.

Bunlar dışında Roma İmparatorluk çağı Anadolu'sunda pseudodipteros tasarda inşa edilmiş tapınak daha bilinmektedir: Ephesos Domitian Tapınağı ve biri Sardes'te, diğeri Seleukeia am Kalykadnos'da bulunan ancak kimin adına adandığı henüz belirlenemeyen tapınaklar. Her üç tapınak hakkında da yeterli doyurucu veri olmadıktan sonra sadece kısa bilgilerle yetinmek durumundayız.

Ephesos Domitian Tapınağı konusundaki en yeni yayın W. Jobst'a aittir. Tapınak Bülbül Dağı'nın eteklerinde bulunan teras üzerindeki agoranın batısına İ.S. 82-84 yılları arasında yapılmıştır. 8 x 13 sütun sırasına sahip olan tapınak 33,82 x 23,97 m. ölçülerindedir. Lagina Hekate Tapınağı'nda olduğu gibi arkada opisthodomos bulunmamaktadır.

Sardes'de bulunan ve kime adandığı henüz belirlenemeyen tapınağın İ.S. 1. yüzyılın ilk yarısı içinde inşa edildiği sanılmaktadır. En son olarak 1986 yılında Ratté-Howe-Foss'dan oluşan bir ekip tarafından bilin alemenine tanıtılmıştır. İon veya Korinth düzenlerinden birisine sahip olduğu düşünülmektedir. 8 x 15 adet sütun sırasına sahip olduğu sanılan tapınağın ölçüleri de henüz tam belirlenememiştir. Ancak Artık sütun kaltesinin kullanıldığı bilinmektedir.

Seleukeia am Kalykadnos'da bulunan ve kime adandığı bilinmeyen diğer tapınak son olarak chr. Berns tarafından etraflıca tanıtılmıştır. Tapınak, 39,2 x 21,8 m. ölçülerinde ve 2,2 m. yüksekliğinde bir podium üzerinde yer almaktadır. Korinth düzeninde başlıkları taşıyan 8 x 13 sütun ile çevrelenmiştir.

Arka bölümde opisthodomosa yer verilmeyen tapınaklardan biridir. Pronaos Anadolu İon tapınaklarında olduğu gibi derindedir. Pronaos içerisinde ulunan merdivenkuleleri Suriye etkisi ile açlanmaktadır.

Üst yapıyı süsleyen friz üzerinde bukephale Nike'ler tarafından taşınan meyva girlandları betimlenmiştir.

Mimari bezemelerin stiline göre İ.S. 2. yüzyıla tarihlenen tapınak, daha sonra inşa edilen kilise tarafından önemli ölçüde tahrip olmuştur.

3.3.2. Artemision'un Yeri

Pseudodipteros tasarımlı tapınaklarda yaygın olarak yer alan opisthodomos, Dor tapınaklarına özgü mimari bir uygulamadır. İ.Ö. 4. yüzyıla kadar inşa edilen İon tapınaklarının hiçbirisinde opisthodomos mevcut değildir. İlk olarak İ.Ö. 5. yüzyılın sonlarına tarihlenen Xanthos'daki Nereidler Anıtı (çiz. 16), daha sonra yaklaşık İ.Ö. 4. yüzyılın ortalarına tarihlenen Labraunda'daki Zeus Tapınağı (çiz. 17) ve Priene'deki Athena Tapınağı (çiz. 3), Anadolu İon mimarisinde ilk opisthodomosa yer verilen örnekler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. İon tapınakları arasında en erken opisthodomosa sahip her iki tapınakta ortak olarak, Dor tapınaklarından farklı şekilde, pronaos opisthodomosa göre daha derin bırakılmıştır (krs. çiz. 13-14). Anadolu İon tapınakları ile Dor tapınaklarını birbirinden ayıran en belirgin özelliklerden birisi böylece belirlenmiş olmaktadır: İon tapınaklarında girişte yer alan pronaos arka bölümde bulunan opisthodomosa göre daha derindedir. Samos Hera Tapınağı, Ephesos Artemis Tapınağı (res. 106), Didyma Apollon Tapınağı gibi İon mimarisinin öncü örneklerinde opisthodomossuz olsa bile derin pronaos, bu anlayışın Anadolu'luluğuna açık bir işaretir. Çünkü, İon mimarisinde ön taraf, yani sellaya girişi sağlayan bölüm önemlidir ve bu amaçla özellikle vurgulanmaktadır: Dor ve İon sistemleri arasındaki bu önemli farklılık, opisthodomoslu Labraunda Zeus ve Priene Athena tapınaklarında Anadolu'luluğu vurgulamak amacıyla bilinçli bir şekilde inşa edilmiş olmalıdır. Selinus G Tapınağı (çiz. 13), Korfu Artemis Tapınağı (çiz. 14) gibi pseudodipteros tasarımın Arkaik dönem öncülerinde de görülebileceği şekli ile, Dor mimarisinde başlangıçtan beri ön girişin vurgulanmasını gerektiren bir kaygı ve anlayış yoktur. Yani pseudodipteros tasarımlı Dor mimarisinin İon örneklere göre göze baran en önemli farklılıklarından birisi, arka kısma yüzde opisthodomosun bulunması ve bunun derinliğinin pronaosa eşit olmasıdır. Buna karşın, İon tasarımlı pseudodipteros planlı tapınaklarda ortak özellik olarak pronaos opisthodomosa göre daha derin tutulmuştur, diğer bir ifade ile derinlikler ön ve arkada eşit değildir.

Bu önemli kriteri belirledikten sonra artık Hellenistik pseudodipteros tasarı İon tapınaklarının kökeni ve bunların prototipinin nereye dayandığı sorusunun çözümüne geçebiliriz. Lesbos adasındaki Messa Aphroditie Tapınağı İon düzeninde ve pseudodipteros tasarda inşa edilmiş tapınaklardan birisidir (giz. 5). Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu yapı bugüne kadar çok geniş bir zaman dilimi içerisinde tarihlenmeye çalışılmıştır: Geç Klasik döneme çıkarmak isteyenlerin yanı sıra (Kaldewey (1890), Dinsmoor (1950), Robertson (1954), Wegner (1957), Dreerup (1964), Rumschneider (1994), pseudodipteros tasarım Hermogenes buluşu olduğu rivayetinden hareketle, Artemision dönemine, hatta sonrasına dahi indirilmek isteyenler bulunmaktadırlar (Schede (1909), Gruben (1961), Yaylalı (1976), Koçhan (1995).

Ancak tapınağın tasarım tarihleme konusundaki bu tartışmalara son verecek gibidir. Tapınak İon düzeninde olmasına karşın, pronaos ve opisthodomosu Dor sisteminde olduğu gibi eşit derinliktedir. Bu yönü ile de hemen ilk bakışta derin pronaosa sahip diğer İon tapınaklarından ayrılmaktadır. Bu özellik de Messa Tapınağı'nın yerini belirginleştirmektedir.

Diğer pseudodipteros tasarı tapınaklar arasında Messa Tapınağı'nın İon tapınakları için prototip olması gerektiği düşüncemizin temelinde yatan anlayış şudur: eğer bir gelenek başka bir yerden ve bilinen bir prototipen ilk kez öykünlüyorsa, önce değişikliğe uğramış bir formda değil de ayrınen alınır ve uygulanır, daha sonra da kendi geleceğine uydurulmaya çalışılır. Bu varsayımına göre, pseudodipteros tasarım Anadolu'daki ilk öncüsü, tasarım mimaride zirveye ulaşmış bir tapınak olan Hermogenes'in Artemision'u değil de, Dor öncüllere daha çok benzeyen Messa'daki Aphroditie Tapınağı olmalıdır (giz. 5). Çünkü pronaos ile opisthodomos'un derinliği, Selinus G Tapınağı (giz. 13), Korfu Artemis Tapınağı (giz. 14) veya Praestum Hera Tapınağı'nın ilk evresinde (giz. 15) olduğu gibi, bu tasarım Arkaik ve Klasik dönem öncüllerinde Dor geleneğine uygun olarak birbirlerine eşit derinlikte verilmiştir. Eğer bu saptama göz ardı edilirse, en mükemmelini yani Artemision'u öncesiz bir şekilde ortaya çıkarmak, daha sonra da bu olağanüstü prototipi daha yalın tasarılarla doğru evirmek gerekecektir ki, bu durum, yani öncesiz mükemmelden bozulmaya doğru bir gelişim eşyanın doğasına aykırıdır. Bu hipotezimiz aynı zamanda Messa Tapınağı'nı erkene tarihlenek isteyenleri de bir ölçüde haklı çıkarmaktadır.

Bu karşılaştırmalar ışığında, Messa tapınağının inşasına karar verildiğinde Aşağı İtalya'da bulunan pseudodipteros tasarı tapınakların Batı Anadolu ve Ege Adaları'nda tanıdığı bilinmektedir. M. U. Anabolu bir

çalışmasında özellikle Arkaik çağ ile Hellenistik dönemde, Batı Anadolu ile Aşağı İtalya arasında çok yakın ilişkilerin söz konusu olduğunu örneklerle belgelemiştir. Anabolu'ya göre, alan tarafı sadece Sicilya'dır. Ancak, Messa Aphroditie Tapınağı'nın pseudodipteros tasarısı göstermektedir ki, Sicilya bazen veren taraf da olmuştur.

Bununla birlikte, salt Vitruvius'un, pseudodipteros tapınakları Hermogenes buldu, ifadesini doğrulamak anlayışı ile, Messa tapınağının tarihini Artemisiona yaklaştırmaya çalıştığımın da anlamı yoktur. Tapınağın henüz Hellenistik gelenekten uzak olduğunu ayrıca sütun kaidelerinin Anadolu-İon tipinde olması da göstermektedir (res. 76). Diğer bir ifade ile Messa Aphroditie Tapınağı inşa edilirken, Hellenistik pseudodipteros tasarı tapınaklar arasında henüz Artık sütun kaidesi fikri ortaya çıkmış değildir.

Bu arada yeri gelmişken Ankara'daki Augustus Tapınağı'nı da tasarım açısından irdelemek istiyoruz (giz. 10). Tapınak bu güne kadar Roma imparatoru Augustus'un ilk imparatorluk yıllarına, diğer bir ifade ile i.Ö. 25-20 arasına tarihlenmek istenmiştir. Bazı bilimadamların tapınaka daha erkene gidilen özelliklerin var olduğunu açıklamaları ise çoğunlukla tartışılabilir bulmadır. Tapınağın Bizans döneminde bir bazilikaya dönüştürülmesi tasarda önemli değişikliklere neden olmuş ve evreler arasındaki ip uçları önemli ölçüde zarar görmüştür. Bizans dönemindeki en önemli değişiklik ise, konumuzu ilgilendirmesi açısından, opisthodomos ile naos birbirinden ayrılan bölme duvarında yapılmıştır. Eğer plana sonradan araştırmacılar tarafından ilah edilen duvar gerçekten orijinal yerinde ise, bu durumda eşit derinlikteki pronaos ve opisthodomosdan söz etmek gerekecektir. Bu da Ankara'daki Augustus Tapınağı ile Messa'daki Aphroditie Tapınağı'nı tasarım benzerliği açısından inşa zamanı olarak birbirlerine yaklaştıracaktır. Bu sonuçta göre, eğer tasardaki geç dönem değişiklikleri bizi yanıltmıyorsa, Ankara Tapınağı'nın ilk evresi Messa Aphroditie Tapınağı'na yakın bir tarihten olmalıdır. Ayrıca, girişin batıda olmasından hareketle, tapınağın başlangıçta Kybele veya Artemis'e adanmış olduğu da ileri sürülmektedir. Daha sonra herhangi bir nedenle yıkılan tapınak, Augustus döneminde orijinal planına sadık kalinarak başka bir amaç doğrultusunda tekrar ayağa kaldırılmış olmalıdır. Bu savın doğruluğunu ön tarafa kullanılan Korinth başlıklar da göstermektedir. Burada salt ön tarafa bulunan Korinth düzenindeki başlıklar, Lagina'daki Hekare Tapınağı'nda dört tarafta da kullanılmıştır. Bu durum da, Lagina'nın pseudodipteros tasarda olup da Korinth düzeninde yapılan ilk tapınak olmadığını ve bunun da bir prototipinin olabileceğini

akla getirmektedir. Dolayısı ile Ankara tapınagında erkene giden özellikleri gözetler çok da haksız değildir.

Tekrar konumuza geri dönersek, Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı'nın tarihi ve plan özellikleri Artemision'a doğru oluşturmaya çalıştığımız stil gelişiminde çok önemli bir köprüdür (çiz- 7). Chrysa tapınağı pseudodipteros tasarıda ve İon düzeninde inşa edilmiş bir diğer tapınaktır. Günümüzde tapınagın yaklaşık olarak İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci çeyreğinde inşa edilmiş olduğu konusunda birleşmiş gibidir. Tapınak Messa'da olduğu gibi 8 x 14 sütuna sahiptir. İnce ve uzun görünümü sella her ikisinde de üç bölümden oluşmaktadır: pronaos, naos ve opisthodomos. Yine ortak olarak pronaos ve opisthodomos *in antis*dir. Tasarıda görülen bu yakın benzerliğe karşın, her iki tapınağı birbirinden ayıran çok önemli bir farklılık vardır: Chrysa tapınagında opisthodomos Anadolu dışınıncisini onaylarcasına pronaosun yarısı kadardır. Diğer bir ifade ile pronaos opisthodomosa göre daha derindir. Demek ki, Dor tapınak mimarisinden aktarılan öğeler olan pseudodipteros tasarım ve opisthodomos artık tamamen İonlaşmıştır. Chryse tapınağı, tasarım açısından stil gelişimimizi haklı çıkaran bir örnek olması nedeniyle çok önemli bir niteliktedir. Ayrıca, bir tapınakta Anadolu-İon ve Attik karışımı sütun kaidesi ilk defa burada söz konusudur. Messa'daki sütun kaidelerinin salt İon, Artemision'dakilerin ise salt Attik olduğu düşünülürse, durum daha da ilginç hale gelmektedir. Demek ki, Messa'da İon mimarisine aktarılan Attik elemanlar bir yönden Chrysa'da Anadolulaşırken, diğer taraftan da bu kadarla yetinilmiyip, diğer Dor unsurlar da Anadolu İon mimarisine aktarılmaya devam etmiştir.

Magnesia'daki Artemis Tapınağı'nda ise artık her şeyin yerli yerine oturduğu izlenmektedir (çiz- 1). 8 x 15 İon sütununa sahip tapınakta, sella içinde de sütunlara yer verilmiştir. Tapınakta yer alan sütunların tümü hangi açıdan bakılırsa bakılsın şaşmaz bir şekilde aynı eksen üzerindedir. Sella'yı bölümlere ayıran duvarlar da aynı şekilde hangi yönden bakılırsa bakılsın sütunlarla aynı doğru üzerine çekilmiştir. En küçük bir sapma dahi yoktur. Sella üç bölümlüktür: pronaos, naos ve opisthodomos. Opisthodomos derinliğinin iki katı hem naos, hem de opisthodomos derinliğini vermektedir. Böylece, pronaosun derinliği bir İon tapınagında ulaşılabileceği en yüksek noktaya ulaşarak naos derinliği kadar olmuştur. Bu temel özellikler bile, Artemision'un İon mimarisinin ulaştığı olduğu en yüksek noktayı temsil ettiğini çok açık bir şekilde belgelemektedir. Buradaki şaşmaz simetri, matematiğin bir tapınakta ilk kez bu kadar katı ve hatasız kullanılması, mimari öğelerin birbirleri arasındaki uyumu bir araya getince,

Hermogenes adını ön plana çıkarmış ve bu ismin ölümsüzleşmesinde en önemli rolü oynamıştır. Bu kadar başarılı bir çalışmayı ve sella proporsiyonu ile tam anlamda Anadolulaşmış bir planlamayı, sırf Vitruvius'un ifadelerinden hareketle, bütün Hellenistik pseudodipteros tapınakların önüne yerleştirmek ve diğerlerinin bundan evrildiğini ifade etmek, hem mümkün, hem de inandırıcı değildir. Bu sonuca göre de Artemision, pseudodipteros tapınakların başlangıç noktasını değil, tersine tepe noktasını, daha iyi bir anlamıyla bozulmaya başlamadan önceki aşamasını simgelemektedir. Kısaca, Hoepfner'in de vurguladığı gibi, kesinlikle Hellenistik pseudodipteros tasarı tapınaklar Artemision ile başlangıcını yapmamıştır.

Yukarıda yer yer değinilen sütun kaidelerindeki farklılaşmalar bile bir gelişim zinciri oluşturma açısından önemli rol oynayacak gibi görülmektedir. Robertson'un da belirttiği gibi, Attik sütun kaidesi Ege'nin doğusunda tam anlamıyla ilk kez Artemision (res. 12) ve Teos Dionysos tapınaklarında (res. 48) kullanılmıştır. Her iki tapınakta benzer şekilde görülen Attik kaidelerin bölgesine kusursuz bir şekilde işlenmesi, doğal olarak bunların da Anadolu'da bir ön tipinin bulunması gerektiğini akla getirmektedir. Çünkü, aşamasız mükemmellik doğanın kanunlarına aykırıdır.

Chrysa'daki Apollon Tapınağı sütun kaidelerinin özel bir geçiş formuna sahip olduğunu, ve Attik ve Anadolu-İon özelliklerini bir arada gösterdiklerinin altını yukarıda özellikle çizmiştik. Kaidede, alta yer alan torus Anadolu plinthesinin yerini almıştır. Her iki özelliğin bir arada olması, bunun bir geçiş formu olduğuna işaret etmektedir. Demek ki, Attik biçim, Artemision için düşünüldüğü şekli ile bir anda İon mimarisine geçmiştir, önce Chrysa Apollon Tapınağı'nda test edilmiştir. Bu sapmanın doğruluğunu, Messa Aphrodit Tapınağı'nın sütun kaidelerinde henüz Attik profilin olmaması da göstermektedir (res. 76). Bu özellik bile Chrysa Tapınağı'nın Hermogenes Artemisionu'ndan daha erken bir tarihten olduğuna yeterlidir. Sıralama sella oranlarının evrilmesinde olduğu gibidir: Messa'da salt İon olan kaideler, Chrysa'da İon-Attik, Artemision'da ise tamamen Attik'tir. Diğer bir ifade ile sütun kaidelerinde de sular durulmuş ve Artemision ile her şey yerli yerine oturmuştur. Salt Attik olan sütun kaidelerinin Anadolu İon mimarisine aktarılmasında dahi, Artemision'u alıp da Messa'nın veya Chrysa'nın önüne yerleştirmenin mümkünü yoktur. Dolayısı ile de Artemision'u İ.Ö. 2. yüzyıl ortalarından önceye çıkartıp, ortarlarda bir yerlere yerleştirmek olanaksızdır.

Sardes Artemis Tapınağı'nın İ.Ö. 2. yüzyılın başlarına tarihlenen 2. evresi pseudodipteros tasarıdır (çiz. 6). Eğer savıldığı gibi Magnesia Artemis Tapınağı I.Ö. 3. yüzyıldan ise, bu tapınağı da etkilemiş olmalıdır. Yani Sardes Artemis Tapınağı matematisel ölçünün en ince ayrıntıya kadar kullanıldığı ve pseudodipteros tasarımının her yerinde ustaca uygulandığı Artemision'dan öykülenerek yapılmıştır ! Bunun sonucunda ise, her iki ön yüzde dipteral, yan kanatlarda pseudodipteros tasarım görüldüğü, tapınak için bir sütun ormanını anımsattığı, matematisel ölçünün peron sütunları ile sella bölme duvarları arasında paralellik gösterme ilkesine dahi uyulmadığı ilginç bir tasarım ortaya çıkmıştır. Bu basit karşılaştırma bile Sardes Artemis Tapınağı'nın Artemision'dan sonra olamayacağını göstermeye yemeldir. Yani etkileşim tersinedir; Sardes Artemis Tapınağı'ndan Artemision'a doğru...

Anadolu'daki diğer pseudodipteros tapınaklardan Alabanda Apollon Tapınağı ve Lagina Hekate Tapınağı Artemision'u prototip olarak kullanmış olmalıdır (çiz. 8-9). Her iki tapınak yakın benzerlerdir. Schober, bu benzerlikten dolayı Lagina Hekate Tapınağı'nın mimarının da Alabanda Apollon Tapınağı'nı yapan Menesios olduğunu savlanmıştır. Aphrodisias'daki Apollon Tapınağı ve Aizanoi Zeus Tapınağı (çiz. 11) ise Artemision'un Roma dönemindeki etkilerine ışık olmaktadır.

Bu arada yeri gelmişken Magnesia Artemis Tapınağı'nın tarihlenmesi konusunda son yıllarda ortaya atılan diğer bir savın incelenmesinde fayda vardır. Sava göre, Magnesia Artemis Tapınağı ve Hermogenes'in diğer tapınağı olan Teos Dionysos Tapınağı buldukları temenoslarla birlikte bir bütün olarak ele alınmalı ve böylece değerlendirilmelidir. Yani tapınaklar birlikte buldukları temenos ile beraber aynı anda inşa edilmişlerdir. B. Schmaltz, yakın tarihlerde yayınlanan makalesinde bu durumu hararetle bir şekilde açıklamaya çalışmaktadır (res. 1-2): Ziyaretçiler propylonu geçtikten sonra karşılarında Artemision'u bulurlar ve sekiz sütunlu ön cephenin önünde 12 Olymposlu tanrı ile karşı karşıya kalırlar. Bu nedenle de sunak kabartmaları, sunağın propylona bakan cephesi üzerinde yer almaktadır. Ayrıca, temenosda yer alan tapınak, sunak, propylon ve etrafı çevreleyen revak ile birlikte aynı anda planlanmış ve inşa edilmiş olmalıdır.

Eğer muhtap Hermogenes değil de başka bir mimar olsa, Magnesia temenosunun düzenlemesi konusunda herhangi bir şüpheye düşmeye gerek olmayacaktır. Ancak söz konusu, çığır açan ve Rönesans'a kadar kendinden sonraki mimarlara esin kaynağı olan Hermogenes ise, alan düzenlemesinde

çok önemli olabilecek bazı akseliklerin rastlantıya bırakılmamasını beklemek gerekecektir. Pseudodipteros tasarı tapınak yapımındaki amaçlardan birisinin de insanları olumsuz hava koşullarından korumak olduğu Vitruvius (III, 3, 8) tarafından bildirilmektedir. Ancak, Artemision'un bulunduğu alanı dört yanda sütunlu bir revak çevrelemektedir. Bu revakın işlevlerinden birisi de olumsuz hava koşullarından insanları korumak değil midir ? Teos Dionysos Tapınağı bir peripteros olduğundan, temenosun etrafını çeviren revağın gereksizi açıklanabilir (res. 46). Ancak, Artemision'un bulunduğu temenosda aynı anda neden iki ayrı gezinti koridoruna yer verildiğini anlamak zordur. Bingöl'ün de rakamlarla çok açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, pseudodipteros tasarım amaçlarından birisi tasarruf ise, bu büyük bir israf olmayacak mıdır ? Çünkü, tapınakta tasarruf edilen 34 sütun, temenosu çevreleyen 200 metreden daha uzun revakta kullanılan sütunlarla karşılaştırıldığında, revakta kat kat daha fazla sayıda sütunun kullanıldığı ve maliyetin aynı oranda arttığı görülecektir. Bu durum Vitruvius'un açıkladığı tasarruf amaçlayan Hermogenes anlayışına ters değil midir ? Demek ki, tapınak planlanırken temenos göz önüne alınmamıştır. Bu olasılığı temenosun Agora'ya çarpık bir şekilde yerleştirilmesi de pekiştirmektedir. Çünkü, her detayda simetriye önem veren bir mimarın, genel tasarda böylelerine önemli bir ayrıntıyı gözünden kaçırması çok zor bir olasılık gibi görülmektedir.

Ayrıca Drerup, pseudodipteros tasarıyla ışık-gölge etkisinin amaçlandığını, böylece de tapınağa gelen ziyaretçilerin etkilenmek istendiğini savlanmaktadır. Ancak Schmaltz'ın yeniden kurma denemesinden anlaşıldığı kadarı ile temenosu ziyarete gelen misafirlere bu etkiyi vermek zordur (res. 1). Çünkü giriş ile tapınağın ön cephesi arasında görüntüyü engelleyen kolosal bir sunak bulunmaktadır. Uzunluğu tapınağın ön cephesi ile aynı ölçüde olan sunak, 3 metreden daha yüksek kabartmaların bulunduğu bir fiz taraftan çevrelenmektedir. Böylece tapınak ile ziyaretçilere verilmesi istenen etki daha ilk girişte sekteye uğramaktadır. Diğer bir ifade ile sunak, tapınağın etki uyandıran görüntüsünü negatif yönde etkilemektedir. Çünkü, temenosla gelen misafir, propylondan girince sunak ve kabartmaları ile burun buruna gelecektir. Böylece de sunak ön plana çıkmış olacaktır. Bu durumda akla gelen soru, eğer tapınak, sunak, propylon ve revak aynı anda planlandı ise, neden sunak tapınağın ön cephesini, onu ikinci plana atacak şekilde, tamamen kapatmasına yerleştirildi ? Sunağın bu şekilde yerleştirilmesi, ayrıca, temenosla ilk girildiğinde ziyaretçiye tapınağın ışık-gölge etkisinden oluşan kontrastını göstermeye de engel değil midir ? Sunağın ön plana çıkması, Pergamon'da bulunan Zeus Sunağı gibi anıtlarda, kursal alanda

saadece sunak bulunuyorsa normal olarak karışlanabilir. Ancak burada Hermogenes için tapınak daha önemli değil midir?.

O. Bingöl'ün tanrıçanın kütü heykelinin aydınlatılması konusundaki çok önemli bir saptaması da bu konunun açıklığa kavuşturulmasında önemli rol oynamaktadır. Tanrıçanın kütü yontusu alınlıktaki pencerelerin yardımıyla dolunaylı gecelerde ayın ışığından faydalanılarak aydınlatılmak ve tanrıçanın mucizevi yönü avluda toplanan insanlara bu şekilde gösterilmektedir (res. 8-9). Ancak sunak ile tapınak arasındaki açıkl alan fazla değildir (res. 2). Işığın geliş açısı bu görüntüyü oluşturduğundan ve Ay'ın bu açıyı uzun zaman korunması mümkün olmadıktan, Hermogenes bile bile neden sunağı temenos alanı içinde girişi engellemeyecek şekilde başka bir yere çekmedi, anlamak zordur. Eğer sunak girişi engellemeyecek şekilde kenara çekilmiş olsa idi, bu mucizevi görüntü çok daha fazla insan tarafından rahatça izlenebilmiş olacaktı. Kaldı ki, sunakların tapınak girişlerine yerleştirilmesini zorunlu hale getirecek bağlayıcı kuralların olmadığı da bilinmektedir. Örneğin Delphi'de Athena Pronaia kutsal alanında Athena Tapınağı Sunağı (Berre-Gruben (1961), 140 res. 32; Gruben (1966), 88 res. 77), Epidaurus'da Asklepios kutsal alanında Asklepios Tapınağı Sunağı (Gruben (1966), 131 res. 116) yer darlığı nedeni ile girişin tam karşısına değil de, yan tarafta gelecek şekilde yerleştirilmiştir.

Özetlersek: Eğer Hermogenes Artemision ile birlikte bütün temenosu planladı ise, bir mimarın hiçbir şekilde tesadüfere bağlı olan bir planlamaya gitmesi olası olmayacağına göre, yapacaklarını önceden düşünerek bunları kağıt üzerine aktarmış olması gerekmez miydi? Sunağın yerini belirleme konusunda bağlayıcı bir kural olmadıysa göre, Hermogenes tapınağın ön plana çıkarmak için sunağı temenosun uygun olan başka bir yerine neden yerleştirmedir? Veya yıkımda da sorguladığımız gibi, tasarruf söz konusu ise tapınağı çevreleyen revağa ne gerek vardı? Bu ve benzeri kuşku lar ilk aşamada temenosda farklı inşaat evrelerinin olduğunu akla getirmektedir. Buna göre, temenos alanında önce sunak ve O. Bingöl'ün sözünü ettiği erken tapınak vardı, bunu sunağın yeri değiştirilmeden yeni tapınağın inşası, daha sonra da propylon ve alanı çevreleyen revak izledi.

Yalnız tapınak tasarımlarından hareket edilerek, pseudodipteros tapınaklarda öncü prototipin Artemision olmadığı böylece ortaya konulmuş olmaktadır. Dolayısı ile Hermogenes'in yaşadığı ve çalıştığı dönem için alternatiflerden birisi olan İ.Ö. 2. yüzyıl tarihi, bir başka açıdan da doğrulanmaktadır. Bu tartışmaya Akurgal'ın bir saptaması son noktayı koyacak gibidir: "Büyük

sanatçılar büyük çağlarda ortaya çıkar. İ.Ö. 2. yüzyıl Hellenistik sanatın altın çağıdır. Bu dönemde Anadolu'nun kent devletleri birbirinin ardı sıra rekabete başlamışlardır. Örneğin Pergamon'daki Zeus Sunağı ve Eumenes Stoa'sı, Priene'deki Kutsal Stoa, Athena Tapınağı Sunağı ve Aşağı Gymnasium, Milos'daki Bouleuterion hep İ.Ö. 2. yüzyılda inşa edilmişlerdir. Hermogenes, savaşlarla, karışıklıklarla, sıvası boşluklarla dolu İ.Ö. 3. yüzyılın değil de, işte bu altın çağın ürünü olmalıdır".

Sonuç olarak Hermogenes'in, Magnesia'daki Artemis Tapınağı ile usulğinde kendisini de aşarak en üst noktaya, yani zirveye ulaştığı bir kez daha teyit edilmektedir. Teos'daki Dionysos Tapınağı ise bu sonuca ulaşmada deneyimlerini pekiştirdiği bir yapı görünümündedir. Priene'de bulunan 207 numaralı yazıtta adı geçen ve mimarının Hermogenes olduğu bildirilen Naos ise olasılıkla acemilik çalışması olmalıdır. Aslında bu sıralama bizlere Anadolu'nun yetiştirmiş olduğu diğer büyük bir mimar olan Mimar Sinan'ı anımsatmaktadır. Mimar Sinan, birçok eser yapmış olmasına karşın, üç eser ile kendisini ifade emektedir: "Çıraklık eserim Şehzadebaşı Camii, kalfalık eserim Süleymaniye Camii, ustalık eserim ise Selimiye Camii". Böylece, Mimar Sinan'dan önce Anadolu'da tarih bir defa daha yazılmıştır. Priene'deki naos çıraklık, Teos'daki Dionysos Tapınağı kalfalık, Magnesia'daki Artemision ise Hermogenes'in ustalık eserleri olmuştur. Bu sıralama aynı zamanda Hermogenes'in kronolojisini de belirlemektedir: Yazıtına göre İ.Ö. 2. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Priene'deki Naos ile Hermogenes minarlık yaşamına başlamış, İ.Ö. 2. yüzyılın 2. çeyreğinde Teos Dionysos Tapınağı'nı yapmış, İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarına doğru ise Artemision'a başlamış olmalıdır. Diğer bir ifade ile Hermogenes'in aktif olarak çalıştığı yıllar İ.Ö. 2. yüzyılın ilk üç çeyreğinde, yani İ.Ö. 180-130 yılları arasında olmalıdır.

SONUÇ

Arkeolojinin bilimsel bir kimlik kazanmasıyla birlikte gündeme gelen “Hermogenes sorunu”, bugüne dek çeşitli kereler tartışılmıştır. Bu tartışmaların en önemli nedeni, Hermogenes konusundaki tek yazılı kaynak olan Vitruvius’un açık ifadelerde bulunmamış olmasıdır.

Bu çalışmada ulaşılan en önemli sonuçlardan birisi Priene’li Hermogenes’in mimarlık alanına şimdiki kadar ifade edildiği şekli ile büyük keşiflerde bulunmadığı, ancak bilinenleri çok iyi bir şekilde yorumladığı ve yapılarında da en iyi biçimde uyguladığıdır. Bu kitap hiçbir zaman için Hermogenes mucizesini inkar etmek düşüncesi ile kaleme alınmamıştır. Hermogenes’in mimarlık tarihi açısından önemli bir mimar ve çok iyi bir kuramcı olduğunu kabul etmek gereklidir.

Hermogenes, pseudodipterosu uygulayarak onun gelişmesinde öncülük etmiştir. İlk olarak Arkaik dönemde ortaya çıkan, ancak daha sonra her nedense Klasik döneme kadar unuttulan ve Erken Hellenistik dönemde yeniden filizlenmeye başlayan bir tapınak modeli, Hermogenes’in sisteme katkılarının dolaylı olsa gerek Roma İmparatorluk dönemi içlerine kadar kesintisiz bir şekilde varlığını korumuştur.

Mimarlık dehanının sıra sıra iyi bir eğitimi de gerektirmektedir. Bu nedenle Hermogenes için de iyi hocaların bulunduğu ve o güne dek yapılmış tüm önemli tapınakların tasarımlarının öğretildiği bir mimarlık okuluna gerek vardır. Hermogenes’in, Pytheos’un Priene Athena Tapınağı’ndaki şemasını, olduğu gibi Teos’daki Dionysos Tapınağı’na aktarması, bu okulun varlığına en önemli kanıttır.

Hermogenes’in getirmiş olduğu kuralları, yenilikleri ve uygulamaları, Hermogenes’in bu konuda yazdığı kitapları öğrenen Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemi mimarları, bu kuralları benimsenerek uygulamışlar ve böylece, onun sadece Rönesans’a değil, Neoklasik akıma bile ekli emmesine neden olmuşlardır. Hermogenes’in mimariye getirmiş olduğu en önemli

yenilik, günümüzde de önemini koruyan tutumluluğudur. O. Bingöl'ün de vurguladığı gibi, Hermogenes, tutumlu olurken, yapının kullanımını, görünümünü bozup aksatmamış, tam tersine bir taraftan ekonomik önlemler alırken, diğer yarıdan bunların yapının işlevselliğinin artırılmasında kullanmış, ayrıca yine bu önlemlerle yapıların estetik görünümlerini yüceltmıştır.

Antik çağın en önemli mimarı olan Prieneli Hermogenes, özellikle Vitruvius üzerinde çok etkili olmuştur. Vitruvius'un bildirdiğine göre, Hermogenes, Dor sisteminin tapınak mimarisi için uygun bir form olmadığını açık bir şekilde telifüz etmiş, bu nedenle de Dor düzeninde tasarlanmış olan bir tapınağı İon düzenine dönüştürmüştür. İon düzeni üzerine yapmış olduğu çalışmalar sonucunda bir seri ideal oran geliştirmiş ve bu oranlar hem kendi eserleri, hem de kendinden bir yüzyıl sonra yaşayan Vitruvius tarafından bizlere kadar ulaşmıştır.

Belki de Hermogenes'in İon mimarisine yaptığı önemli katkılardan dolayı o güne dek antik çağın yaygın tapınak modellerinden birisi olan Dor tasarımların terk edilerek İon düzenine geçilmiştir. Hermogenes bu yönü ile de, hem Anadolu İon mimarisini yüceltmiş, hem de koymuş olduğu kurullarla İon mimarisine altın çağını yaşamıştır. Bu katkılarında dolayı Hermogenes, Anadolu'nun yerleşmiş olduğu en büyük kişilikler arasına alınmayı tartışmasız bir şekilde hak etmiştir.

Hermogenes'in yaşadığı ve çalıştığı dönemi saptayabilmek için tapınakla ilişkili yazıtlar, her iki tapınağın stil gelişimi veren mimari unsurlar (sütun başlıkları, antemion kuşağı, İon kymationu ve frizler) ve şimdiki kadar hiç değinilmemiş olan pseudodipteros tasarımların tasarımlarına göre sıralanmış konuları ayrı ayrı ele alınmıştır. Ulaşılan sonuca göre, Hermogenes, İ.Ö. 2. yüzyılın ilk üç çeyreğinde eserlerini yapmıştır. Bu konuda Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı'nın İ.Ö. 197 tarihi bir sorun oluşturmamıştır. Çünkü, bu tapınak savunulmanın aksine Hermogenes'e ait değildir. Hermogenes, Priene'deki Naos ile çrakklık, Teos Dionysos Tapınağı ile kalıfalk ve Magnesia Artemision'u ile ustalık eserlerini yapmıştır.

E. Akurgal, 1988 yılında Berlin'de düzenlenen Hermogenes kolokiyumunun kapanış konuşmasında, Hermogenes'in İ.Ö. 3. yüzyılda yaşamış olanmaya çağını çok açık bir şekilde ifade etmiştir: "Artemision'da hem tasarımda, hem de mimari bezeller arasında görülen ışık-gölge kontrastı Yüksek Hellenistik dönemin heykeli stili arasında görülür. Ayrıca iç bölüme gelen sütunların kaldırılması ile geniş bir koridor elde edilmiştir. Bu tür geniş koridorlu yapılar ilk olarak İ.Ö. 2. yüzyılda Pergamon, Priene ve Miletos'ta ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de

Artemision'ün 3. yüzyılda yapıldığı yeri yoktur. Katı simetri prensibi Yüksek Hellenistik dönem mimarisinin önemli bir özelliğidir. Bu simetri Artemision'da artık doruk noktasındadır. Buradaki katı simetriyi İ.Ö. 3. yüzyıl yapılarının hiçbirinde bulmak mümkün değildir. Kısaca Artemision'daki katı simetri, derin koridor, Antik mimari elemanlar, ışık-gölgeden oluşan kontrast stil gibi nedenlerle, Artemision İ.Ö. 3. yüzyılın neoklasik stiline çok, 2. yüzyılın bir uygulaması olarak görülür". Bu tarih, stil özellikleri nedeni ile İ.Ö. geç 3. yüzyıla tarihlenmek istenen Artemision Sunağı ile ters düşmektedir. Ancak sunak ile tapınağın aynı dönemde yapılması olmasını gerektiren bir zorunluluk yoktur. Çünkü, dini törenlerin yapıldığı sunak, tapınağın ilk evresinde başka bir mimar tarafından da yapılmış olabilir. Belki bu savlar tartışmaya açıktır. Ancak bu konuda Akurgal'ın bir ifadesi çok yerinde olmuştur: "Büyük sanatçılar büyük dönemlerde ortaya çıkar". Hellenistik çağın büyük devri, yani altın çağ, ise birçok sanat eserinin ortaya konulduğu İ.Ö. 2. yüzyıldır. Bu nedenle de Hermogenes'in yaşamış olduğu dönem, yukarıda da ortaya koyduğumuz gibi, İ.Ö. 2. yüzyılın ilk üç çeyreği olmalıdır. Bu sonucu aşağıya eklediğimiz tablo da açık bir şekilde göstermektedir. İ.Ö. 190 yılına kadar nerede ise her beş yılda bir savaş mevcuttur. Bu karışıklıkta inşa edilebilen anıtlar aşağıdaki sütun da sıralanmıştır. Ancak 2. yüzyıla ait yapıların sayısı oldukça fazla olması nedeni ile tablo bu kadar gösterilmiştir.

Tarih (İ.Ö.)	Tarihi Olay	Yapılaşma
201	Makedonia kralı II. Philipp'in Rhodos donanmasını yenerek, Miletos da dahil olmak üzere, Ege Adaları'nı ele geçirmesi	
200		Pergamon Tiyatrosu'nun inşası
196	Magnesia-Miletos savaşı	
195		Delos'ta V. Philipp Portikosu'nun inşası
190	II. Eumenes'in Seleukos kralı III. Antiochos'u Magnesia civarında ağır bir yenilgiye uğratması	
188	Aparneia Barışı ve bunun sonucunda bütün Anadolu'nun Pergamon egemenliğine geçmesi	
159	Teos halkının isyanı sonunda, Dionysos rekhniterinin kentten kovulması	
133	Pergamon kralı III. Attalos'un bir vasiyetle Pergamon Krallığı'nı Roma'ya bırakması	

Kaynaklar

- Akurgal, E., *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* (1985) özellikle 20-25.
- Akurgal, E., Akurgal, Anadolu Uygarlıkları (1988).
- Akurgal, E., "Grundzüge der hermengeneischen Architektur", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 123-127.
- Alzinger, W., *Augusteische Architektur in Ephesos*, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien Sonderchriften XVI (1974)
- Anadolu, M.U., "Anadolu ve Sicilya Avasındaki Mimari İlişkileri", *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, 1989, 41-52.
- Antiquities of Ionia IV (1882) Published by Society of Dilettanti.
- Bammer, A., *Die Architektur des jüngeren Artemision von Ephesos* (1972).
- Bauer, O., "Vorläufiger Bericht über die Neubearbeitung des Athentempels zu Priene in den Jahren 1965/66", *Istanbuler Mitteilungen* 18, 1968, 212-220.
- Bauer, O., "Beobachtungen zum Athentempel von Priene", *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland* 169, 1969, 117-129.
- Bean, G.E., *Turkey Beyond the Maeander* (1971).
- Bell, E., *Hellenic Architecture* (1920).
- Bengston, H., *Griechische Geschichte* (1969).
- Béguignon, Y. - Laumonier, A., "Fouilles de Teos (1924)", *Bulletin de correspondance hellénique* 49, 1925, 281-324.
- Berns, Chr., "Zur Datierung der Tempel in Selenkeia am Kalykadnos und in Elaiussa-Sebaste (Kilikien)", *Damaszener Mitteilungen* 10, 1998, 135-154.
- Berve, H. - Gruben, G., *Griechische Tempel und Heiligtümer* (1961).
- Bingöl, O., *Das ionische Normalkapitel in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien*, *Istanbuler Mitteilungen* - Beiheft 20 (1980)
- Bingöl, O., "Apollon Smintheus Tapınağı'nın Figüratif Sütun Tamburları", *Balçena* 44, 1980, 261-264.

- Bingöl, O., "Der Oberbau des Sminthion in der Teos", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 45-50.
- Bingöl, O., "Zu den neueren Forschungen in Magnesia", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 63-68.
- Bingöl, O., "Virtuöse Volute am Artemis-Tempel von Hermogenes in Magnesia am Mäander", *Isanbuler Mitteilungen* 43, 1993, 399-415.
- Bingöl, O., *Magnesia ad Maeandrum*. Menderes Magnesiast (1998).
- Birnbaum, A., *Virtuvius und die griechische Architektur* (1914).
- Bommehner, J.-F., "Le monument des Névéides et l'analyse architecturale", *Bulletin de correspondance hellénique* 110, 1986, 249 vd.
- Boysal, Y., "Die korinthischen Kapitelle der hellenistische Zeit Anatoliens", *Anatolia* 2, 1957, 123-132.
- Boysal, Y., "Teos Kazısı 1962 Kisa Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* 12.1, 1962, 12-13.
- Boysal, Y., "1963 Senesi Teos Kazıları Hakkında Kisa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi* 12.2, 1963, 5-7.
- Boysal, Y., "Teos Kazısı 1965 yılı Kisa Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* XIV.1-2, 1965, 231-233.
- Butler, H.C., *Architecture. The Temple of Artemis. Sardis II 1* (1925).
- Carter, J.C., *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polia at Priene* (1983)
- Cary, M., *A History of the Greek World from 323 to 146 B.C.* (1977).
- Charbonneaux, J. - Martin, R. - Villard, F., *Das Hellenistische Griechenland 330-50 v.Chr.* (1971).
- Coulton, J. J., *Greek Architects at Work* (1977).
- Crampa, J., *Labranda III.1* (1969), *III.2* (1972).
- Davesne, A., *La frise du temple d'Artemis a Magnésie du Méandre*. *Catalogue des fragments du Musée du Louvre* (1982).
- Davesne, A., "A propos de la chronologie du temple de Dionysos a Teos", VIII. *Kazi Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* (1986).
- Davesne, A., "Numismatique et archéologie: le temple de Dionysos à Teos", *Revue numismatique* 29, 1987, 15-20 lev. 2.
- Dinsmoor, W.B., *The Architecture of Ancient Greece*³ (1950).
- Doxiadis, K., *Raumordnung im griechischen Städtebau* (1937).
- Dörpfeld, W., "Die Arbeiten zu Pergamon 1906-1907", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 33, 1908, 349 vd.
- Dreup, H., "Messa Ionik Temple", *Praktika* 1967, 100 vd.

- Dreup, H., "Pytheos und Sanyros", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 69, 1954, 1-31.
- Dreup, H., "Griechische Architektur. Bericht über die seit 1945 erschienene Literatur", *Gymnasium* 62, 1955, 133 vd. *özellikle* 140 vd.
- Dreup, H., "Zum Artemisempel von Magnesia", *Marburger Winckelmann-Programm*, 1964, 13-21.
- Ebert, J., "Zur Stiftungsurkunde der Leukophyena in Magnesia am Mäander", *Philologus* 126, 1982, 198 vd.
- Erdler, C., *Hellenistik Devir Anadolu Mimarisinde Kyma Reka-Kyma Reversa* (1967).
- Fyfe, T., *Hellenistic Architecture. An Introductory Study* (1936).
- Gabelmann, H., *Rez. von Linfert, Kunstzentren; Erasmus* 30, 1978, 552 vd.
- Gaertingen, F., *Hilfer von Inschriften von Priene* (1906).
- Ganzert, J., "Zur Entwicklung lesbischer Kymation Formen", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 98, 1983, 123-202.
- Gerkan, A., von "Der Altar des Artemistemfels zu Magnesia am Mäander", *Archäologischer Anzeiger* 1923-24, 348-433.
- Gerkan, A., von *Der Altar des Artemis-Tempels in Magnesia am Mäander*. *Studien zur Bauforschung I* (1929).
- Gerkan, A., von "Zur Gestalt des Artemistempels in Magnesia am Mäander", *Forschungen und Fortschritte* 7, 137 vd. (= Von ant. Archt. (1959) 97 vd.).
- Gros, P., *Aurea Tempia, Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste* (1976).
- Gros, P., "Le dossier virtuelien d'Hermogénès", *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 90, 1978, 687-703 (*özellikle* 695 vd.).
- Gruben, G., "Beobachtungen zum Artemis-Tempel von Sardis", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 76, 1961, 155-196.
- Gruben, G., "Beobachtungen zum Artemis-Tempel von Sardis", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 76, 1961, 155-196 (*özellikle* 189).
- Gruben, G., *Die Tempel der Griechen*⁴ (1986).
- Habicht, Chr., "Über die Kriege zwischen Pergamon und Bithynien", *Hermes* 84, 1956, 90-110.
- Hahland, W., "Der Fries des Dionysostempels in Teos", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien* 38, 1950, 66-109 (*özellikle* 97 vd.).
- Haselberger, L., "Der Eusylos des Hermogenes", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 81-84.

- Havelock, C. M., *Hellenistische Kunst* (1971).
- Helmejer, W. D. (Hrsg.), *Der Pergamonaltar. Die neue Präsentation nach Restaurierung des Telephosfrieses* (1997).
- Hellström, P. - Thieme, T., "The Temple of Zeus at Labranda. A Preliminary Note", G. Jarring - U. Ehrensvärd (Hrsg.), *Svenska Forskningsinstitutet Istanbul Meddelanden* 4, 1979, 5-26.
- Hellström, P. - Thieme, T., *The Temple of Zeus. Labranda* 1,3 (1982).
- Herkenrath, E., *Der Fries des Artemision von Magnesia a.M.* (1902).
- Herrmann, P., "Antiochos der Große und Teos", *Anatolia* 9, 1956, 29 vd.
- Hesberg, H., von Konsolengeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit, 24. Ergl. RM (1980).
- Hirner, M., *Die Tempel der Griechen* (1966).
- Hoepfner, W., "Zum ionischen Kapitell bei Hermogenes und Vitruv", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 83, 1968, 213-234 lev. 77-79, ek lev. 4-7.
- Hoepfner, W., "Ein Beitrag zur frühen hellenistischen Architektur", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 99, 1984, 353-364.
- Hoepfner, W., "Zu den großen Altären von Magnesia und Pergamon", *Archäologischer Anzeiger* 1989, 601 vd.
- Hoepfner, W., "Bauten und Bedeutung des Hermogenes", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 1-34.
- Hoepfner, W., "Hermogenes und Epigonos. Pergamon zur Zeit Attalos I.", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 112, 1997, 109-148.
- Hoepfner, W. - Schwandner, E.-L., *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Wohnen in der klassischen Polis I* (1994).
- Hollaux, M., *Bulletin de correspondance hellénique* 48, 1924, 25 vd.
- Horn, R., *Stehende weibliche Gewandstatue in der hellenistischen Plastik* (1931).
- Horn, R., *Hellenistische Bildwerke auf Samos, Samos XII (1972)* 14 dipnot 27.
- Humann, C. - Kohle, C. - Watzinger, J., *Magnesia am Mäander. Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893* (1904).
- Jobst, W., "Zur Lokalisierung des Sebasteion-Ausganges in Ephesos", *Istanbul Mitteilungen* 30, 1980, 259-260.
- Junghöfer, U., *Zur Komposition der Lagina-Friese und zur Deutung des Nordfrieses* (1989).
- Kahler, H., *Pergamon* (1949).
- Kern, O., *Die Gründungsgeschichte von Magnesia a. M. Eine neue Urkunde* (1894).

- Kern, O., *Die Inschriften von Magnesia am Mäander* (1900, Nachdr. 1967).
- Kern, O., "Magnetische Studien", *Hermes* 36, 1901, 491-515 özeilkille 496 vd.
- Knauffuss, H., *Das Rathaus von Milet*, *Milet* 1,2 (1908).
- Knoll, H., *Grundzüge der griechischen Architektur* (1980).
- Koçhan, N., "Bezemeler İyğinda Magnesia Artemis Tapınag'ının Yapım Tarihi Üzerine", X. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler I (1990), 219-229.
- Koçhan, N., *Hellenistik Çağ Anadolu Mimarisinde Louos-Palmet ve Yunurta Bezelileri*. Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını 188 (Ezarrum-1995).
- Koenigs, W., "Der Athentempel von Priene", *Istanbul Mitteilungen* 33, 1983, 134-176.
- Koepf, F., "Bemerkungen zum Monument Ancyranum", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 19, 1904, 51-79.
- Koldewey, R., *Die antiken Baureste der Insel Lesbos* (1890).
- Koldewey, R. - Puchstein, O., *Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sizilien* (1899).
- Kosay, H.Z., "Ankara Augustus Mabedi", *Anatolia* 2, 1957, 133-135.
- Kraay, C.M., *Hellenistic Kingdoms* (1973).
- Kreeb, M., "Hermogenes: Quellen- und Datierungsprobleme", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 103-114.
- Krencker, D.-Schede, M., *Der Tempel in Ankara. Denkmäler antiker Architektur* 3 (1936).
- Kuban, D., *Türkiye Sanat Tarihi* (1970).
- Laurer, H., *Die Architektur des Hellenismus I* (1986).
- Lawrance, A. W., *Greek Architecture* (1962).
- Lethaby, W.R., *Greek Buildings represented by fragments in the British Museum* (1908).
- Linfert, A., *Kunstzentren hellenistischer Zeit* (1976) özeilkille 28 vd. 164 vd.
- Linfert, A., *Rez. von Yaylal 1976, Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland* 177, 1977, 752-755.
- Littrow, H.H., von "Untersuchungen zur Reliefgestaltung des Telephosfrieses", *Forschung und Berichte. Staatliche Museen zu Berlin* 12, 1972, 103-121 lev. 8-14.
- Lloyd, S. - Müller, H.W. - Martin, R., *Architektur der frühen Hochkulturen* (1975)
- Mansel, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi* (1971).
- Marquand, A., *Handbook of Greek Architecture* (1909).
- Mertens, D., *Der Tempel von Segesta und die dorische Tempelbaukunst des Griechischen Westens in klassischer Zeit* (1984).

- Merrens, D., Der alte Heratempel in Paestum und die archaische Baukunst in Unteritalien (1993).
- Müller, H., "Ein neues hellenistisches Weibepigramm aus Pergamon", *Chiron* 19, 1989, 499-553.
- Newton, C.T., *Antiquities of Ionia IV* (1881), özeilkte 35-37.
- Ornians, J., *Art and Thought in the Hellenistic Age* (1979).
- Ögün, B., "Teos Kazilam 1963", *Türk Arkeoloji Dergisi* 13.1, 1964, 115-121.
- Ögün, B., "Bisvik Antokhos ve Teos", *Anatolia IX*, 1965, 21-28.
- Özgan, R., "Zur Datierung des Artemistemples in Magnesia am Mäander", *Istanbul Mitteilungen* 32, 1982, 196-209 (özeilkte 207 vd.) *lev.* 42-48.
- Özgünel, C., "Chryse Apollon Smithens Tapınağı 1980-1981 Yılı Kazıları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı* (1982), 207-224.
- Özgünel, C., "Das Fundament des Smithetion", W. Hoepfner-E.L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 35-44.
- Paulys *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft VIII. 1* (1912), 879 vd. *bkz.* Hermogenes (Fabricius).
- Pedersen, P., "Some General Trends in Architectural Layout of 4th C. Caria", *Architecture and Society in Hecatomnid Caria. Proceedings of the Uppsala Symposium 1987* (1989), 9-14.
- Petrakos, B., "ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΜΕΣΣΩΝ ΑΕΣΒΟΥ", *Praktika* 1967, 96-102.
- Pfommer, M., "Bemerkungen zum Tempel von Messa auf Lesbos", *Istanbul Mitteilungen* 36, 1986, 77 vd.
- Pfommer, M., "Wurzeln hermogenischer Bauornamentik", W. Hoepfner - E.L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 69-80.
- Pinkwart, D., Göttingische Gelehrte Anzeigen 220 (1968)
- Pinkwart, D., *Rez. von Linfert, Kunstzentren, Gnomon* 52, 1980, 41 vd.
- Pohl, D., *Kaiserzeitliche Tempel in Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung der hellenistischen Vorläufer. Asia Minor Studien* 43 (2002)
- Ratté, C. - Howe, T. N. - Foss, C., "An Early Imperial Pseudodipteros Temple at Sardis", *American Journal of Archaeology* 90, 1986, 45-68.
- Richter, G., *Yunan Sanatı* (1959).
- Riemann, H., "Virtus und der griechische Tempel", *Archäologischer Anzeiger* 1952, *Beibl.* I/IV, 1-38.
- Robert, L., *Etudes anatoliennes* (1937).
- Robertson, D., *A Handbook of Greek and Roman Architecture* (1929).

- Robertson, D., *S. Greek and Roman Architecture* (1969).
- Robertson, M., *A History of Greek Art I* (1975).
- Rumscheid, F., *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus* (1994)
- Rumscheid, F., *Priene. A Guide to the Pompeii of Asia Minor* (1998).
- Schalles, H.J., *Untersuchungen zur Kulturpolitik der Pergamenischen Herrscher im Dritten Jahrhundert von Christus. Istanbul Forschungen* 36 (1985).
- Schazmann, P., *Das Gymnasium der Tempel Bezirk der Hera Basileia, Altortümer von Pergamon* 6 (1923).
- Schede, M., *Antikes Traufleisten Ornament zur Kunstgeschichte des Auslandes* (1909).
- Schede, M., *Der Tempel in Ankara* (1963).
- Schede, M., *Die Ruinen von Priene²* (1964).
- Schiel, F.W., "The Date of Hermogenes the Architect", *American Journal of Archaeology* 55, 1951, 152 vd.
- Schlittker, F.W., *Hellenistische Vorstellungen von der Schönheit des Bauwerkes nach Vitruv* (1940).
- Schmalz, B., "Aspectus und Effectus Hermogenes und Virtus", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 102, 1995, 133-140.
- Schober, A., *Der Fries des Helaretions von Lagina. Istanbul Forschungen* 2 (1933), özeilkte 14-26.
- Schober, A., *Die Kunst von Pergamon* (1951).
- Schrammen, J., *Der grosse Altar. Der obere Markt. Altortümer von Pergamon III.1* (1896).
- Schuchardt, W.H., *Die Meister der grossen Frieses von Pergamon* (1925).
- Schwandner, E.-L., "Beobachtungen zur hellenistischen Tempelarchitektur von Pergamon", W. Hoepfner-E.L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 85-102.
- Schwandner, E.-L., *Der ältere Porostempel der Aphaia auf Aegina* (1985).
- Simon, E., "Der Laginadries und der Helaretionmos in Hesiods Theogonie", *Archäologischer Anzeiger* 1993, 277-284.
- Six, J., "Fouilles de Teos 1924", *Bulletin de correspondance hellénique* 49, 1925, 281-298.
- Smith, A.H., *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum* 3 (1904).
- Stamopoulos, N., *Chr. Διογενος στην Κω Suppl. Αρχαιολογικων δελτιων* 34 (1987).

- Stamopoulos, N., Chr. "Hermogenes, sein Werk und seine Schule vom Ende des 3. bis zum Ende des 1. Jhs. v. Chr.", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 115-122.
- Stark, F., Ionya (1954)
- Theuer, M. Der Altar des Artemistempels von Magnesia a.M. (1943).
- Thieme, T., "Metrology and Planning in Hekatomnid Labraunda", T. Linders - P. Hellström (Hrsg.) *Architecture and Society in Hekatomnid Caria. Proceedings of the Uppsala Symposium 1987*, Boreas 17, 1989, 77 vd.
- Tomlinson, R.A., "Doric Order: Hellenistic Critics and Criticism", *The Journal of Hellenic Studies* 83, 1963, 136 vd.
- Trawlos, J., Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen (1971).
- Uz, D.M., "The Temple of Dionysos at Teos", W. Hoepfner - E.-L. Schwandner (Ed.) *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur* (1990), 51-62.
- Viruvius, *De architectura* (Minanlık Üzerine On Kitap: Çev. S. Güven, 1990).
- Vollmer, H., Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler XV (1923), 510-513 blz. Hermogenes.
- Weber, H., "Zum Apollon Smintheus-Tempel in der Troas", *Isanbuler Mitteilungen* 16, 1966, 100-114.
- Wegner, M., Ornamente kaiserzeitlicher Bauten Roms (1957)
- Weickert, C., Das Lesbische Kynaton. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Ornamentik (1913).
- Wesenberg, B., Beiträge zur Rekonstruktion griechischer Architektur nach literarischen Quellen, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung. Beiheft 9 (1983) S. 95 vd.
- Wiegand, Th. - Schrader, H., Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898 (1904).
- Yaylal, A., Der Fries des Artemisions von Magnesia am Mäander, *Isanbuler Mitteilungen*. Beiheft 15 (1976) S. 106 vd.

Çizimler Listesi

- 1- Magnesia Artemis Tapınağı, Hoepfner 1990: 9 res. 11.
- 2- Teos Dionysos Tapınağı, Hoepfner 1990: 27 res. 36.
- 3- Priene Athena Tapınağı, Hoepfner 1990: 12 res. 17.
- 4- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, Stamopoulos 1990: 118 res. 2.
- 5- Messa Aphrodite Tapınağı, Koldewey 1890: res. 2.
- 6- Sardes Artemis Tapınağı, Hoepfner 1990: 4 res. 2.1.
- 7- Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı, Hoepfner 1990: 9 res. 11.
- 8- Alabanda Apollon Tapınağı, Hoepfner 1990: 10 res. 12.
- 9- Lagina Hekate Tapınağı, 10 res. 12.
- 10- Ankara Augustus Tapınağı, Krencker-Schede 1936: 15 res. 10.
- 11- Arzanoi Zeus Tapınağı, Hoepfner 1990: 34 res. 43.
- 12- Meapont İon Tapınağı, Mertens 1993: Beil. 15.13.
- 13- Selinus G Tapınağı, Mertens 1984: 164 res. 78.
- 14- Korfu Artemis Tapınağı, Mertens 1993: Beil. 15.16.
- 15- Paestum Hera Tapınağı, Mertens 1993: 89 res. 61.b.
- 16- Xanthos Nereidler Anıtı, Bommeleer 1986: 264 res. 2.
- 17- Labraunda Zeus Tapınağı, Thieme 1989: 80 res. 3.

Resimler Listesi

- 1- Magnesia Artemis Tapınağı, temenosun yeniden kurma denemesi; Schmalz 1995: 134 res. 1.
- 2- Magnesia Artemis Tapınağı, yeniden kurma denemesi; Bingöl 1998: 23 res. 26.
- 3- Magnesia Artemis Tapınağı, ön cephenin rekonstrüksiyon denemesi; Charbonneau vd. 1988: 37 res. 33.
- 4- Magnesia Artemis Tapınağı, Humann tarafından yapılan rekonstrüksiyon denemesi; Bingöl 1998: 27 res. 31.
- 5- Magnesia Artemis Tapınağı, Berlin Pergamon Müzesi'ndeki ayağı kaldırılmış şekli; Bingöl 1998: 26 res. 23.
- 6- Magnesia Artemis Tapınağı, alınlıktan kesit; Hoepfner 1990: 24 res. 34.
- 7- Magnesia Artemis Tapınağı, üst yapıdan detay, Berlin Pergamon Müzesi; Smith 1991: 194 res. 205.

- 8- Magnesia Artemis Tapınağı, Bingöl'e göre epiphantinin gerçekleştirilmesi için öngörülen ayıklanma şeklini gösteren deneme çizimi; Bingöl 1998: 33 res. 46.
- 9- Magnesia Artemis Tapınağı, Bingöl'e göre cephe planı ve alınlık pencerelerinden geçen ışığın yansımalarını gösteren temsili çizim; Bingöl 1998: 25 res. 28.
- 10- Magnesia Artemis Tapınağı, ranke tanrıçası ile birlikte ranke frizi, Berlin Pergamon Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 37.2.
- 11- Magnesia Artemis Tapınağı, akroter; Prommer 1990: 74 res. 5.
- 12- Magnesia Artemis Tapınağı, sütun kaidesi; Rumscheid 1994: lev. 78.7.
- 13- Magnesia Artemis Tapınağı, ante başlığı, Berlin Pergamon Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 36.1.
- 14- Magnesia Artemis Tapınağı, aslan başlı çören parçası; Rumscheid 1994: lev. 81.4.
- 15- Magnesia Artemis Tapınağı, alınlık yan kapağı lentosu; Bingöl 1998: 31 res. 44.
- 16- Magnesia Artemis Tapınağı, alınlık orta kapağı lentosu; Bingöl 1998: 30 res. 42.
- 17- Magnesia Artemis Tapınağı, Lesbos kymationundan ayrıntı; Bingöl 1998: 29 res. 36.
- 18- Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığından kyma parçası; Rumscheid 1994: lev. 78.5.
- 19- Magnesia Artemis Tapınağı, alınlıktan sima parçası, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Env. Nr. 654, 656; Prommer 1990: 70 res. 1.
- 20- Magnesia Artemis Tapınağı, sima bloğu; Bingöl 1998: 29 res. 37.
- 21- Magnesia Artemis Tapınağı, rankeli friz; Rumscheid 1994: lev. 84.5.
- 22- Magnesia Artemis Tapınağı, sütun başlığı, Berlin Pergamon Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 34.3.
- 23- Magnesia Artemis Tapınağı, sütun başlığından kyma demayı; Bingöl 1990: 66 res. 7.
- 24- Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı; Rumscheid 1994: lev. 79.1.
- 25- Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri; Rumscheid 1994: lev. 79.2.
- 26- Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı; Rumscheid 1994: lev. 78.3.
- 27- Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri; Prommer 1990: 77 res. 9.
- 28- Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri; Rumscheid 1994: lev. 79.5.
- 29- Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri; Rumscheid 1994: lev. 79.6.
- 30- Magnesia Artemis Tapınağı, batı frizinden parça, Berlin Pergamon Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 3.1.
- 31- Magnesia Artemis Tapınağı, batı frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 7.1.
- 32- Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça, İstanbul Arkeoloji Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 8.4.
- 33- Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 18.2.

- 34- Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 8.2.
- 35- Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 16.1.
- 36- Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 12.2.
- 37- Magnesia Artemis Tapınağı, doğu frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 21.4.
- 38- Magnesia Artemis Tapınağı, kuzey frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 32.2.
- 39- Magnesia Artemis Tapınağı, kuzey frizinden parça, Paris Louvre Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 33.1.
- 40- Magnesia Artemis Tapınağı, Sunağı; Charbonneau vd. 1988: 355 res. 403.
- 41- Magnesia Artemis Tapınağı, sunağın yeniden kurma denemesine ilişkin öneriler (1-2 Hayne, 3-4 von Gerkan, 5 Lintert, 6 Özgan, 7-9 Hoepfner); Bingöl 1998: 38 res. 50.
- 42- Magnesia Artemis Tapınağı, Sunağı, von Gerkan tarafından yapılan rekonstrüksiyon denemesi; Bingöl 1998: 39 res. 51.
- 43- Magnesia Artemis Tapınağı, Sunağı, cephendin ve yandın rekonstrüksiyon denemesi; Charbonneau vd. 1971: 355 res. 401-2.
- 44- Magnesia Artemis Tapınağı, Sunağı, ante başlığı; Rumscheid 1994: lev. 87.2.
- 45- Magnesia Artemis Tapınağı, Sunağı, minari bezekli parça; Rumscheid 1994: lev. 87.4.
- 46- Teos Dionysos Tapınağı, temenos; Hoepfner 1997: 112 res. 2.
- 47- Teos Dionysos Tapınağı, Pallan'ın 1882'de yapmış olduğu rekonstrüksiyon denemesi; Rumscheid 1994: lev. 187.4.
- 48- Teos Dionysos Tapınağı, sütun kaidesi; Rumscheid 1994: lev. 186.5.
- 49- Teos Dionysos Tapınağı, köşe akroteri; Rumscheid 1994: lev. 186.1.
- 50- Teos Dionysos Tapınağı, Roma İmparatorluk dönemine ait akroteri; Uz 1990: 59 res. 8.
- 51- Teos Dionysos Tapınağı, İon sütun başlığı; Rumscheid 1994: lev. 186.3.
- 52- Teos Dionysos Tapınağı, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait sütun başlıkları (soldaki Roma, sağdaki Hellenistik); Uz 1990: 57 res. 5.
- 53- Teos Dionysos Tapınağı, Hellenistik dönem ait sütun başlığı; Uz 1990: 56 res. 4.
- 54- Teos Dionysos Tapınağı, Hellenistik dönem ait sütun başlığı parçaları; Uz 1990: 51 res. 3.
- 55- Teos Dionysos Tapınağı, Apollon (?) menad ve kentaur bedli Hellenistik friz plakası; Smith 1991: 194 res. 206.
- 56- Teos Dionysos Tapınağı, İmparatorluk çağına ait friz parçası; Rumscheid 1994: lev. 187.5.

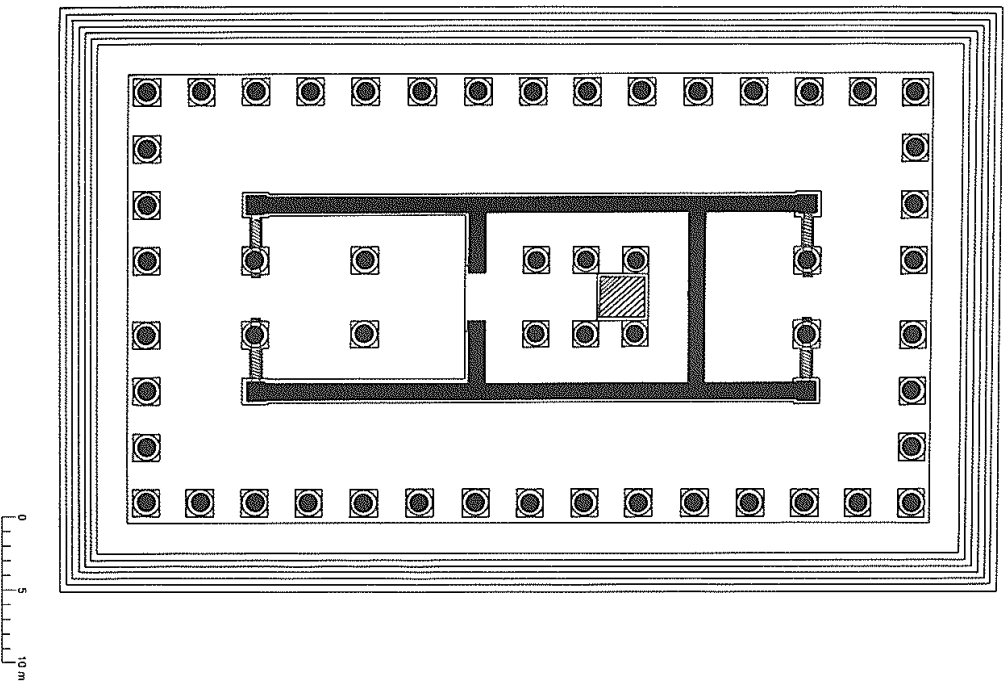
- 57- Teos Dionysos Tapınağı, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait epistyle blokları; *Uz* 1990: 58 res. 7.
- 58- Teos Dionysos Tapınağı, sima; Koçhan 1995: 113 no. 32 lev. 12.a.
- 59- Priene Athena Tapınağı, sütun kaidesi ve başlığundan deney; Rumscheid 1994: 125 res. 104.
- 60- Priene Athena Tapınağı, simadan deney; Rumscheid 1994: 127 res. 107.
- 61- Priene Athena Tapınağı, kesit görüntüsü; Boardmann vd. 1992: 18 res. 8.
- 62- Priene Athena Tapınağı, orijinal ve modern mimari elemanlar kullanılarak yapıldırılmış hali, Berlin Pergamon Müzesi; Rumscheid 1994: 124 res. 103.
- 63- Priene Athena Tapınağı, sütun kaidesi; Rumscheid 1994: lev. 144.1.
- 64- Priene Athena Tapınağı, İon başlığı; Rumscheid 1994: lev. 142.2.
- 65- Priene Athena Tapınağı, sütun başlığı, Berlin Pergamon Müzesi; Charbonneaux vd. 1988: 24 res. 17.
- 66- Priene Athena Tapınağı, İon kymationundan deney; Augustus döneminden. Millet Müzesi; Rumscheid 1994: 126 res. 106.
- 67- Priene Athena Tapınağı, ranke bezekli sima parçası; Rumscheid 1994: lev. 146.4.
- 68- Priene Athena Tapınağı, palmier bezekli sima parçası; Rumscheid 1994: lev. 151.1.
- 69- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, rekonstrüksiyon denemesi; Charbonneaux vd. 1988: 34 res. 30.
- 70- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, ön cepheyi orijinal ve modern mimari parçalarla ayağı kaldırma denemesi; Charbonneaux vd. 1988: 35 res. 32.
- 71- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, Humann tarafından yapılan rekonstrüksiyon denemesi; Bingöl 1998: 54 res. 71.
- 72- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, alınlıktan kesit; Hoepfner 1990: 25 res. 35.
- 73- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, İon başlığı; Rumscheid 1994: lev. 88.2.
- 74- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, ante başlığı, İstanbul Arkeoloji Müzesi; Yaylalı 1976: lev. 36.2.
- 75- Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, ante başlığı; Rumscheid 1994: lev. 88.4.
- 76- Messa Aphrodite Tapınağı, rekonstrüksiyon denemesi; Rumscheid 1994: lev. 94.3.
- 77- Messa Aphrodite Tapınağı, Lesbos kymationlu geison parçası; Rumscheid 1994: lev. 96.3.
- 78- Messa Aphrodite Tapınağı, ranke frizli sima parçası; Rumscheid 1994: lev. 96.2.
- 79- Sardes Artemis Tapınağı, sütun kaidesi; Rumscheid 1994: lev. 179.5.
- 80- Sardes Artemis Tapınağı, İon başlığı; Rumscheid 1994: lev. 179.1.
- 81- Sardes Artemis Tapınağı, sütun başlığı; Charbonneaux vd. 1988: 25 res. 18.
- 82- Sardes Artemis Tapınağı, İon başlığı; Rumscheid 1994: lev. 180.1.
- 83- Sardes Artemis Tapınağı, İon başlığı polsteri; Rumscheid 1994: lev. 180.3.

- 84- Chrysa Apollon Tapınağı, Ant. of İonia IV 1881'de yer alan üst yapıya ait rekonstrüksiyon denemesi; Rumscheid 1994: lev. 18.3.
- 85- Chrysa Apollon Tapınağı, figürlü columnae caelatae; Rumscheid 1994: lev. 16.2.
- 86- Chrysa Apollon Tapınağı, girland bezekli columnae caelatae; Bingöl 1990: 47 res. 2.
- 87- Chrysa Apollon Tapınağı, İon başlık polsteri; Rumscheid 1994: lev. 17.7.
- 88- Chrysa Apollon Tapınağı, İon kymalı mimari parça; Rumscheid 1994: lev. 20.5.
- 89- Chrysa Apollon Tapınağı, rankeli friz; Rumscheid 1994: lev. 20.2.
- 90- Chrysa Apollon Tapınağı, rankeli friz; Rumscheid 1994: lev. 19.1.
- 91- Chrysa Apollon Tapınağı, friz plakası; Rumscheid 1994: lev. 18.2.
- 92- Alabanda Apollon Tapınağı, İon sütun başlığı; Rumscheid 1994: lev. 2.6.
- 93- Alabanda Apollon Tapınağı, friz plakası; Rumscheid 1994: lev. 3.1.
- 94- Alabanda Apollon Tapınağı, mimari bezekli başçaban parçası; Rumscheid 1994: lev. 3.2.
- 95- Lagina Hekate Tapınağı, Artemis, Apollon ve gigant betilli friz plakası, İstanbul Arkeoloji Müzesi; Env. Nr. M 229; Smith 1991: 195 res. 207.1.
- 96- Lagina Hekate Tapınağı, mimari bezekli fascia parçası; Rumscheid 1994: lev. 74.9.
- 97- Lagina Hekate Tapınağı, köşe plâsteri veya ante başlığı parçası; Rumscheid 1994: lev. 72.6.
- 98- Lagina Hekate Tapınağı, İon kymalı mimari parça; Rumscheid 1994: lev. 69.5.
- 99- Aphrodisias Aphrodite Tapınağı, İon başlığı; Rumscheid 1994: lev. 8.6.
- 100- Ankara Augustus Tapınağı, plâster başlığını gösteren 1861 tarihli Guillaumes'in gravitürü; Rumscheid 1994: lev. 4.5.
- 101- Ankara Augustus Tapınağı, mimari blok; Rumscheid 1994: lev. 5.2.
- 102- Ankara Augustus Tapınağı, lotus palmier örgeli mimari blok; Rumscheid 1994: lev. 3.6.
- 103- Ankara Augustus Tapınağı, mimari blok; Rumscheid 1994: lev. 4.6.
- 104- Pergamon Zeus Sunağı, İon başlığı; Rumscheid 1994: lev. 121.1.
- 105- Pergamon Zeus Sunağı, bezekli mimari parça; Rumscheid 1994: lev. 125.4.
- 106- Ephesos Artemis Tapınağı, İ.Ö. 6. yüzyılın ortaları tasar; Boardmann vd. 1992: 49 res. 80.

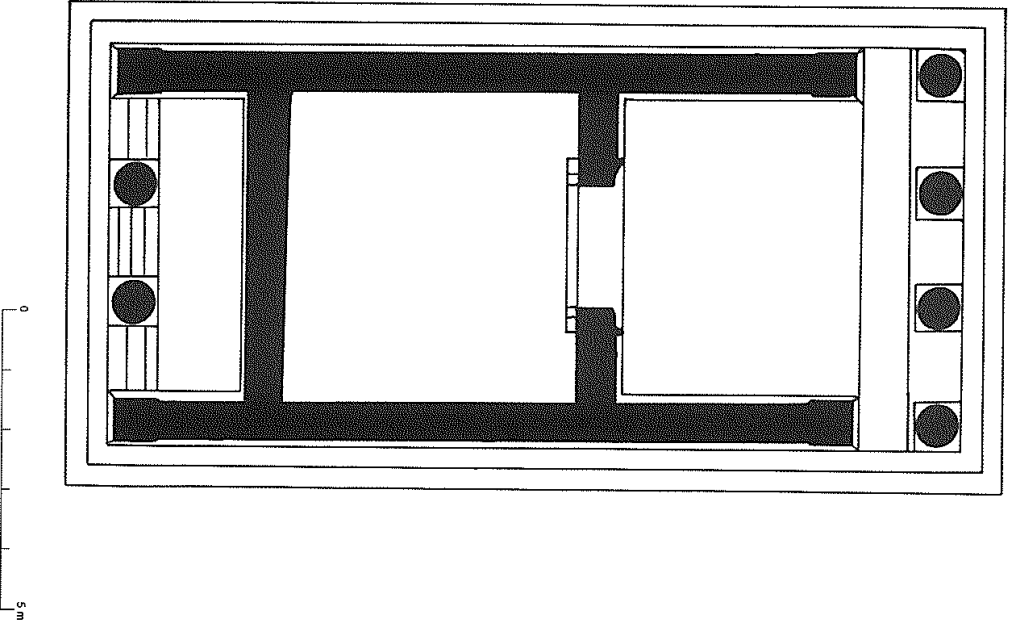
Dizin

- A**
 Aeolia 4
 Aesculapius 17
 Aizanoi 29, 75, 82, 101
 Akhatis 4
 Albantida 15, 16, 28, 29, 64-66, 68, 72, 73, 82, 101, 105
 Alexandria Troas 71
 Amazon 73, 74
 Amazonomakhie 22, 73, 74
 Anakreon 19
 Ankara 29, 74-76, 79, 80, 101, 105
 Antigonos 3, 90, 91
 Antigonos Doson 91
 Antigonos Gonatas 91
 Antiochos 4, 5, 10, 50, 51, 52, 57, 91, 92
 Apatnaia 92
 Aphrodisias 29, 74, 82, 105
 Aphroditie 90, 101, 104, 105
 Apollon 2, 16, 21, 29-33, 36, 42, 47, 64-66, 68, 71, 72, 76, 77, 80-82, 90, 101, 103, 105
 Apollon Pythios 53
 Aquilius 58
 Aresostylos 18
 Arceusius 17
 Arisonikos 58
 Artemidoros 56
 Artemis Tauropolos 30
 Artemision 6-14, 18-20, 22, 23, 28, 31, 32, 34-38, 41, 44, 45, 48, 49, 54, 55, 57-62, 64-66, 68, 69, 77-85, 88, 89
 Asandros 3
 Asia 4
 Asklepios 17, 84
 Assos 71
 Asyle 57
 Asagi Iadva 78, 79
 Athena 12, 17, 21, 26, 31, 32, 34, 35, 38-43, 45, 77, 84, 85, 87, 90, 91, 101, 104
- B**
 Bacchus 16-18, 24, 25
 Berlin 1, 12, 15, 19, 22, 34, 55, 59, 88, 101, 102, 104
 Bithynia 50, 51
 Boetia 53
- C**
 Carpiion 17
 Chersiphron 17
 Chrysa 29, 31, 36, 42, 71, 76, 80, 81, 101, 105
 Caudantiar 75
 Cire 72
- D**
 Delos 90-92
 Delphi 17, 47, 56, 57, 84
 Delphi Athena Pronaia 84
 Demetrius I. 4, 90
 Diagoras 54, 56
 Diana 15-18, 24, 28
 Diastylus 18, 31, 32
 Didyma 2, 30, 31, 33, 42, 77, 90
 Dionysos 2, 3, 5, 9-13, 16-18, 21, 24-28, 31, 33, 35, 36, 40-43, 45, 47-52, 56-59, 63-65, 67-69, 73, 81-83, 85, 87, 88, 92, 101, 103, 104
 Distyle 39, 74
 Domitian 29, 76
 Dora 6, 10, 17, 18, 25-27, 30, 32, 36, 39, 40, 70, 73, 77, 78, 80, 88
- E**
 Ege 5, 8, 79, 81, 92
 Epidaurus 84
 Eumenes 3
 Eumenes I. 4, 90
 Eumenes II. 5, 51, 52, 92
 Eumenes Stosai 85
 Eustylos 18, 22, 24, 30-32, 44
- F**
 Fenike 3
- G**
 Galat 4, 51, 90, 91
 Galatia 75
 Gigantomakhie 74
 Gülpınar 71
- H**
 Haci Bayram Veli 74
 Hadrian 26, 27, 34, 67, 74, 76
 Hagiisdamos 53
 Hagion 54
 Halai 30
 Halkarassos 11, 28, 34, 38, 72
 Harpalos 15
 Helene 7, 29, 62, 65, 66, 68, 73, 76, 79, 82, 101, 105
 Hellepontos 3
 Hera 17, 32, 77, 78, 101
 Homeros 72
 Hypostyle 91
- I**
 Iktinos 17
 Iliada 72
 in antis 39, 43, 74, 76, 80
 Ionia 3, 4, 17, 90, 105
 Isagoras 54, 56
 Isteria 54
 İskender 2, 3, 90
 İsoophios 56
 İstanbul 7, 12, 19, 20, 22, 34, 59, 102, 104, 105
- J**
 Juno 17
- K**
 Kappadokia 3
 Karia 3, 72-74, 90, 91
- L**
 Labaranda 38, 77, 101
 Lacunaria 17
 Lagina 79, 82, 101, 105
 Laodike 50
 Laomedon 3
 Leonnatos 3
 Lesbos 7, 22, 39, 59, 69, 70, 78, 102, 104
 Leukophryene 19, 23, 53-57
 Lindos 91
 Livius 5
 Lydia 3, 70
 Lykia 3, 33
 Lysimakhos 3, 4
- M**
 Magnesia 2-6, 8-12, 15-19, 22-24, 28, 29, 31, 33, 35, 42-45, 47-49, 52-69, 74, 80, 82, 85, 88, 92, 101-103
 Mainandros 56
 Makedonia 3-5, 43, 51, 91, 92
 Manisa 5, 70
 Mausoleum 11, 17, 28, 34, 35, 36, 59, 72
 Menandros 3
 Menderes 9, 72, 74
 Menesthes 72, 73, 82
 Mesa 29, 30, 36, 42, 69, 71, 78-81, 90, 101, 104
 Messene 53
 Messene 17
 Meppont 29, 30, 101
 Musir 3, 4, 50
 Milietos 5, 36, 57, 58, 61, 85, 88, 91, 92
 Minerva 17
 Mithridates 74
 Moiragors 53, 57
 Monophthalmos 3
 Monopetros 17, 24, 25
- N**
 Neoklasik 87, 89
 Nereidler Anıtı 36, 77, 101

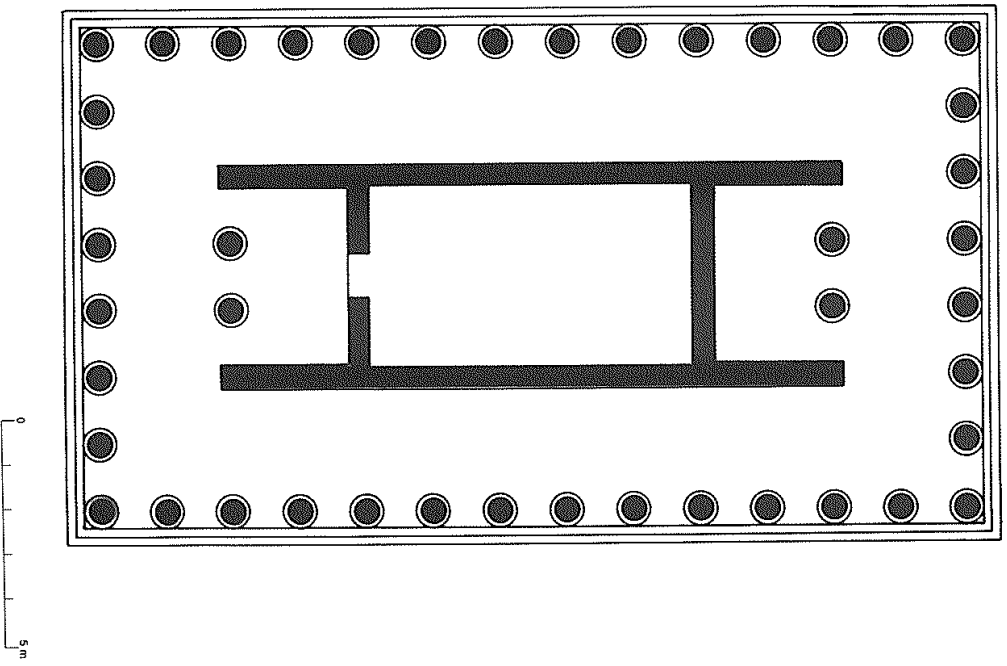
- Nike 28, 75, 77
Nikephoros 55, 57, 58
- O**
Oraklar 19, 54
- P**
Paestum 78, 101
Pamphyla 3
Pankration 53
Paphlagonia 3
Paris 19, 22, 102, 103
Paros 72
Pergamon 68, 76, 83, 85, 88, 90-92, 101, 102, 104
Pergamon Zeus Sunağı 10, 24, 31, 61, 64-66, 105
Perpenna 58
Phidias 28
Philatos 3
Philipp II. 5, 91, 92
Philo 17
Phokata 17
Phrygia 3
Piraeus 17
Polybios 5
Polykleides 54
Pontus 4
Priere 12, 15-18, 21, 26, 31, 34, 35, 38-43, 45, 61, 62, 77, 85, 87, 88, 101, 104
Proplea 32
Prosylos 43, 44, 74, 76
Pruusias 1, 50
Ptolemaios 3, 4, 50, 91
Pythokosyros 18, 31, 71, 76
Pythos 6, 17, 21, 26, 34, 38-43, 45, 59, 87
Pythodolos 54
- R**
Raphia Savası 91
Rhodos 92
Roma 5, 6, 9, 11, 16, 23, 24, 26, 28, 31, 36, 38, 42, 57, 58, 63, 69, 71, 75, 76, 79, 82, 87, 92, 103, 104
Rönesans 11, 40, 82, 87
- S**
Samos 8, 17, 32, 77
Sardes 2, 4, 21, 29-32, 42, 70, 71, 76, 82, 90, 101, 104, 105
- Samyros 17, 34, 35, 38
Scipio 57
Seleukos 4, 5, 10, 50, 51, 90-92
Seleukos I. 4, 90
Selinus 30, 77, 78
Sicilia 79
Silenus 17
Sikopas 72
Smintheion 29, 31, 36, 71, 72, 80, 101
Söke 19
Stephanephoros 53-57
Stratonikeia 73
Suriye 3, 4, 50, 77, 90
Syrakusa 32
Sisylos 18, 22, 31, 32, 74
- T**
Tarsus 4
Tekhnit 5, 92
Teos 2-5, 9-13, 16-18, 21, 24, 25, 28, 31, 33-35, 40-43, 45, 47-57, 58, 59, 63-69, 73, 81-83, 85, 87, 88, 92, 101, 103, 104
Ternsyleos 74
Themistokles 19, 47
Theodoros 17
Thrakia 3
Thrasyphton 53
Trajan 76
Tralleis 17
Troas 4
- V**
V. Philipp 92
Virtutius 16, 72
Virvutius 6, 15, 18, 73, 79, 81, 83, 87, 88
- X**
Xantios 36, 77, 101
- Z**
Zenodoros 53
Zeus 29, 31, 43-45, 64, 65, 75, 77, 82, 101
Zeus Saisopolis 43, 44, 58, 60, 61, 63, 65, 74, 88, 101, 104
Zeus Stratio 38

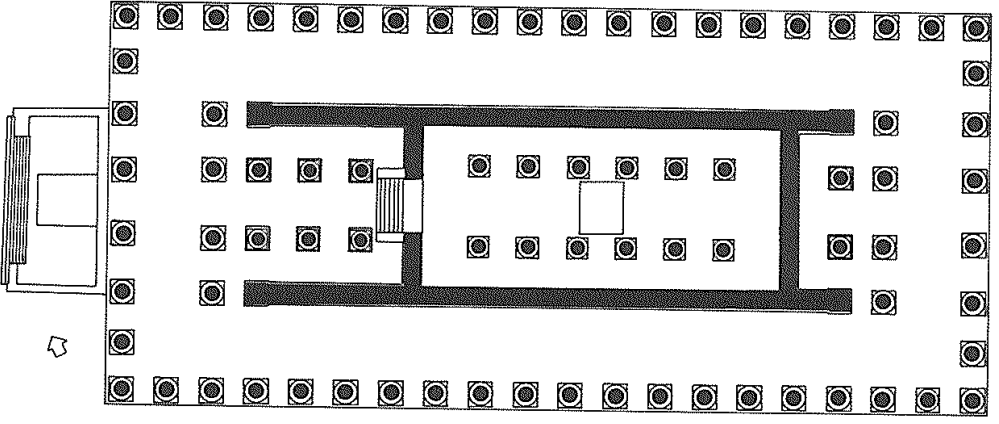
Çizim 1 - Magnesia Artemis Tapınağı.

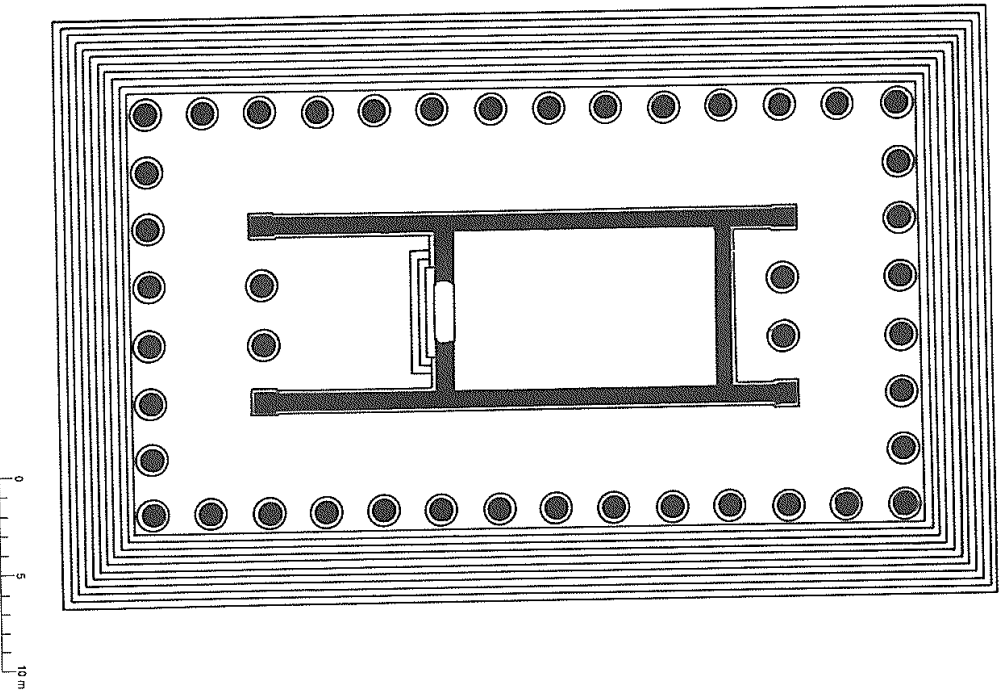
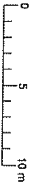
Çizim 4 - Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı.

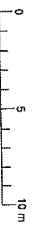
Çizim 5 - Messa Aphrodite Tapınağı.

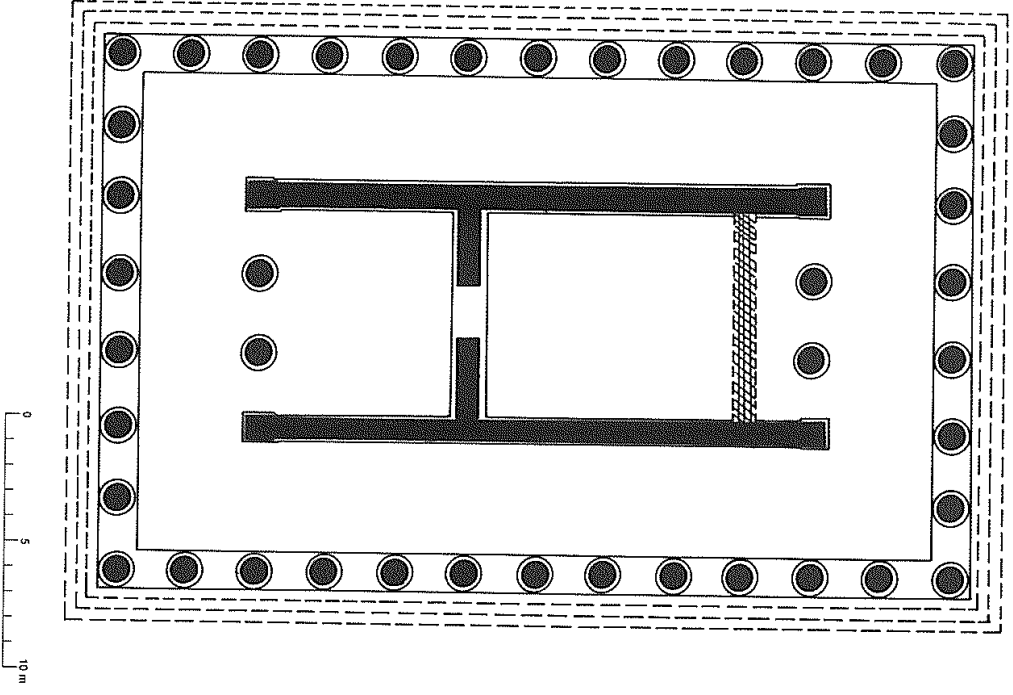
Çizim 6 - Sardes Artemis Tapınağı.

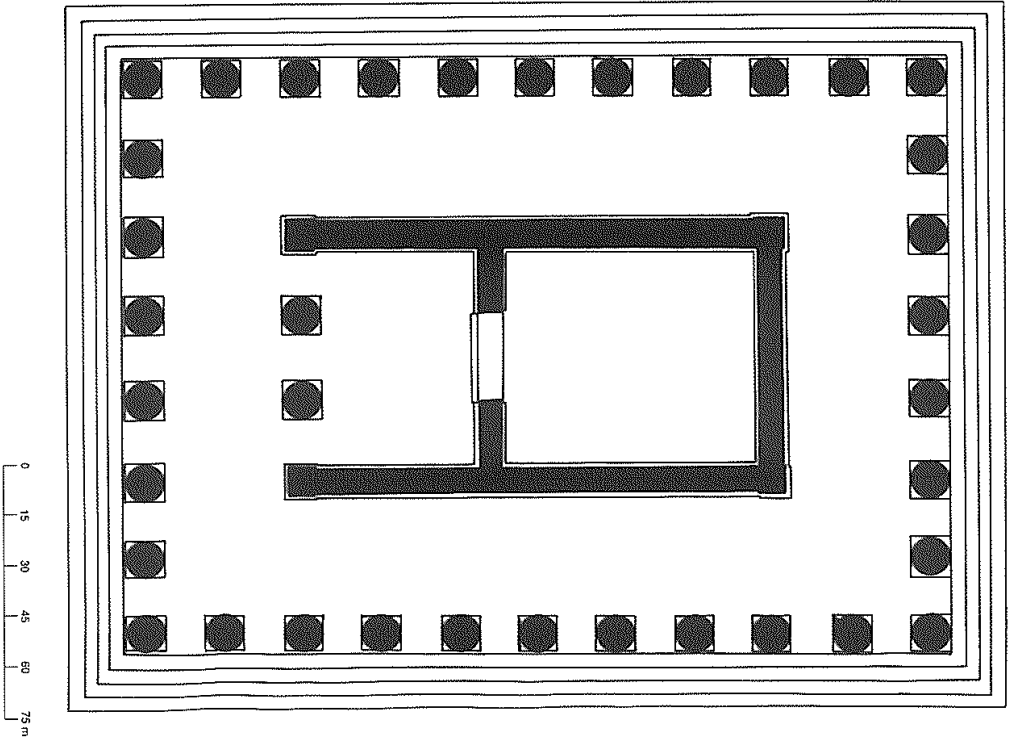
Çizim 7 - Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı.

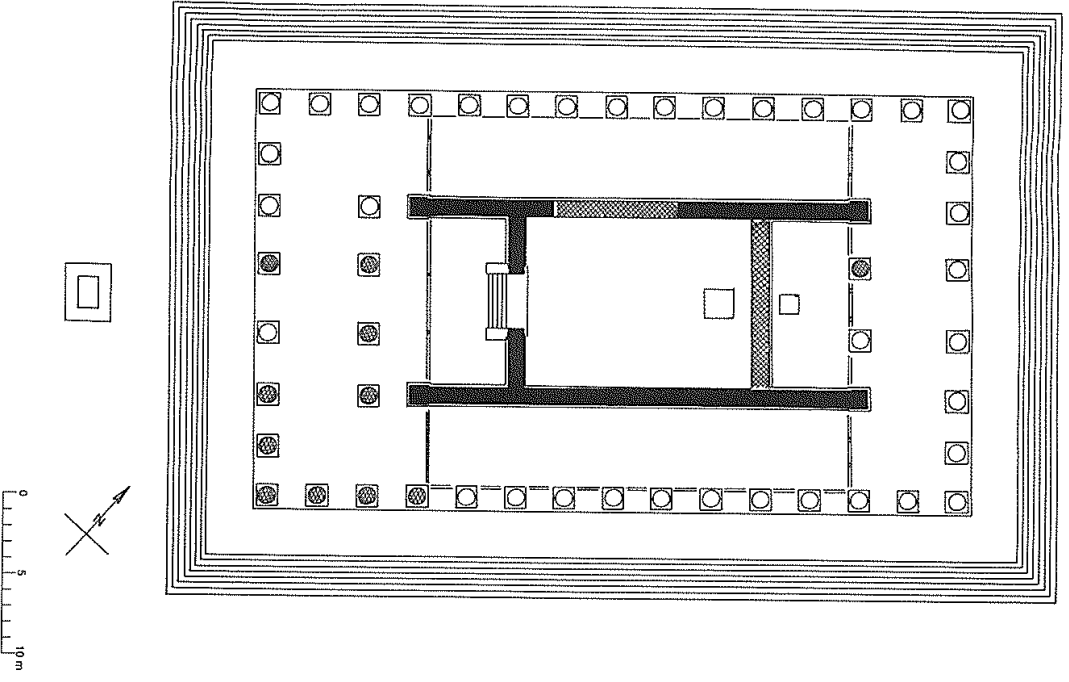

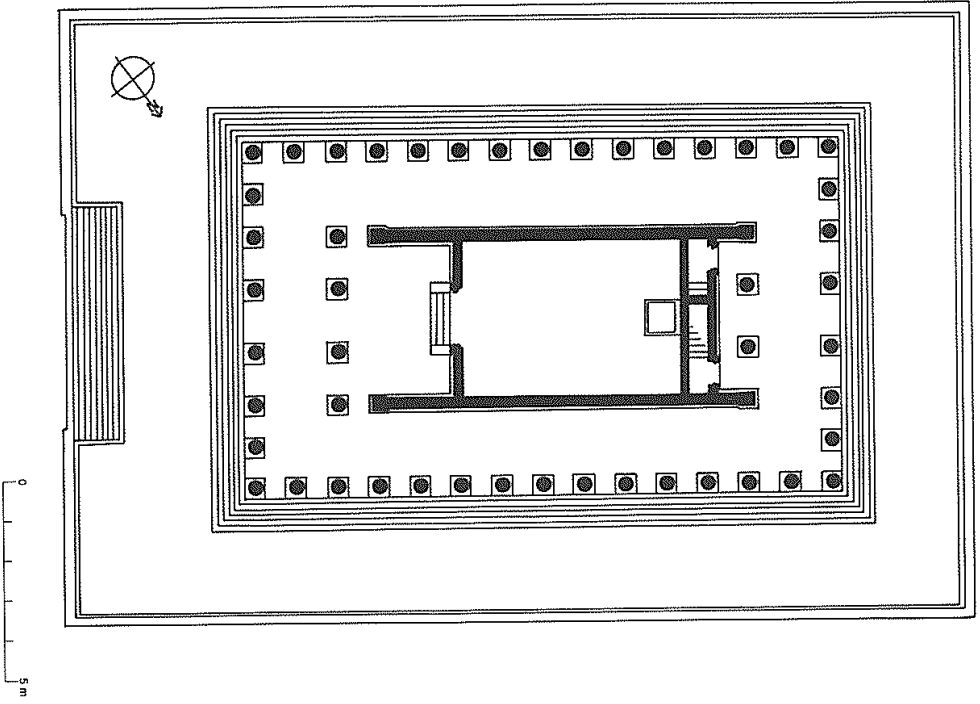
Çizim 8 - Alabanda Apollon Tapınağı.

Çizim 9 - Lagina Hekate Tapınağı.

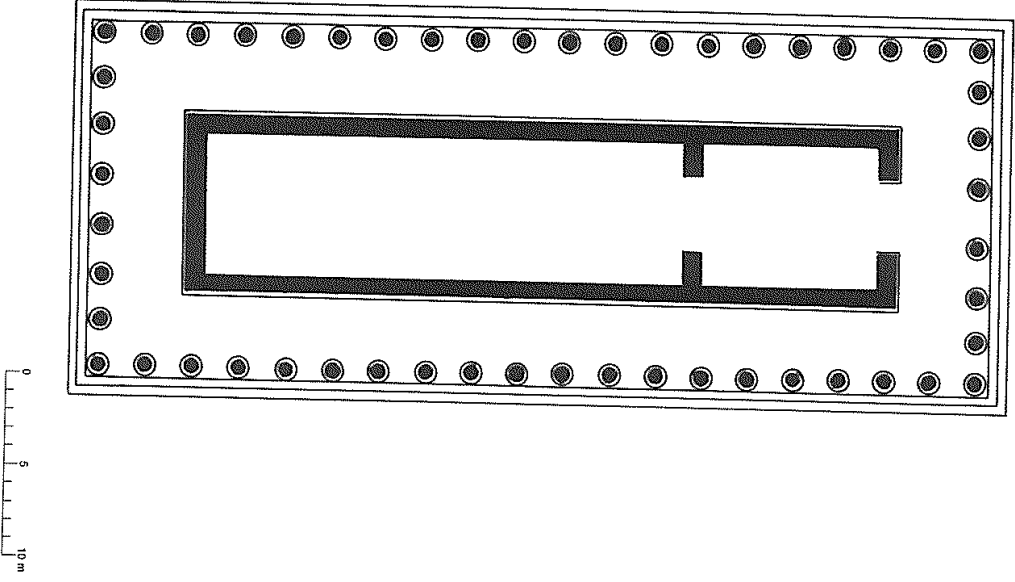

Çizim 10 - Ankara Augustus Tapınağı.

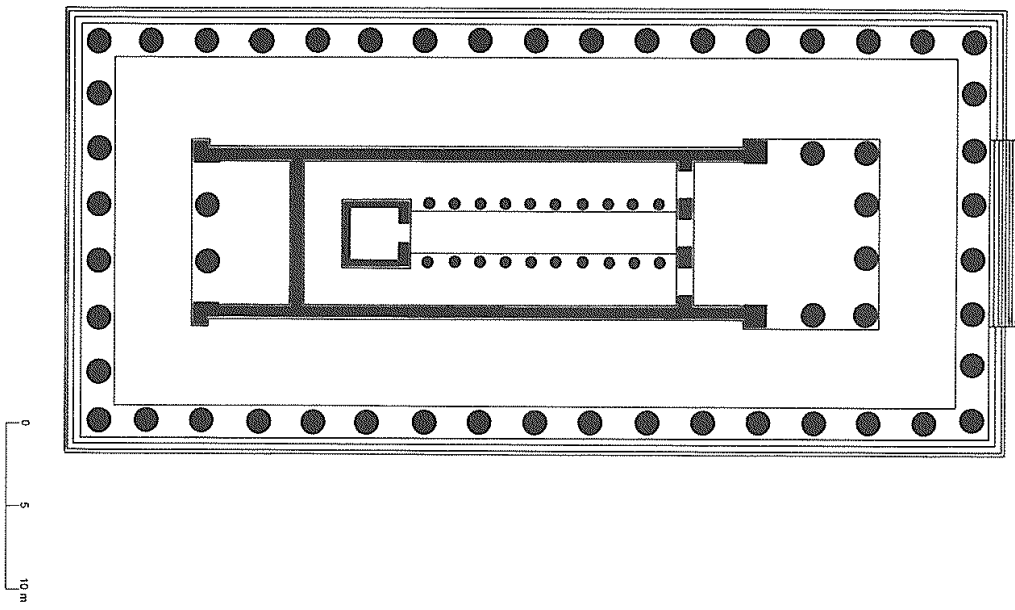

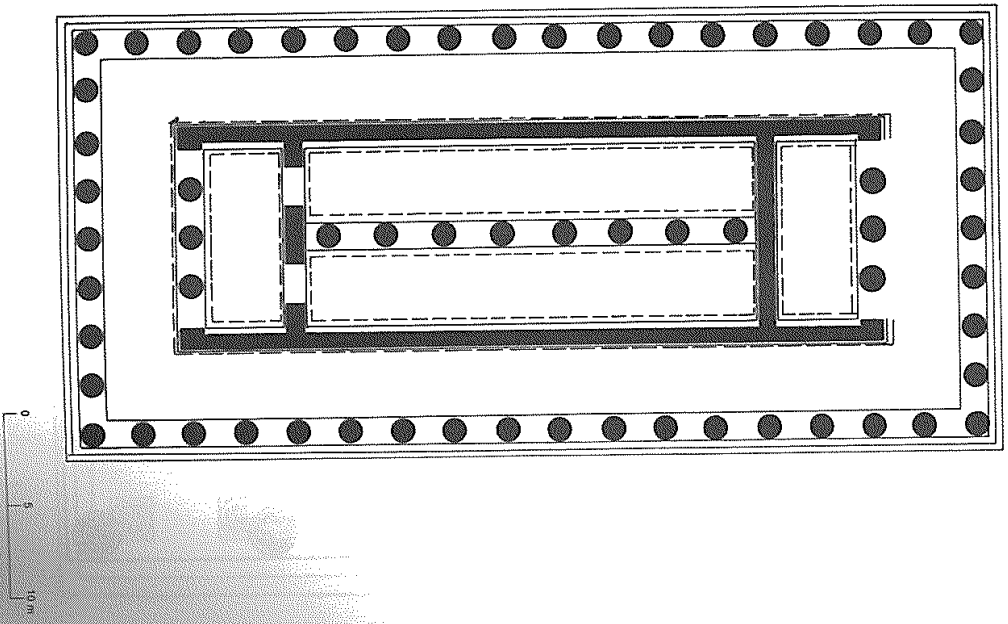
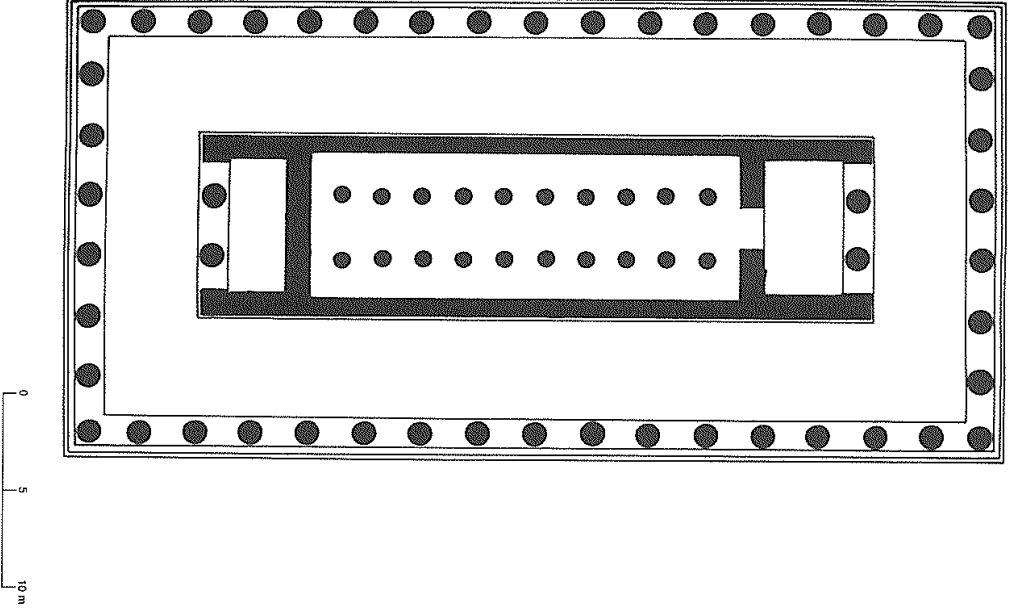
Çizim 11 - Alzanoi Zeus Tapınağı.

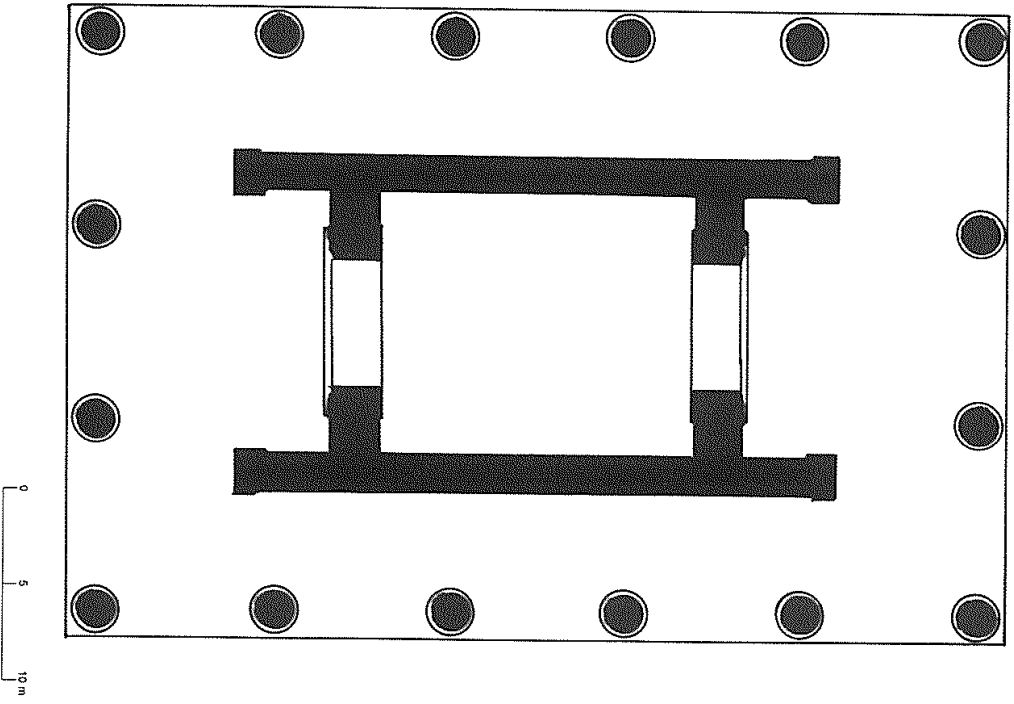
Çizim 12 - Metapont İon Tapınağı.

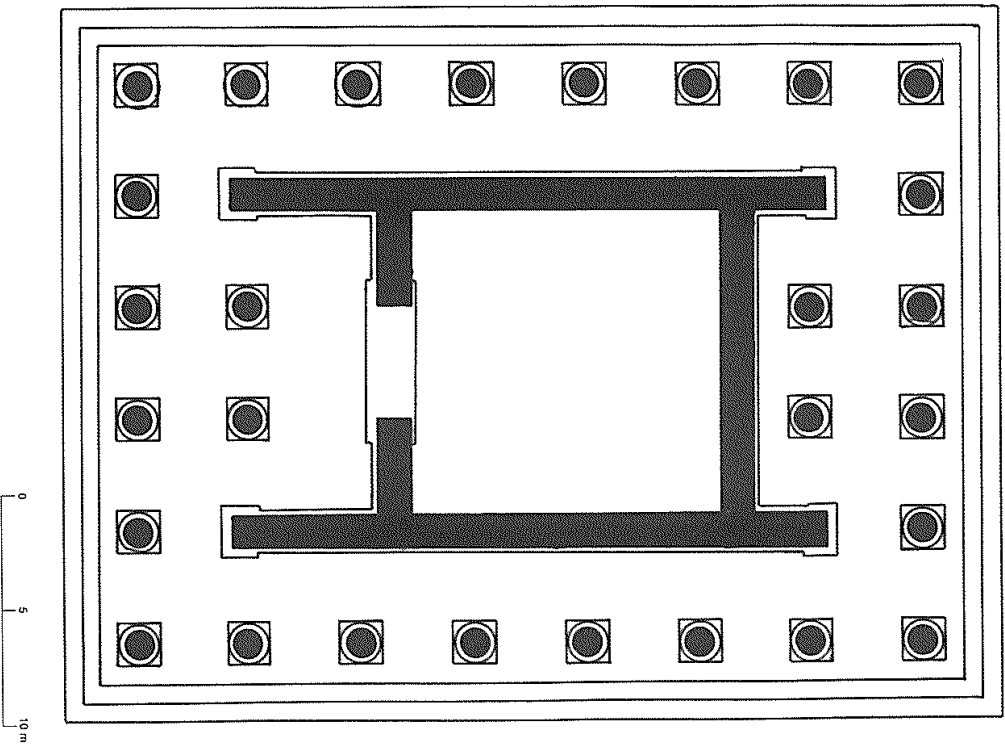
Çizim 13 - Selinus C Tapınağı.

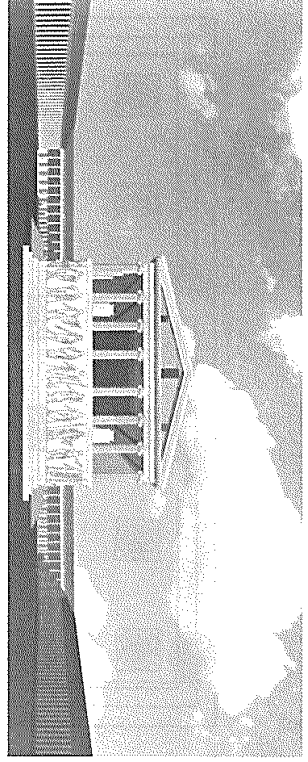

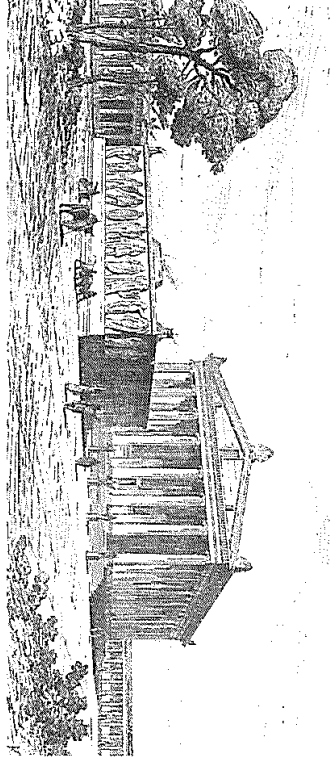
Çizim 16 - Xanthos Nereidler Anıtı.

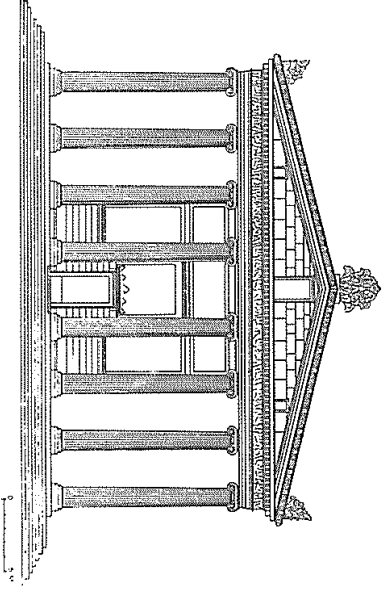
Çizim 17 - Labraunda Zeus Tapınağı.

Resim 1 - Magnesia Artemis Tapınağı, temnosun yeniden kurma denemesi.

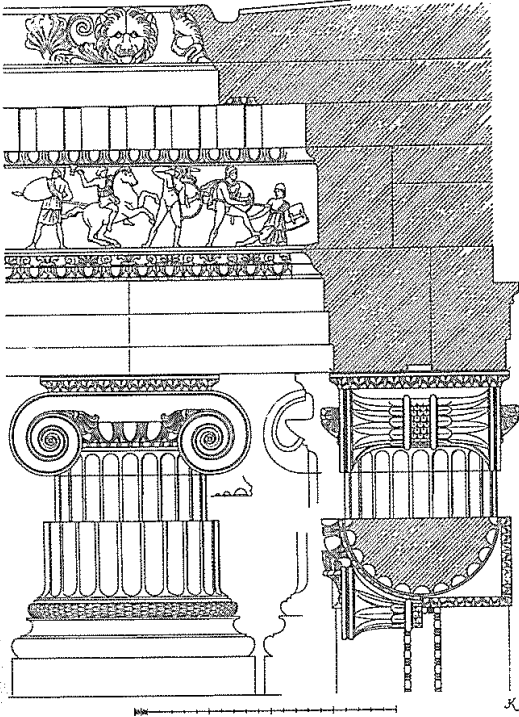
Resim 2 - Magnesia Artemis Tapınağı, yeniden kurma denemesi.

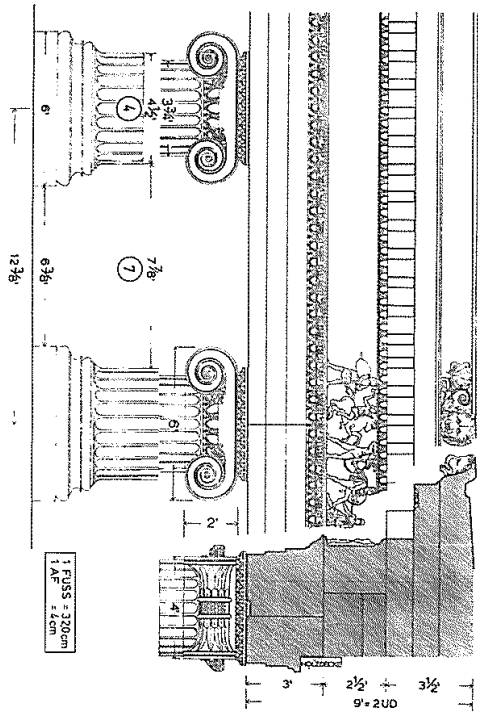
Resim 3 - Magnesia Artemis Tapınağı, ön cephenin rekonstrüksiyon denemesi.

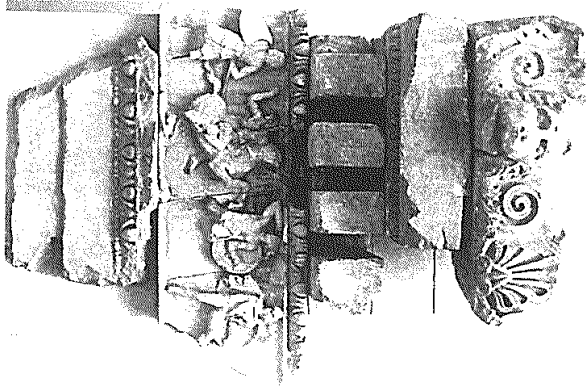
Resim 5 - Magnesia Artemis Tapınağı, Berlin Pergamon Müzesi'ndeki ayağı kaldırılmış şekli.

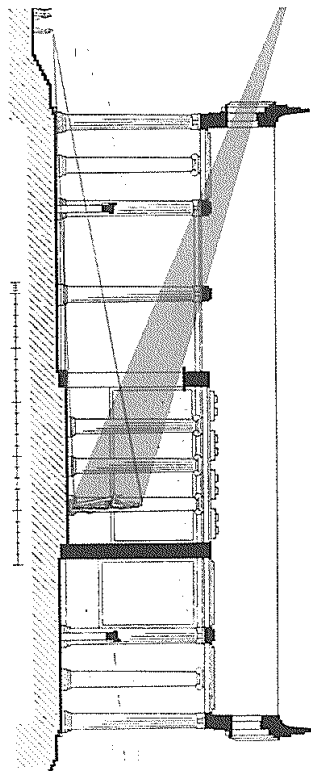
Resim 4 - Magnesia Artemis Tapınağı, Humann tarafından yapılan rekonstrüksiyon denemesi.

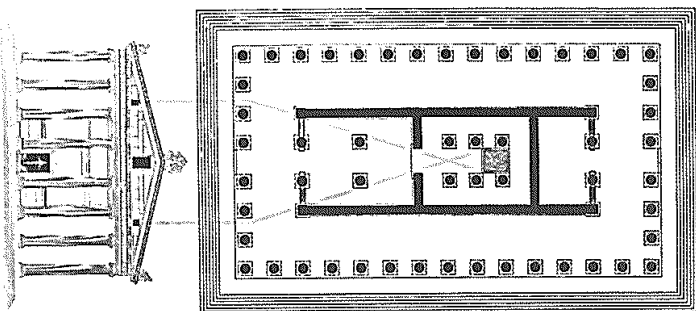
Resim 6 - Magnesia Artemis Tapınağı, alınlıktan kesit.

Resim 7 - Magnesia Artemis Tapınağı, üst yapıdan detay.

Resim 8 - Magnesia Artemis Tapınağı, Bingöl'e göre epiphanninin gerçekleşmesi için öngörülen aydınlatma şeklini gösteren deneme çizimi.

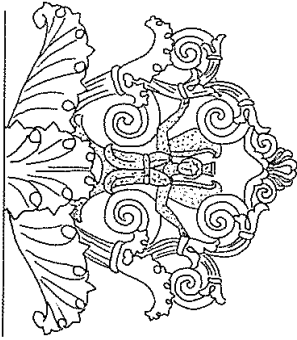

Resim 9 - Magnesia Artemis Tapınağı, Bingöl'e göre cephe planı ve alınlık pencerelerinden geçen ışığın yansımalarını gösteren temsilli çizim.

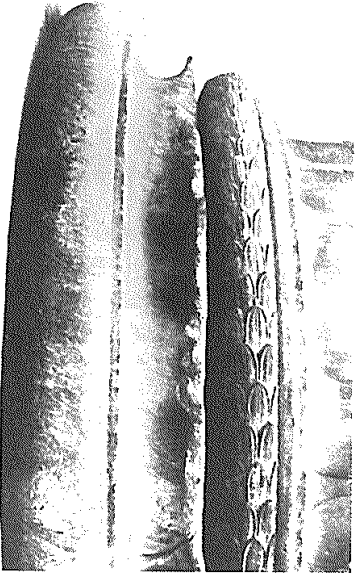

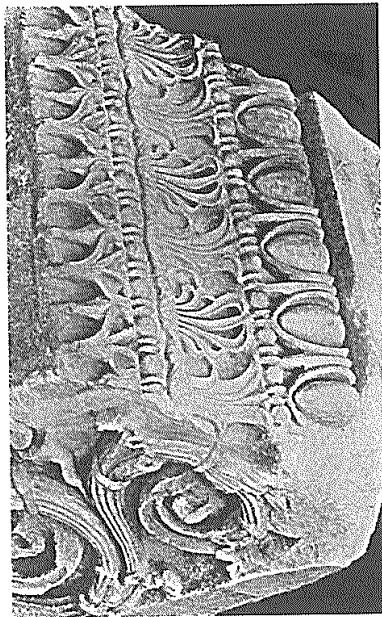
Resim 10 - Magnesia Artemis Tapınağı, ranke tanrıçası ile birlikte ranke ranke friz.

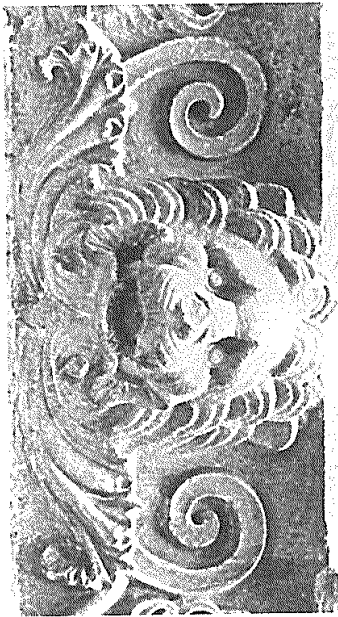
Resim 11 - Magnesia Artemis Tapınağı, akroter.

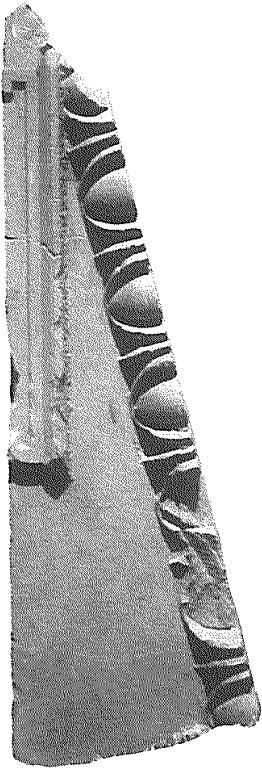
Resim 12 - Magnesia Artemis Tapınağı, sütun kidesi.

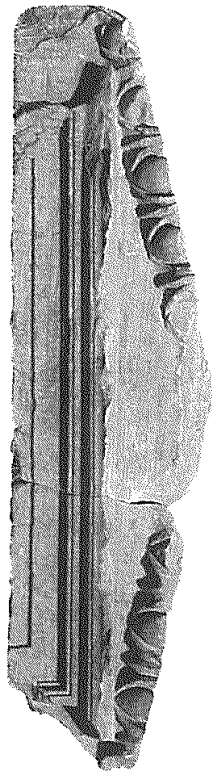
Resim 13 - Magnesia Artemis Tapınağı, ante başlığı.

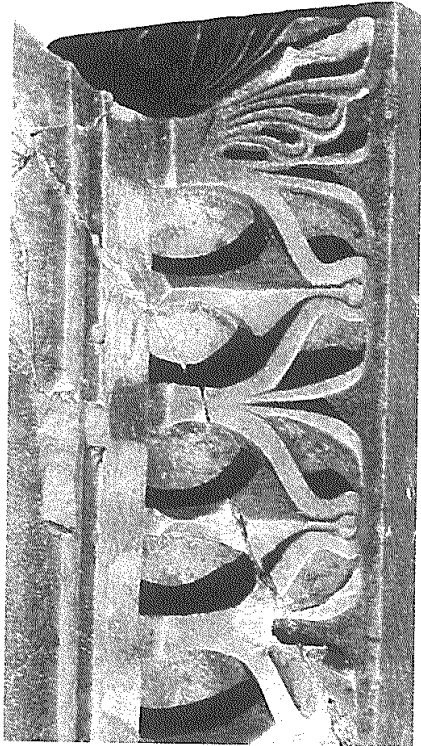
Resim 14 - Magnesia Artemis Tapınağı, aslan başlı çörtlem parçası.

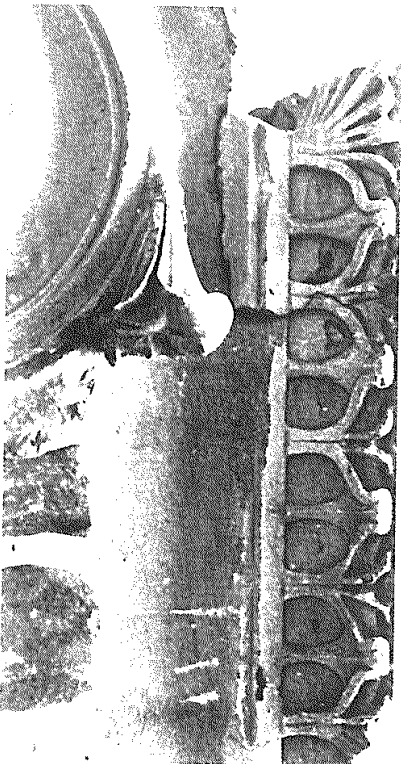
Resim 15 - Magnesia Artemis Tapınağı, alınlık yan kapaşı lentosu.

Resim 16 - Magnesia Artemis Tapınağı, alınlık orta kapısı lentosu.

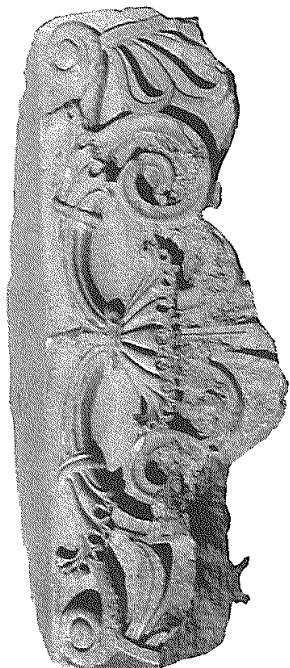
Resim 17 - Magnesia Artemis Tapınağı, Lesbos kymationundan ayrıntı.

Resim 18 - Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığından kyma parçası.

Resim 19 - Magnesia Artemis Tapınağı, alınlıktan sima parçası.

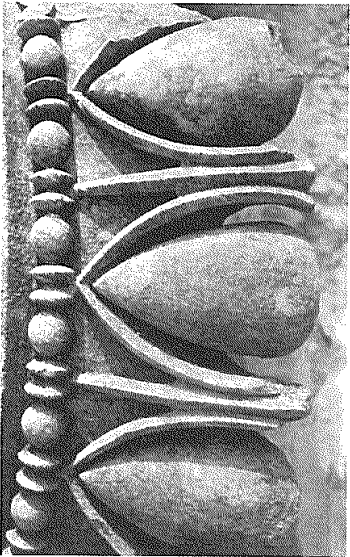
Resim 20 - Magnesia Artemis Tapınağı, sima bloğu

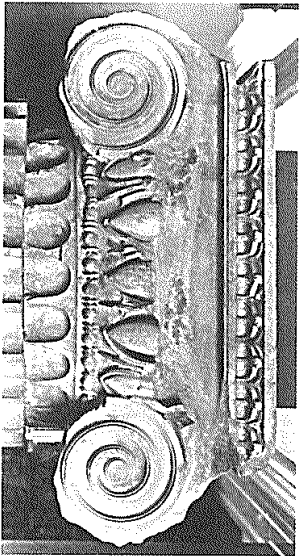
Resim 21 - Magnesia Artemis Tapınağı, rankeli friz.

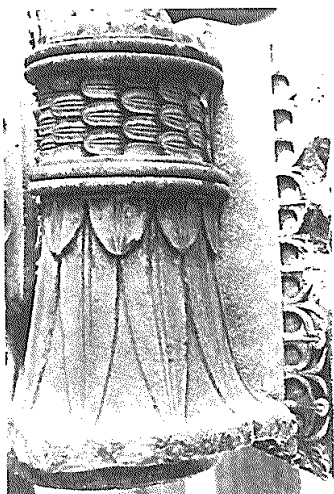
Resim 22 - Magnesia Artemis Tapınağı, sütun başlığı.

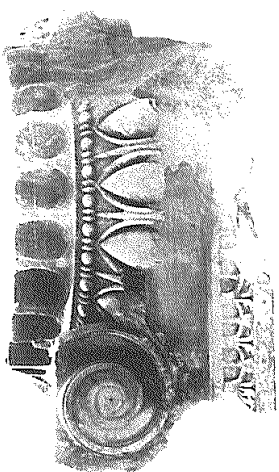
Resim 23 - Magnesia Artemis Tapınağı, sütun başlığından kyma delayı.

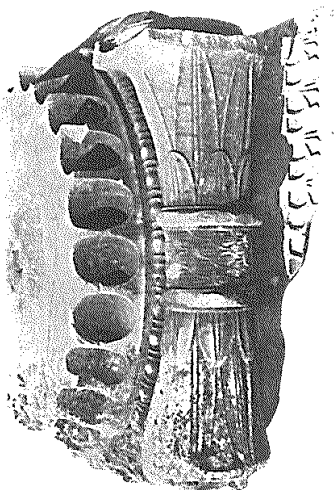
Resim 24 - Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı.

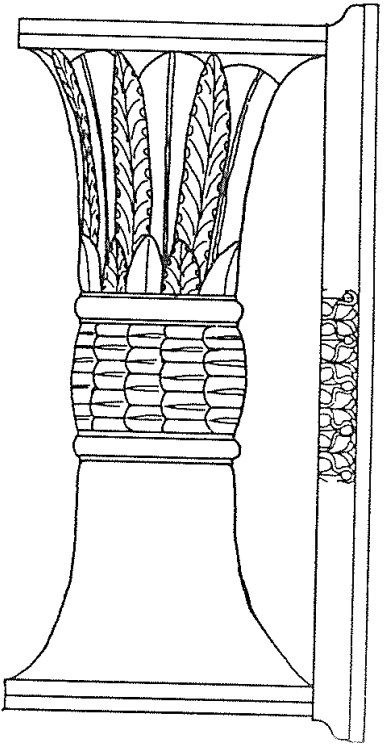
Resim 25 - Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri.

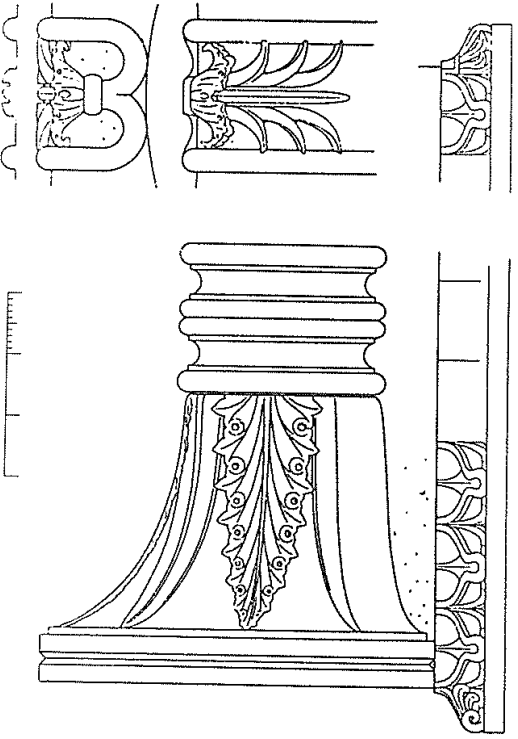
Resim 26 - Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı.

Resim 27 - Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri.

Resim 28 - Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri.

Resim 29 - Magnesia Artemis Tapınağı, İon sütun başlığı polsteri.

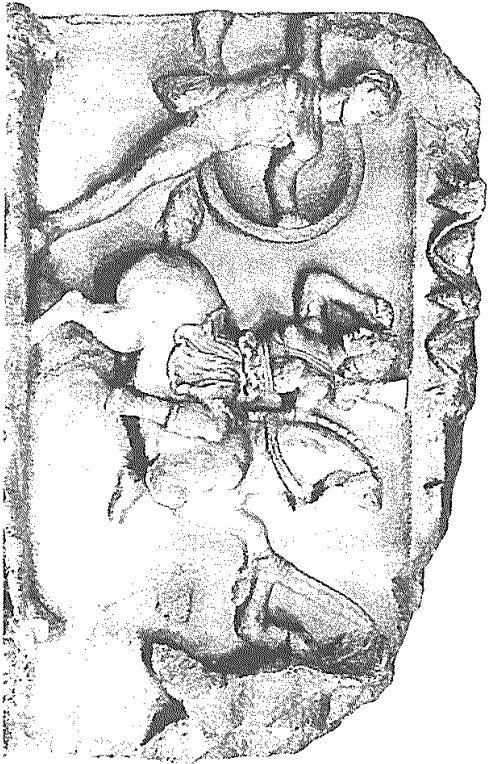

Resim 30 - Magnesia Artemis Tapınağı, batı frizinden parça.

Resim 31 - Magnesia Artemis Tapınağı, batı frizinden parça.

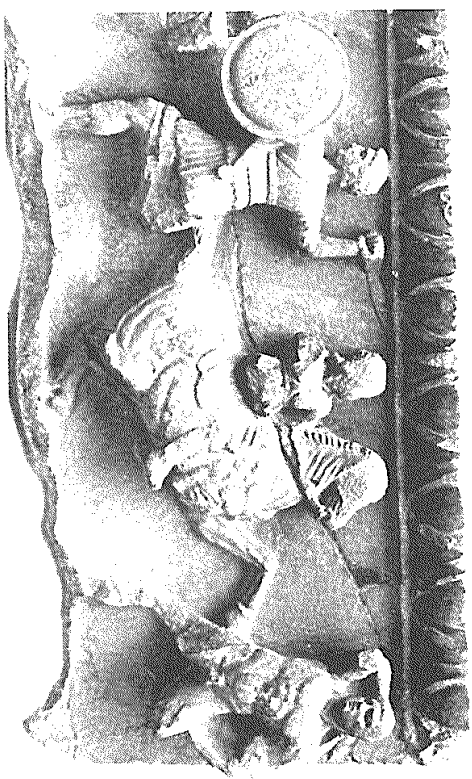
Resim 32 - Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça.

Resim 33 - Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça.

Resim 34 - Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça.

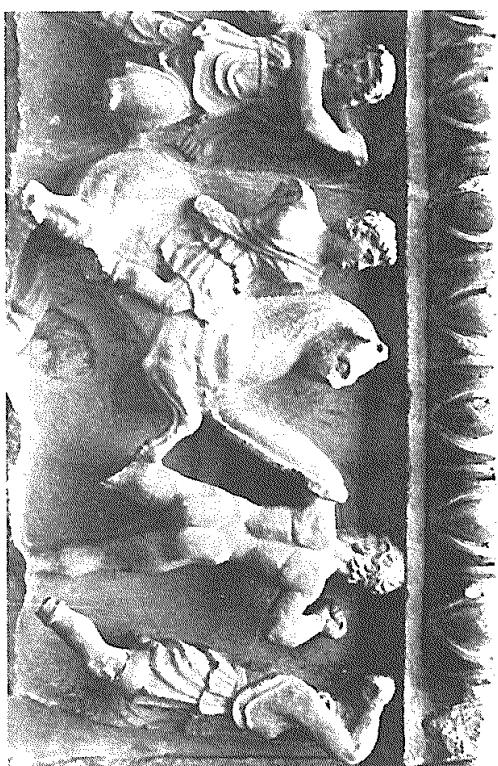
Resim 35 - Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça.

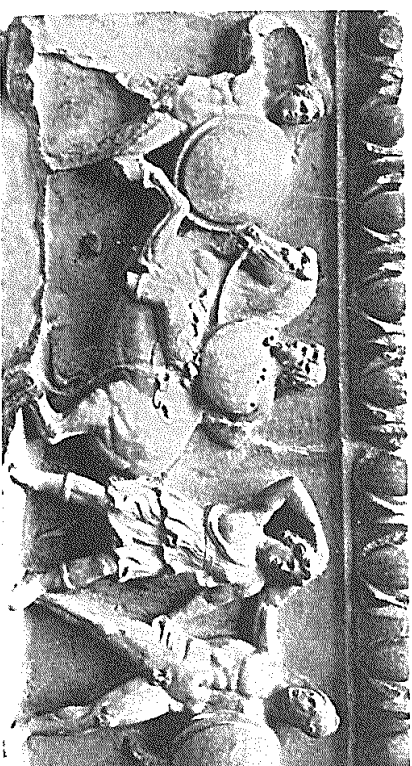
Resim 36 - Magnesia Artemis Tapınağı, güney frizinden parça.

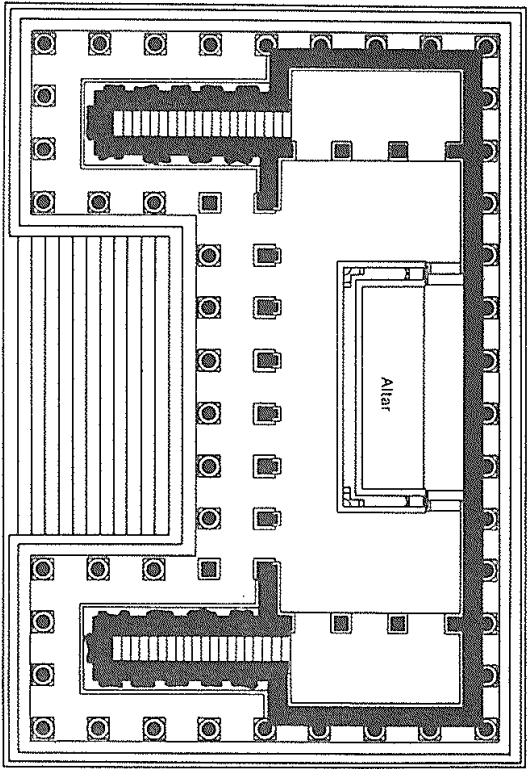
Resim 37 - Magnesia Artemis Tapınağı, doğu frizinden parça.

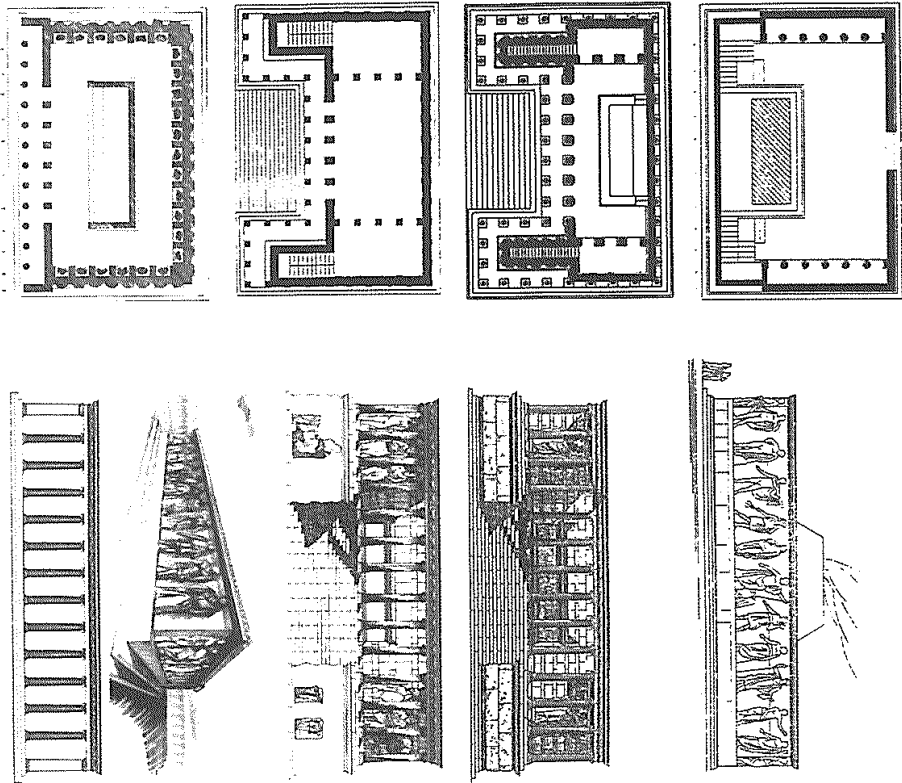
Resim 38 - Magnesia Artemis Tapınağı, kuzey frizinden parça.

Resim 39 - Magnesia Artemis Tapınağı, kuzey frizinden parça.

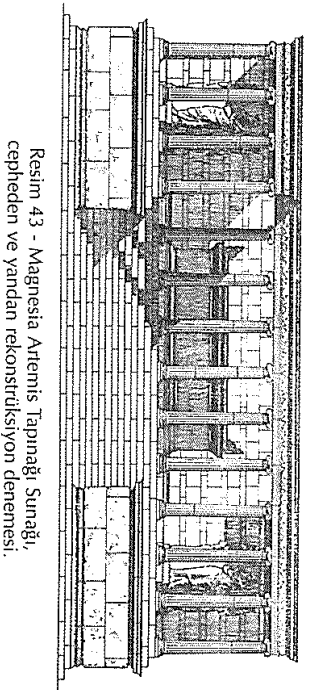
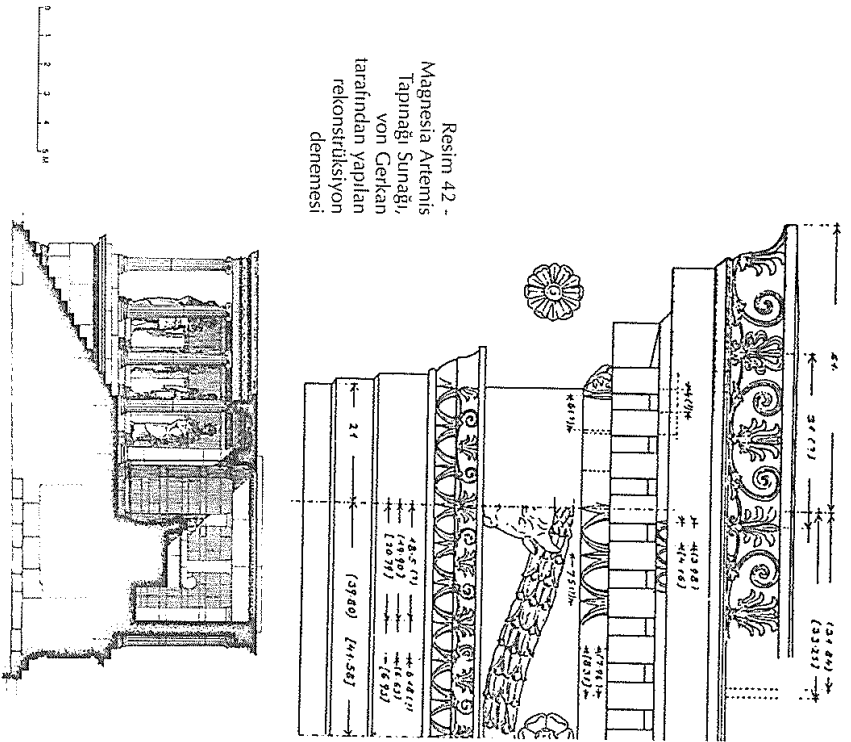
Resim 40 - Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı.

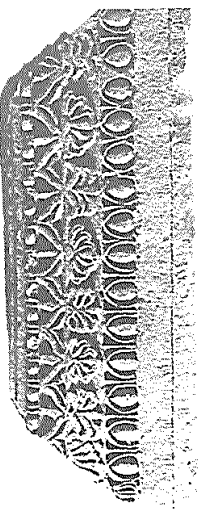
Resim 41 - Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı,
sunanın yerinden kurma denemesine ilişkin öneriler.

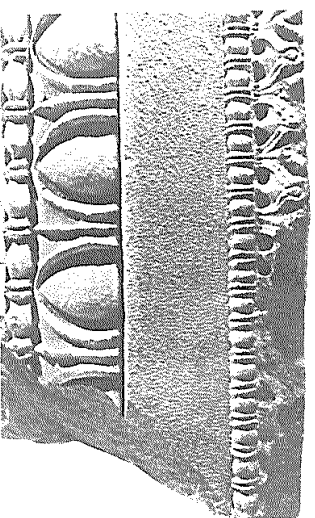
Resim 42 -
Magnesia Artemis
Tapınağı Sunağı,
von Gerkan
tarafından yapılan
rekonstrüksiyon
denemesi

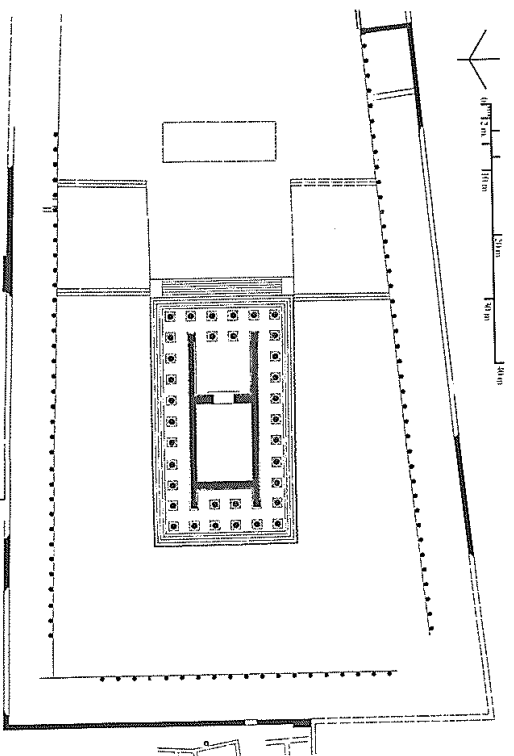
Resim 43 - Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı,
cepheden ve yandan rekonstrüksiyon denemesi.

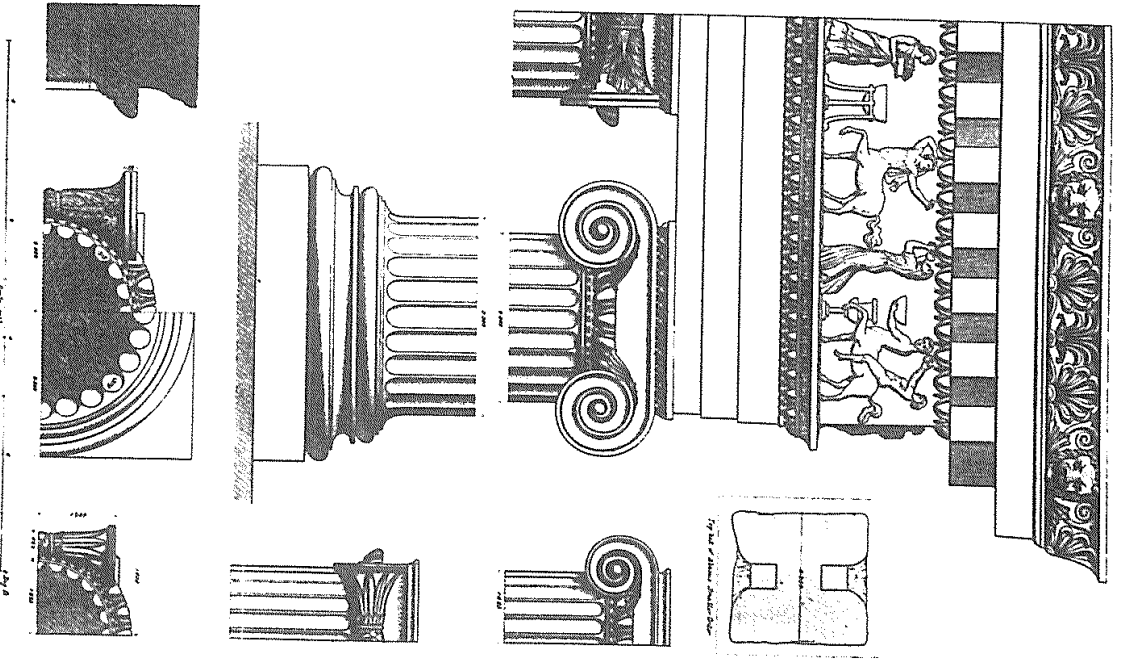
Resim 44 -
Magnesia
Artemis
Tapınağı Sunağı,
ante başlığı.

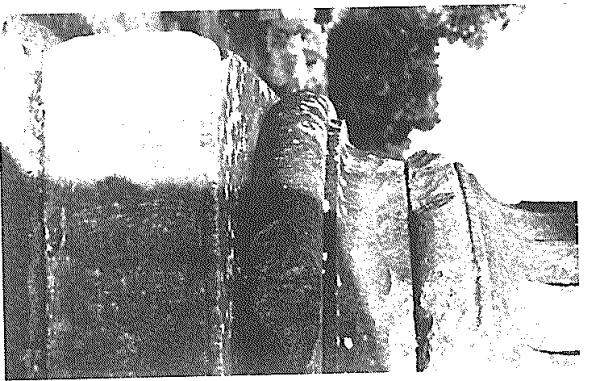
Resim 45 -
Magnesia
Artemis
Tapınağı Sunağı,
mimari bezekli
parça.

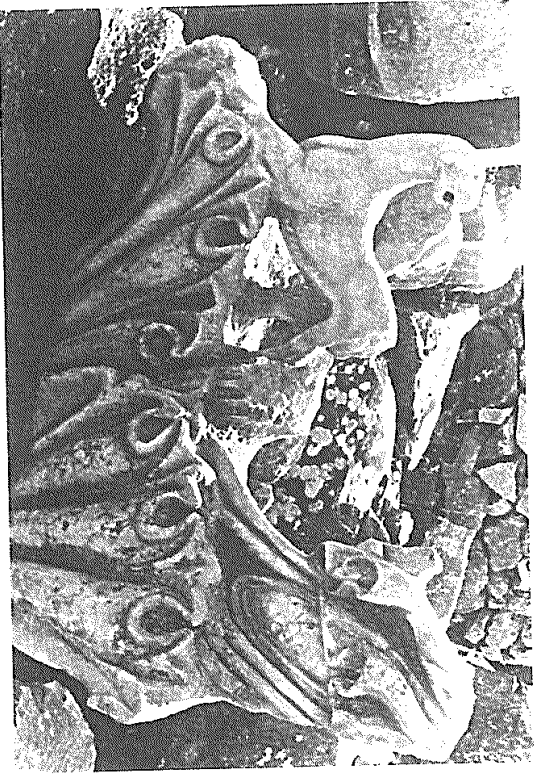
Resim 46 - Teos Dionysos Tapınağı, temenos.

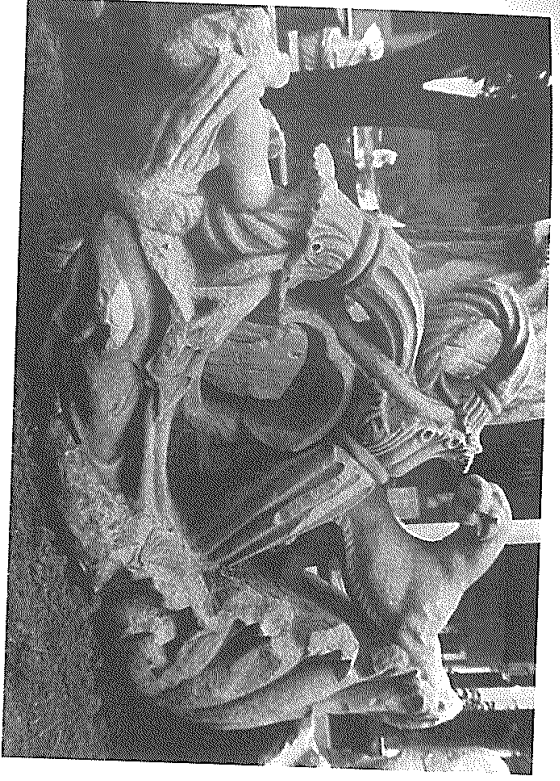
Resim 47 - Teos Dionysos Tapınağı,
Pulları'n 1882'de yapılmış olduğu rekonstrüksiyon denemesi.

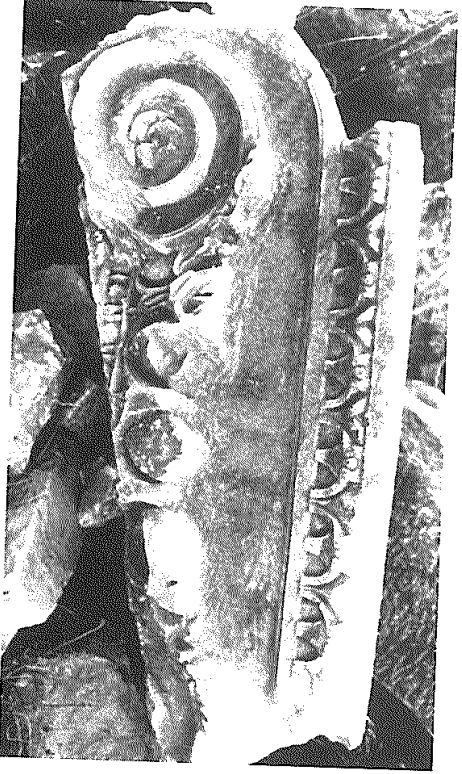
Resim 48 - Teos
Dionysos Tapınağı,
sütun kaidesi.

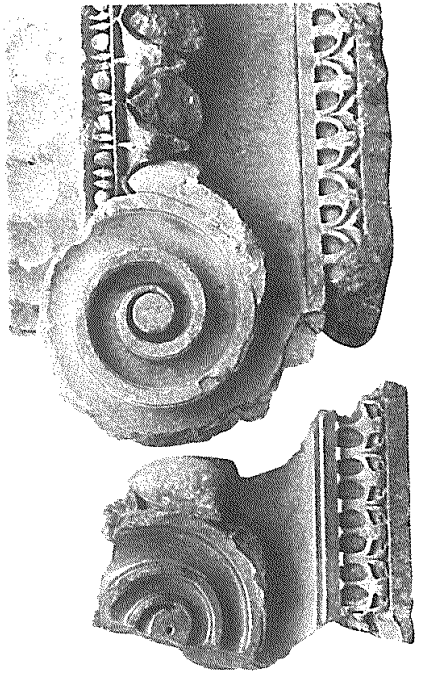
Resim 49 - Teos Dionysos Tapınağı, köşe akroteri.

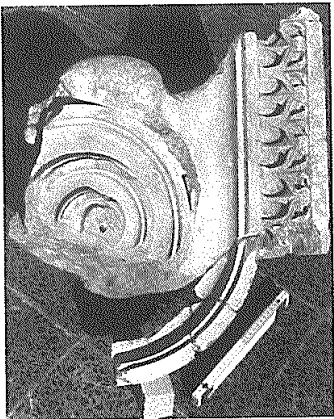
Resim 50 - Teos Dionysos Tapınağı, Roma İmparatorluk dönemine ait akroter.

Resim 51 - Teos Dionysos Tapınağı, İon sütun başlığı.

Resim 52 - Teos Dionysos Tapınağı, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait sütun başlıkları (soldaki Roma, sağdaki Hellenistik).

Resim 53 - Teos Dionysos Tapınağı, Hellenistik döneme ait sütun başlığı.

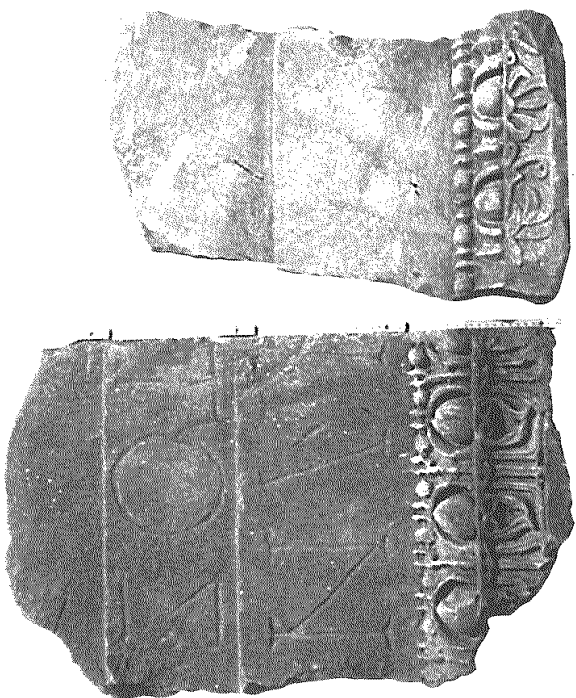
Resim 54 - Teos Dionysos Tapınağı, Hellenistik döneme ait sütun başlığı parçaları.

Resim 55 - Teos Dionysos Tapınağı,
Apollon (?) menad ve kentaur beledi Hellenistik friz plakası.

Resim 56 - Teos Dionysos Tapınağı, İmparatorluk çağına ait friz parçası.

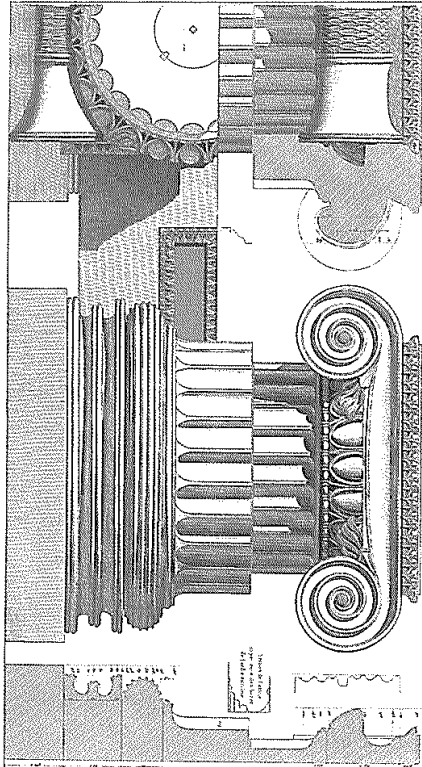

Resim 57 - Teos Dionysos Tapınağı,
Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait epistyle blokları.

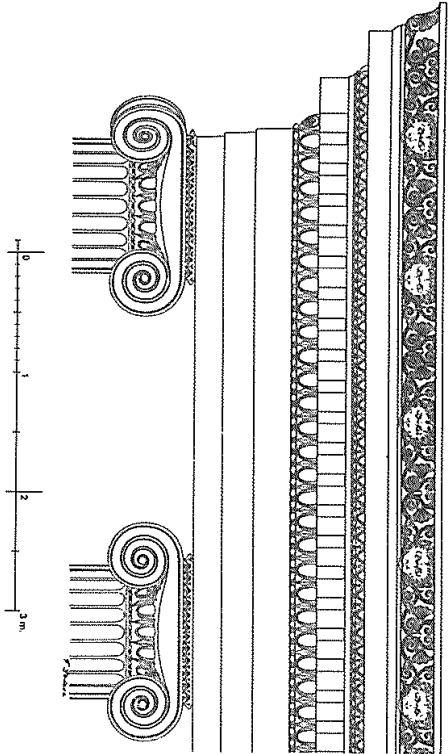

Resim 58 - Teos Dionysos Tapınağı, sima.

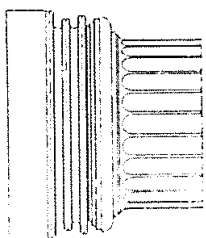
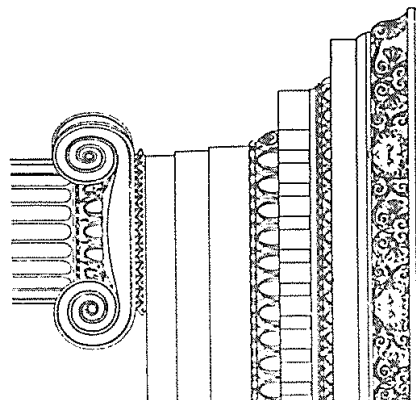

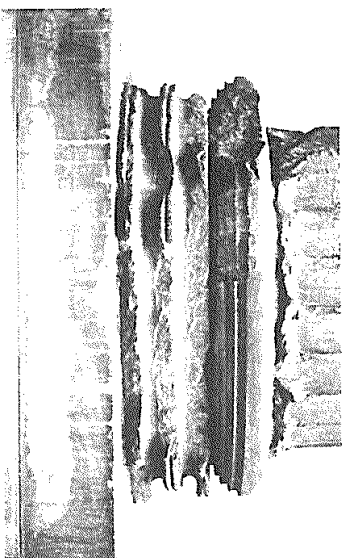
Resim 59 - Priene Athena Tapınağı, sütun kaidesi ve başlığından detay.

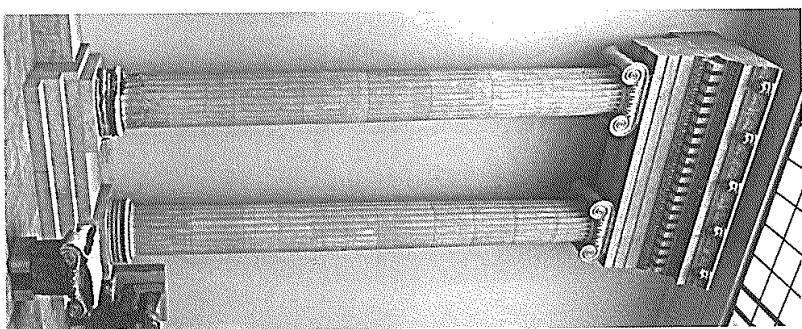
Resim 60 - Priene Athena Tapınağı, simadan detay.

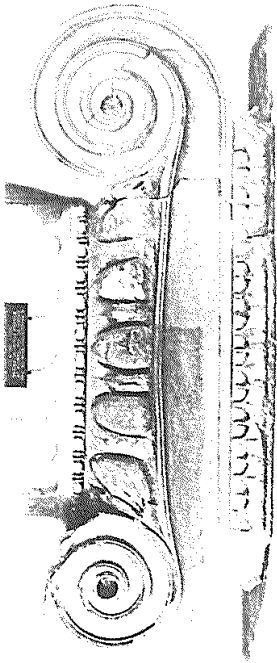
Resim 61 - Priene Athena Tapınağı, kesit görüntüsü.

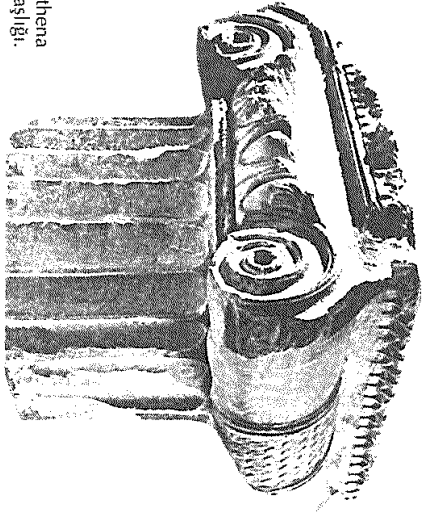
Resim 63 - Priene Athena Tapınağı, sütun kaidesi.

Resim 62 - Priene Athena Tapınağı, orijinal ve modern mimari elemanlar kullanılarak ayağa kaldırılmış hali.

Resim 64 - Priene Athena Tapınağı, İon başlığı.

Resim 65 - Priene Athena Tapınağı, sütun başlığı.

Resim 66 - Priene Athena Tapınağı, İon kymationundan detay.

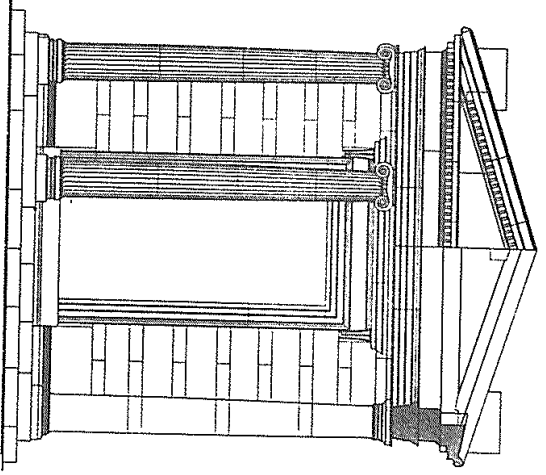

Resim 67 - Priene Athena Tapınağı, ranke bezekli sima parçası.

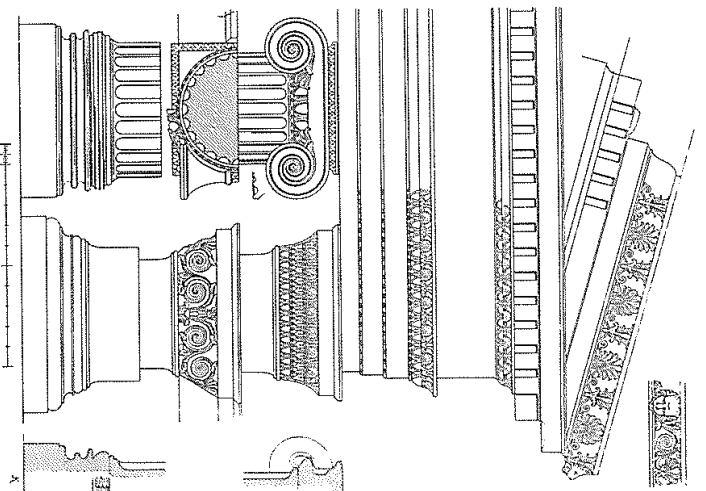
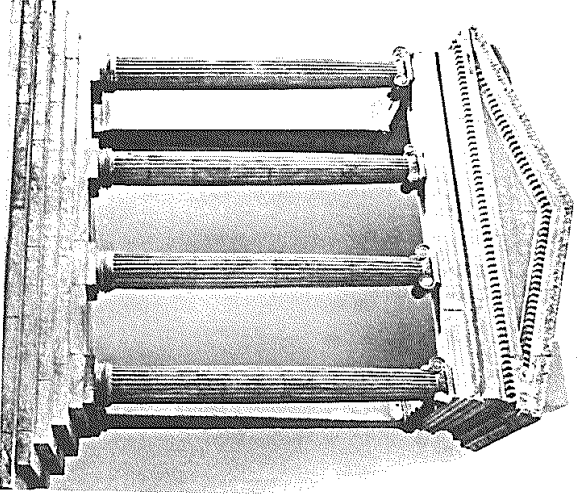

Resim 68 - Priene Athena Tapınağı, palmet bezekli sima parçası.

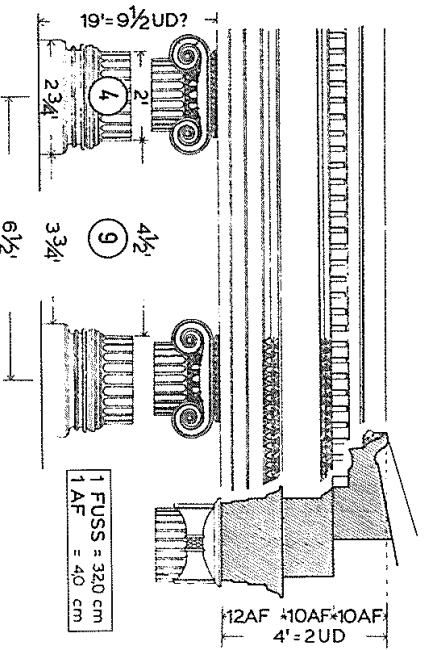
Resim 69 - Magnesia
Zeus Sosipolis Tapınağı,
rekonstrüksiyon
denemesi.

Resim 70 - Magnesia Zeus
Sosipolis Tapınağı, ön
cepheyi orijinal ve modern
minari parçaları ayağı
kaldırma denemesi.

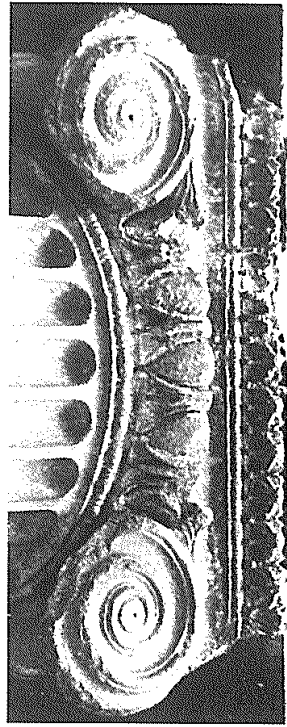

Resim 71 -
Magnesia Zeus
Sosipolis
Tapınağı,
Hünner
tarafından yapılan
rekonstrüksiyon
denemesi.

Resim 72 - Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, alınliktan kesit.

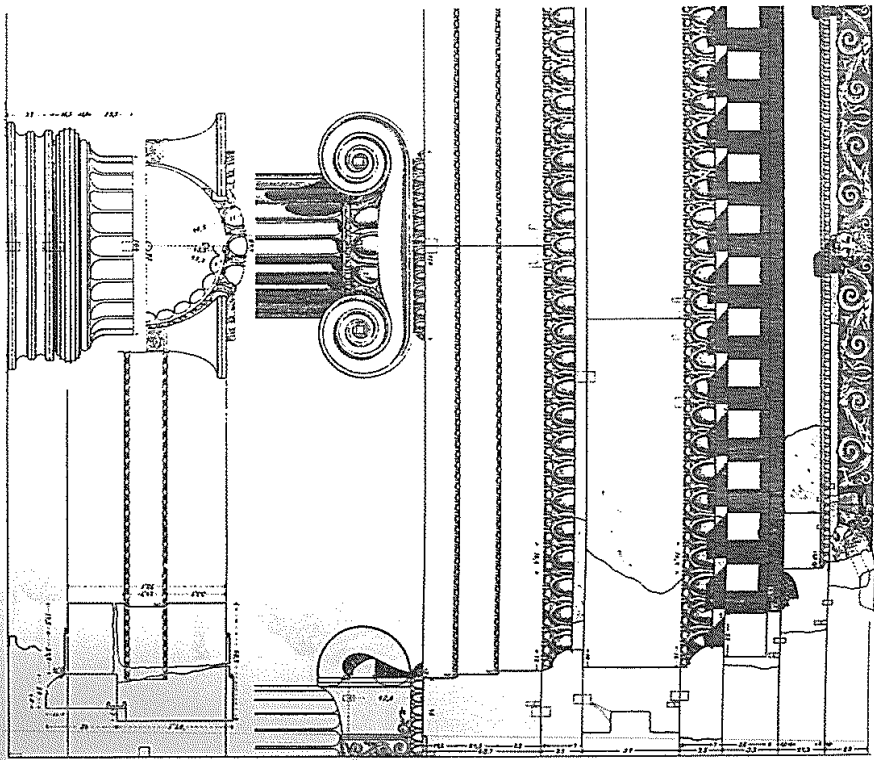
Resim 73 - Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, İon başlığı.

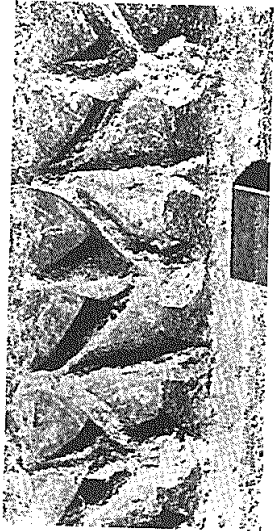
Resim 74 - Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, ante başlığı.

Resim 75 - Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı, ante başlığı.

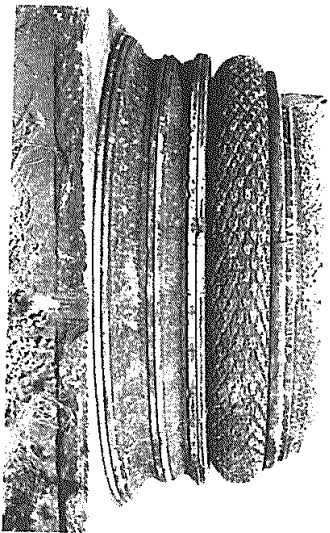
Resim 76 - Messa Aphrodite Tapınağı, rekonstrüksiyon denemesi.

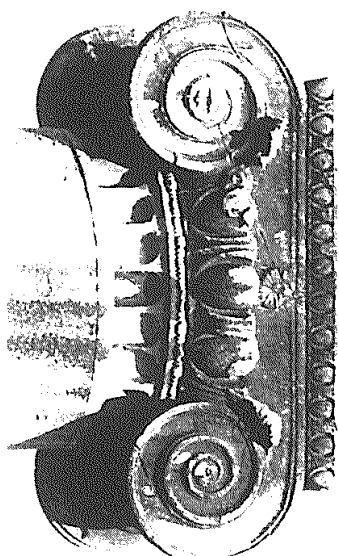
Resim 77 - Messa Aphrodite Tapınağı, Lesbos kymationlu geison parçası.

Resim 78 - Messa Aphrodite Tapınağı, ranke frizli sirna parçası.

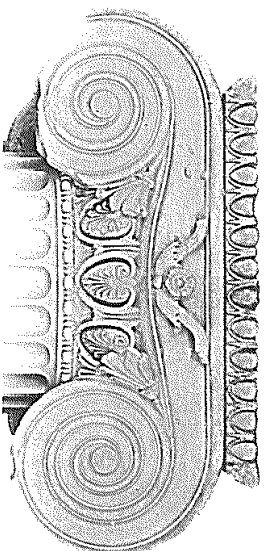
Resim 79 - Sardes Artemis Tapınağı, sütun kaldesi.

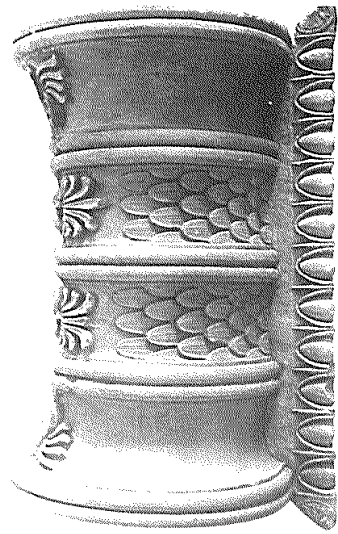
Resim 80 - Sardes Artemis Tapınağı, İon başlığı.

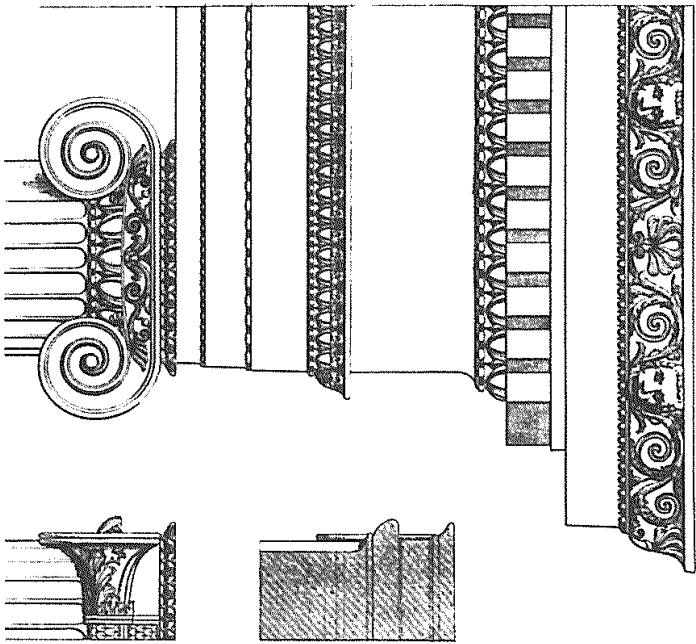
Resim 81 - Sardes Artemis Tapınağı, sütun başlığı.

Resim 82 - Sardes Artemis Tapınağı, İon başlığı.

Resim 83 - Sardes Artemis Tapınağı, İon başlığı polsteri.

Resim 84 - Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı.
Ant. of İonia IV 1881'de yer alan üst yapıya ait rekonstrüksiyon denemesi.

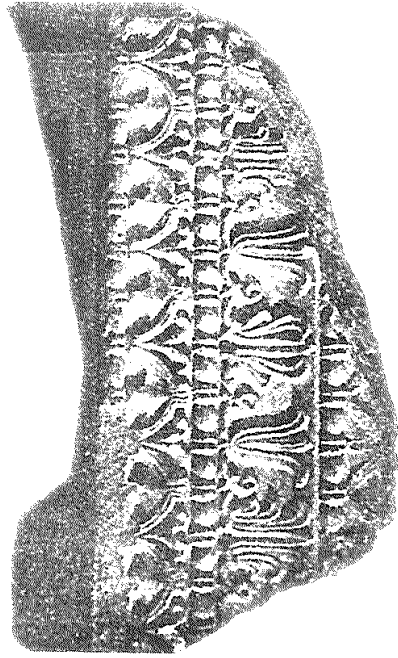
Resim 85 - Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı, figürlü columnae caelatae.

Resim 86 - Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı,
bukephalie gireland bezekli columnae caelatae.

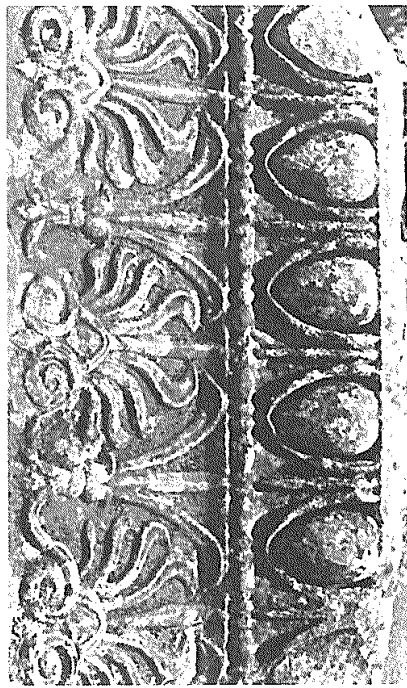
Resim 87 - Chrysa Apollon Smintheion Tapınağı, İon başlık polsteri.

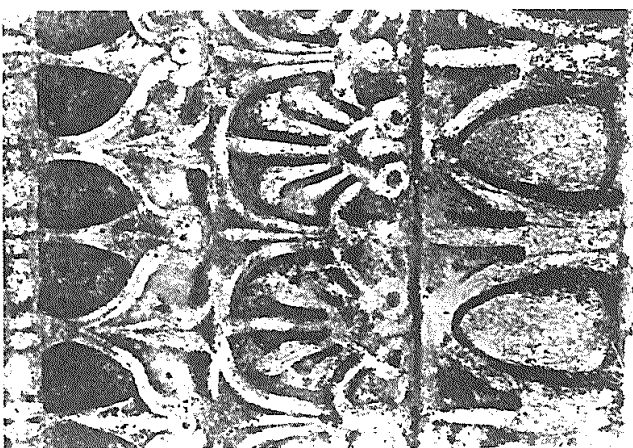
Resim 94 - Alabanda Apollon Tapınağı, mimari bezekli baştaaban parçası.

Resim 95 - Lagina Hekate Tapınağı, Artemis, Apollon ve gigant betiml friz plakası.

Resim 96 - Lagina Hekate Tapınağı, mimari bezekli fasciae parçası.

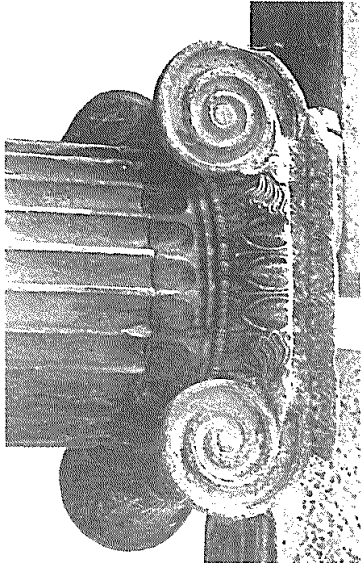

Resim 97 - Lagina Hekate Tapınağı, köşe pilasteri veya ante başlığı parçası.

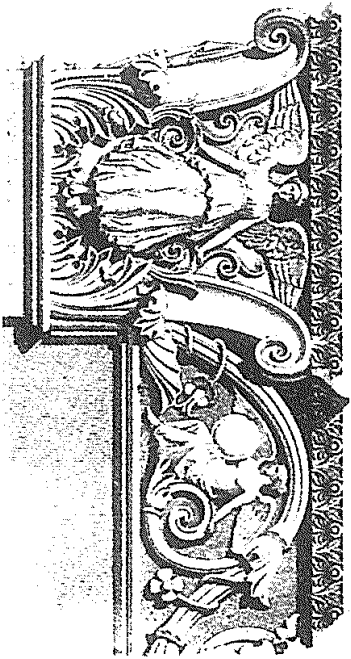

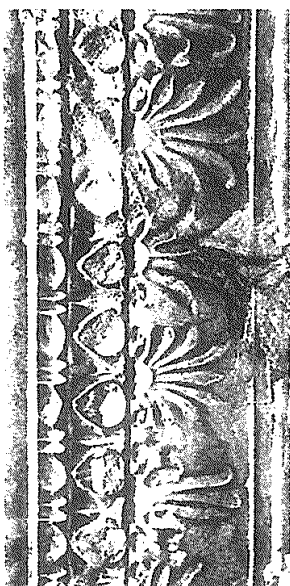
Resim 98 - Lagina Hekate Tapınağı, İon kıymalı minari parça.

Resim 99 - Aphrodisias Aphrodite Tapınağı, İon başlığı.

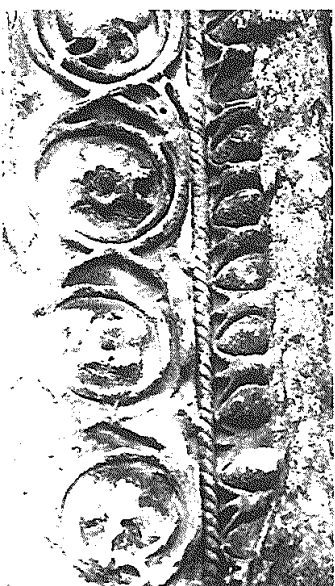
Resim 100 - Ankara Augustus Tapınağı,
plaster başlığını gösteren 1861 tarihli Guillaumes'in gravürü.

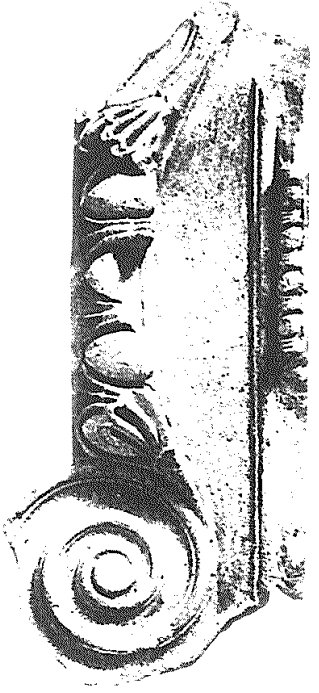
Resim 101 - Ankara Augustus Tapınağı, minari blok.

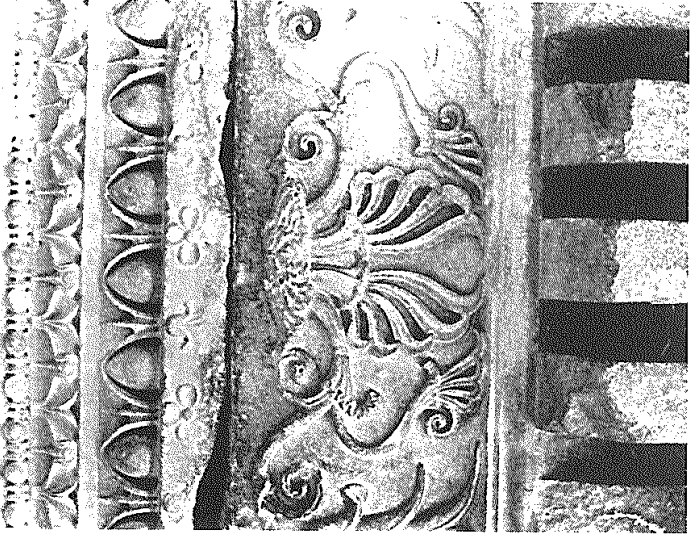
Resim 102 - Ankara Augustus Tapınağı, lotus palmet örgeli minari blok.

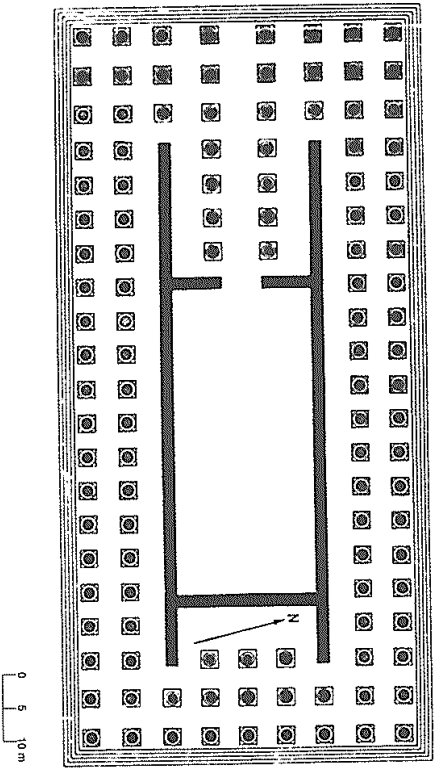
Resim 103 - Ankara Augustus Tapınağı, minari blok.

Resim 104 - Pergamon Zeus Sunağı, İon başlığı.

Resim 105 - Pergamon Zeus Sunağı, bezekli minnari parça.

Resim 106 - Ephesos Artemis Tapınağı, İ.Ö. 6. yüzyılın ortaları tasar.

Anadolulu Bir Mimâr HERMOGENES

“Ülkemizin mimarlık tarihini inceleyen ilk akla gelen eser Magnesia a.M. Tapınağı ve onun mimarı Hermogenes’dir. Anadolu mimarlık tarihi açısından çok önemli olmasına karşın Hermogenes hakkında bu güne kadar hiçbir Türkçe yayın yapılmamıştır.

Mustafa Şahin tarafından yapılan bu çalışmaya ile hem bu önemli boşluk doldurulmakta, hem de mimar hakkında tartışılmalı gelen sorunlar aydınlığa kavuşturulmaktadır. Kitap mimarlık tarihi ile ilgilenen Türk okurlarına bir el kitabı ve temel başvuru kaynağı olma amacı gütmektedir. Bunun yanı sıra Hermogenes ile ilgili önemli problemleri irdemesi ve özellikle mimarın yaşadığı dönem konusunda yeni bir öneri olarak tapınakların tasarımına göre tarihlendirilmesi kitabın bilimsel kimliğini de ön plana çıkarmaktadır. Bu yönüyle de Ege Yayınları aynı zamanda yabancı araştırmalara da hitap eden bir çalışmayı dilimize kazandırmıştır.

Y A Y I N L A R I

9 789758 070596

ISBN 975-807-059-2